

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	હિંદુ અને હિંદુત્વ	૧
૨	હિંદુત્વની અવનતિ	૭
૩	દયાનંદ યુગનો પૂર્વકાળ	૧૪
૪	મદરિ દયાનંદનું આગમન	૨૮
૫	દયાનંદની તૈયારીઓ	૩૬
૬	સ્વાભાવિક આયોજન અને નિયોજન	૪૩
૭	શ્રદ્ધા -- --	૪૭
૮	બીજા ધર્મો	૫૩
૯	મૂર્તિપૂજા	૬૨
૧૦	નાતબલ અને અસ્પૃશ્યતા	૭૨
૧૧	સ્ત્રી ભતિ	૮૬
૧૨	સંયુક્ત કુટુંબ	૧૦૧
૧૩	શુદ્ધિની હિસચાલ	૧૦૯
૧૪	હિંદી ભાષા	૧૨૧
૧૫	ઉર્દૂ અને હિંદીનો સંબંધ	૧૩૧
૧૬	અપ્રમાણિક સાહિત્ય	૧૪૦
૧૭	જીવનની માન્યતા	૧૫૬
૧૮	ઉપસંહાર	૧૬૪
પરિશિષ્ટ—	મદરિ દયાનંદને પુષ્પાંજલિ	૧૬૭

①

પ્રકાશક—શ્રી. અનુનંદેવ, પ્રધાન,
 ૪૪, કાઠિયાવાડ આર્થ પ્રાદેશિક સંસા, ભાવનગર
 મુદ્રક : ચાવિલાલ ઠાકરાલાલ પારેખ
 સરસ્વતી છાપખાનું : ભાવનગર

મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી

મૂળ પુસ્તક

શ્રી નારાયણ સ્વામીને—

—આર્ય સમાજના હિંદુ માટે જોમની

નિઃસ્વાર્થ સેવા સુપ્રસિદ્ધ છે તેમને

અર્પણ

કરવામાં આવેલ છે

આ અનુવાદ

૬૨૭—કાઠિયાવાડ આર્ય પ્રાદેશિક સભાને

સાદર સમર્પણ

કરવામાં આવે છે.

અનુવાદક

મૂળ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના

આજકાલ ધર્મને એક આકૃત તરીકે ગણવામાં આવે છે. છતાં મનુષ્ય ધાર્મિકતામાંથી મુક્ત રહી શક્યો નથી. ધર્મનો સાગ એક વસ્તુ છે. જ્યારે ધર્મઢોંગીઓના બંધન-માંથી તેને મુક્ત કરવો એ તદ્દન જુદી વસ્તુ છે. જો મનુષ્યના આત્માની સર્વ શક્તિઓને સંપૂર્ણ સમતુલા અને એક સંગથી કામ કરતી બનાવવી હોય તો તેના સ્વભાવમાં રહેલાં ધાર્મિક તત્ત્વને ઓળખીને તેનો વિકાસ સાધવો જોઈએ, એમ અર્વાચીન વૈજ્ઞાનિક મેક્સ પ્લેન્કે કહેલું છે તે મત સાથે અમે સંપૂર્ણ રીતે સંમત થઈએ છીએ. મનુષ્યની ઉન્નતિ ફરી વિશાળ મંદિરનું નિર્વિધને અચ્યુતર કરવા માટે પાયારૂપ કાંઈ ખડકે હોય તો તે ખરી ધાર્મિકતા જ છે. આ હેતુનું નિરૂપણ કરવા માટે આ ‘ધાર્મિક ક્રાન્તિ માળા’ નાં પુસ્તકો લખવામાં આવેલ છે.

ગંગાપ્રસાદ ઉપાધ્યાય

શ્રી. મહાત્મા જી નેપા

અનુવાદકના બે બાલ

મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીએ હિંદુધર્મમાંથી સડો સાફ કરી વેદધર્મને તેના મૂળસ્વરૂપે પાછો જાગ્રત કરવા માટે, સાચી આર્થ સંસ્કૃતિ થું છે તે જગત સમક્ષ નીકરપણે મતાવ્યું છે. એક કાઠિયાવાડી-ગુજરાતી હોવા છતાં તેમનાં કાર્યનો પ્રચાર હિંદના બીજા ભાગોમાં તેમજ બહારના જગતમાં જેટલા પ્રમાણમાં થયો છે તેટલો પ્રચાર તેમના પોતાનાં જન્મસ્થાન-કાઠિયાવાડ-ગુજરાતમાં થઈ શક્યો નથી. તેનું એક કારણ પ્રચારની ખામી છે. આ હેતુને ધ્યાનમાં લઈ કચ્છ-કાઠિયાવાડ આર્થ પ્રાદેશિક સભાએ જે કાર્ય ઉપાડ્યું છે, તેને વેગ આપવા માટે શ્રી ગંગાપ્રસાદ ઉપાધ્યાયે અંગ્રેજી ભાષામાં "Religious Renaissance Series" (ધાર્મિક ક્રાંતિમાળા) લખેલ છે તે ગ્રંથમાળાનાં આ બીજા પુસ્તકનો અનુવાદ કરી ગુજરાતી ભાષા જાણતી જનતામાં તેનો પ્રચાર કરવાનો નિર્ણય થતાં, મેં આ ગ્રંથનો અનુવાદ કરવાનું માથે લીધું. અનુવાદ તરીકે મારી શક્તિની ઉણપ છતાં મેં જે પ્રયાસ કર્યો છે, તેમાં ભાષા-દોષની ઘણી ખામી રહી જવા પામી હશે; છતાં વાચક વર્ગ મૂળ લેખકના ભાવને સમજી શકશે તેા પણ હું તેમનો ઋણી થઈશ.

બે બાલ-

મેસ્ત્રુત પુસ્તક સભાના સાહિત્ય મંડળનું ચોથું પુષ્પ છે. આ પુસ્તક હિન્દી તથા અંગ્રેજીના સિદ્ધહસ્ત સુપ્રસિદ્ધ લેખક શ્રી પં. ગંગાપ્રસાદજી ઉપાધ્યાય M. A. ની Swami Dayanand's Contribution to Hindu Solidarity નામની પુસ્તકની અનુવાદ રૂપ તથા શ્રી મગનલાલ ખી. જોશીના ઉત્સાહ તથા શ્રમનાં પરિણામ સ્વરૂપ છે.

જાતીય-જીવનનાં વિશુદ્ધ દષ્ટિકાણને અનુસરતો અને પુષ્ટ કરતો આ અતિ ઉપયોગી ગ્રંથ ગુર્જર ભાષાભાષીઓની સેવાર્થે પ્રગટ કરતાં હું કૃતકાર્યતા અનુભવું એ સ્વભાવિક જ છે. પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવેલી આ આર્યજાતિ તથા પ્રથમ પવિત્ર જનપદ આર્યોવર્ત દેશ વર્તમાનમાં જટિલ સંક્રાન્તિ કાળમાંથી પસાર થઈ રહેલ છે. જગતગુરુ ભારત દેશ આજે પતિત અને પરાધીન બનેલો છે. શારીરિક માનસિક અને આત્મિક ત્રિવિધ તાપ-સંતાપ અને રોગોના ધામ રૂપ બની સંભ્રાત અવસ્થાને પામેલ છે. ઉન્નત શિખરેથી લપસેલી અને અવનતિમાં સડખડતી આ આર્યજાતિ-હિન્દુ જાતિનો સર્વનાશ કરવા અનેક ભયંકર રોગોના સેંકડો અને હજારો કિટાણુઓ એને ફેલી રહ્યા છે. જાતીય-શરીરનો અને આત્માનો બાહ્ય અને આંતરિક ભયંકર હાસ થઈ રહેલો છે. પરન્તુ આશ્ચર્ય તો એ છે કે જીવનના પુરુષાર્થ માટે સર્વ પ્રકારે અતિ ઉદાસીનતા સેવાઈ રહેલી છે. પ્રથમ ઔદાર્યનો ધ્વજ

ફરકાવતા હિન્દુઓ પોતાના ધન-જન-જીવન સર્વસ્વને વેચી રહ્યા છે. આવા ભ્રમિત હિન્દુઓ હિન્દુ-ગતીય જીવન અને હિન્દુ સંગઠનના સાધકો અને પ્રચારકોને કોમીવાદી તરીકે ચીતરે છે. હિન્દુ સંગઠનની ચર્ચા માત્રને જ હાહાકાર કોમીવાદ લેખે છે. જ્યારે ખીજી કોમોના લોકો સર્વનાશકારી કોમીવાદ સર્વસ્વને ભોગે પરિપુષ્ટ કરવામાં ગર્વથી સલસ થયેલ દેખાય છે. હિન્દુ સંગઠનની ચર્ચા એ રાજનૈતિક અપરાધ હોય તેમ હિન્દુઓ દ્વારા જાણે ત્યાજ્ય જની ગયેલી છે. પરંતુ સંગઠનને અપરાધ માનવાવાળા અમારા ભોળા ભાઈઓ લોકો ભ્રમમાં છે.

હિન્દુઓ ! પોતાનું આત્મપરીક્ષણ કરી જુઓ ! તમને ત્રણ પ્રકારના હિન્દુઓ જડશે (૧) સસારજરના સમસ્ત લોકોથી દ્વિષાત્, ગરીબ, નિર્માલ્ય હિન્દુઓ, (૨) ઘર ગૃહસ્થી તથા કુટુંબ-પરિવારના રીતરિવાજોમાં હિન્દુ અને રાજનૈતિક ક્ષેત્રમાં હિન્દી (૩) હિન્દુઓના ધન-જન-જીવે સુદાર્ઠ જાહેર નેતૃત્વ પામ્યા પછી પોતાને હિન્દુ અભિમાન આપતાં પણ શરમાતા હિન્દુઓ. હિન્દુઓના હાથે ટકા મતે સુદાયેલા હિન્દુ પ્રતિનિધિઓ અધિકાર પદ પામી હિન્દુ મટી જાય છે, અને હિન્દી થઈ જાય છે. સ્વરાજ્ય-મનમોહક-મોહક પ્રાપ્તિની આશામાં સર્વસ્વ લાગતા અને હિન્દુત્વનો ભોગ આપવા પણ તત્પર થઈ ગયેલ છે સ્વતંત્રતા દેવીના મધુર-દર્શનની ઘેલછામાં હિન્દુત્વને હણી નાંખ્યું છે. જે દેવીની આરાધનામાં અમારા પૂજનીય નેતાઓએ પોતાના ઘર-ખાર, જનન-માલ, અને કુટુંબ-પરિવારનો ભોગ આપી ગોરી-નોકરશાહીની લપાનક જેલોની દુસ્સહ યાતનાઓ સહી, અનેક બલીદાન દીધાં. એ લાગ અને તપના પારિતોષક રૂપે મળેલ અધિકારો અને હોદ્દાઓ-લઘુમતિ-લોકો રૂપે નારાજ ન થઈ જાય એ ખીંકે એણે જે માગ્યું તે આપ્યું. શુદ્ધાત્મને

નાશુદ્ધ કરવાને બદલે પ્રોત્સાહિત કર્યું. અને આજે જ્યારે હિન્દુઓના દેશમાં હિન્દુઓની બહુમતિમાં તેની જ મા-મહેનોની બેધજ્જતી થતી હોય, તેના જ જન-માલની હોળી સળગાવાતી હોય અને સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિમાં ડગલે ને પગલે અનેક રૂઢાચટો ન ખાતી હોય, તેની હાલતમાં પણ નેતાઓ ડાહ્યા સજ્જનોને નાથે, અને ગુડાઓને છુટા નાચવા દે ત્યારે બપોંકર હત્યાકાંડ રચાય એમાં દોષી કાણ ?

આવી અવસ્થામાં ભ્રમિત હિન્દુઓ માને છે.-અમે ઉદારતા દાખવીએ છીએ, વિશ્વ-મધુત્વ દેખાવીએ છીએ, ભોગ આપી વિશાળતાના પાઠો દુનિયાને શીખવીએ છીએ, આત્માની ઉચ્ચતા દેખાડી આઝાદીની લાયકાત બતાવીએ છીએ પણ અરે ! ભોળા હિન્દુ ! તારી ઉદારતા તારી નિર્મળતાનું કારણ દેખાય છે. તારો ભોગ તારી મુખાંધ અને નિર્માસ્યતાને લીધે મનાય છે તારૂં બલિદાન પ્રતિપક્ષોનો ભોગ્ય પદાર્થ ગણાય છે નથી સાધુભાવની એને આવશ્યકતા અને નથી તારી વિશ્વ-મધુત્વ-ભાવનાની એને પરવાહ તુ આખાએ વિશ્વને બંધુત્વના લાગે બાધવા જાય છે, પણ પહેલાં તુ તારા જ ભાષને બંધુત્વનું અમૃત પાષને સજ્જન કર. પહેલાં તુ એની સાથે જ એકદિવ ચા. પછી આડોશી-પાડોશીનું બંધુત્વ દેખવ, પછી તારા બંધુત્વનું વર્તુળ વધારતો જા ત્યારે જ તને તારું નિશ્ચિન ખ્યેય પ્રાપ્ત થશે. તુ તો પહેલે જ કુદકે સાતે સમુદ્ર પાર કરવા જાય છે. જ્યારે કે તારામાં ઘૂટણીએ પણ ચાલવાની શક્તિ નથી, આજે તારૂં સખ્યા બળ વિશાળ હોવા છતાં, તું સૌથી ખરાબ દુર્દિન દેખી રહ્યો છે, કારણ કે તારી શક્તિઓ વિખરાયેલી પડી છે, સંગઠિત નથી. સમુદ્રતટે પડેલા રેતીના કણનો દડો કરી, નાનકડા પણ લોહના દડા સાથે તેને અકાળો તો તે ગમે તેટલો મોટો રેતીનો દડો હોય

પરંતુ સ્વચ્છબરમાં કેણકણ અલગ થઈને ધરાતલ પર ખરી નરો અને નાનકડો પણ સુસગઠિત અને સુવર્ણિત લોહદડો વિજયની ગર્વ-છટા દેખાડતો જેવો ને તેવો બીજી સ્પર્ધા માટે તૈયાર જ દેખાશે. હિન્દુજાતિ! તારામાં એકીકરણનો સદન્તર અભાવ છે. તું છિન્નબિન્ન છે. તું જીવવા માગે છે મરવાના ઉપાય આદરીને. તો તારા છુટા-છવાયાં કણોમાં રનેહનું રસાયણ પેદા કરી પોલાદ બનાવ જેવી માનવતાના ઉચ્ચ આદર્શોને પ્રાપ્ત કરવાના તારા પ્રયત્નોમાં નાના નાના અન્ય સમુદાય સ્વતઃ તારી સાથે સંમિશ્રિત થઈ જાય. અને હાલની તારી ગતિને વારંવાર યતી 'રુદ્રજ્ઞાવ' ને બદલે 'જાગે કુવ' મળે.

જે વ્યક્તિ અથવા જાતિ નિજત્વ-પોતાપણને બૂસી નાખી જમયુક્ત ઔદાર્યને અનુસરી મૃત્યુના મ્હોમાંથી બચવા માગે છે, તે કદી પણ જીવિત નથી રહી શકતી. સૌથી પ્રથમ નિજત્વને દૃઢ કરવું પડશે. જાતીય-જીવન માટે જાતીય-સગડન કેળવવું પડશે. અને અચળ અને અટલ આત્મવિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવો પડશે કે હિન્દુ ધર્મ જ સર્વ શ્રેષ્ઠ માનવકલ્યાણ કરનારો એક માત્ર ધર્મ છે. એણે અનેક પતિતોને પાવન કર્યા છે. અનેક પથસ્રજોને દીવાદાંડી બની માર્ગદર્શન કર્યું છે. સંસારના સર્વ ધર્મોને આદર્શ અને ઉચિતાનાં અમી પાયાં છે. માનવતાને ખાતર હિન્દુ ધર્મની હયાતી સહુથી વિશેષ આવશ્યક છે. તેના થકી જ સંસારને શાંતિના સૂત્રો શીખવાશે. જે સમયે હિન્દુ સંસ્કૃતિ અને હિન્દુ સભ્યતા સંસારમાં માનવ હૃદયોમાંથી ઓસરી નરો ત્યારે સમસ્ત સંસારમાં માનવતાનો પ્રલંઘ પાસે આંબો જાણવો. જ્યાં સુધી શાંતિ અને સમજાવનો સ્રોત-હિન્દુત્વ સાથા સ્વરૂપે પ્રવાહિત રહેશે ત્યાં સુધી પુન માનવ-કલ્યાણ અને

વિશ્વ શાંતિનાં અમૂલાં ઔષધો હયાત છે, એ નિર્વિવાદ છે. વિશ્વ
કલ્યાણ અર્થે પણ હિન્દુત્વનું રક્ષણ કરવું જરૂરી છે. હિન્દુત્વને
જીવિત રાખવા તેના છિન્નબિન્ન તરવોનું સયોગીકરણ કરવું
પણ અતિ આવશ્યક છે. હિન્દુ સંગઠન વિના હિન્દુત્વ પાંગળું
અને અનાથ બનેલું છે. વૃદ્ધિ અને શાન્તિને ચાહતા હોઈએ તો
તેનાં કારણોને આચરણમાં લાવવા પડશે. આપણે સહુ બાઈ-
ઓ એકત્ર થઈએ એમાં પાડોશીના પેટમાં શા સારુ દુઃખે? અને
જો દુઃખે તો બહો દુઃખે; તેથી આપણે સત્કાર્ય શા માટે મૂકી
દેવાં? હિન્દુઓએ સંગઠિત થવું જોઈએ કારણ કે શુંડાતત્ત્વ
ચઢી ન વાગે, અને સંસારમાં સજ્જનતા, માનવતા જોખમાય
નહિ. માનવતા અને સાધુભાવના સંરક્ષણાર્થે સજ્જનોનું સંગઠન
કળવવું એ કોઈ દોષ નથી કે નથી કોઈ રાજનૈતિક ગુને.
જાતિના જીવન-મરણના કટોકટીના સમયે પણ જો જાતિ આંખ
બંધે રાખી કળૂતરની જેમ માની લે કે હવે બિલાડી દેખાતી નથી
માટે બિલાડી ભાગી ગઈ તો એમ વિનાશકારી બિલાડી ભાગી
જવાની નથી. આંખ બંધ કરી કલ્પના સૃષ્ટિમાં બહો મિત્તાડી-
ઓને ભગાડો.

પરાધીન-પતીત-ભારતની સાચી ઉન્નતિ માટે આંતરિક
અને બાહ્ય ઉભય શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિની આવશ્યકતા છે. તેને માટે
જે યોગિક પ્રક્રિયા યોગીરાજ મહર્ષિ ધ્યાનન્દે બતાવી છે તેને
આચરણમાં લાવવાથી જ હિન્દુસ્તાન અને હિંદુત્વ પુનઃજીવન
અને ઉત્થાનને ગ્રાસ કરી શકશે. મહર્ષિએ નિષ્ણાત વૈદ્યરાજની
જેમ રોગી અને પરાધીન ભારતનું નિદાન કર્યું. એનો જ અક્ષ-
રશઃ અમલ કરવાથી જગતગુરુ ભારત ફરીથી પૂર્વગૌરવ અને
પૂર્વ હિય્યતાને પામી શકશે.

આ પરમ પવિત્ર ઉચ્ચ જાવનાને ગુર્જર-ભાષા-ભાષીઓની સાહિત્યિક સેવાએ પહોંચાડવાની જે તમના તપશ્ચર્યા અમારા સહુ-દય બાંધુ શ્રી મગનલાલ જોશીએ કરી છે તે વસ્તુતઃ પ્રશંસાને પાત્ર છે; અનુકરણીય છે. આ પુસ્તકના 'પ્રકાશન માટે પોતે જે આર્થિક સહાયતા પથ્ય કરી છે તે બતાવી આપે છે કે શ્રી જોશીજીના મન-મન્દિરમાં હિન્દુ-જાતિના સંગઠનની, જારીના જીવનની જ્યોત જળકળી રહી છે. આવી અપ્રતિમ સેવા માટે અને ઉત્તમ સફળતા માટે અમે શ્રી મગનજીને ચતુઃ સાધુવાદ આપીએ છીએ. અનેક ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

જાતીય સંગઠન કેળવતો અને જાતિમાં નવજીવનનો સંચાર કરતો આ ઉત્તમ ગ્રંથ પ્રત્યેક હિન્દુના ધરમાં પહોંચવો જોઈએ. હિન્દુત્વ પ્રેમીના કરકમળમાં આ ગ્રંથ હોવો જરૂરી છે. હિન્દુ કાર્યકર્તાઓએ નિરંતર પ્રબુદ્ધિ સાથે જ એનો પાઠ કરી અને સર્વાશમાં આચારમાં લાવી જાતિને પુનઃ સંગઠન અને સજીવન કરીને લેખકના અમને સાર્થક કરવો જોઈએ.

જાવનગર

૩-૨-૪૭

અર્જુનકેવ

પ્રમુખ

ક. ઇ. આ. પ્રા. સ.

મહર્ષિ દયાનંદ અને હિંદુ સંગઠન

પ્રકરણ ૧ લું

હિંદુ અને હિંદુત્વ

હિંદુ શબ્દની વ્યાખ્યા આપવા માટે ઘણા પ્રયત્નો થઈ ચૂક્યા છે, પરંતુ તેઓ બધા સંપૂર્ણ રીતે નિષ્ફળ ગયા છે ‘હિંદુ’ એ ધાર્મિક એકમ છે, કે સામાજિક એકમ છે કે રાજકીય એકમ છે? ‘હિંદુ’ શબ્દનો વાસ્તવિક અર્થ શું થાય છે એ કોઈ બાંધતું નથી છતાં ‘હિંદુ’ એટલે શું તે સૌ કોઈ સમજી શકે છે કેળવા-એલા હિંદુ માનસને તર્કની બાળમા ફસાવી હિંદુના એક વિભાગને બીજા વિભાગથી અલગ પાડવા માટે રાજકીય મદારીઓએ ઘણા પ્રયત્નો કર્યા છે ઘણી વાર તેઓને ફાવટ પણ મળી છે,—પણ થોડા જ દિવસની કે થોડા જ સમયની. હિંદુત્વમાંથી વિખૂટો પડેલો એકાદ મનુષ્ય કે સમૂહ હિંદુત્વનો ઈન્કાર કરતો અહીં તહીં કોઈ વાર નજરે પડે છે, પણ થોડા જ વખતમાં તેને પોતાની ભૂલ સૂઝે છે અથવા સંજોગજાત્ ધીમે ધીમે તેના વિરોધ

ઓસરતો જાય છે અને પોતાની જૂની ઘરેડમાં આવી જાય છે. શિખ, બ્રહ્મો અને આર્યસમાજીઓ તેનાં તાબાં હતાં છે. જૈન, બૌદ્ધ અને લિંગાયત જેવી નાની કોમો કદાચ તેનાં જુનાં હતાં છે. આ છે હિંદુત્વની વિશિષ્ટતા—લાંબી કે ચોડી-કે કેટલાક સૈકાઓ થયાં તેને છિન્નભિન્ન કરનાર અસંખ્ય બળો જોરથી કામો લાગેલ છતાં, હિંદુત્વ આજે પણ હજી જીવતું જાગતું અને મજબૂત છે. તેના પાકા દુરમનો પણ એમ નથી કહી શકતા કે તે મરી ગયું છે અથવા મૃત અવસ્થામાં દેખાય છે. તેના ઉપર હજારો રાજકીય પ્રલયો ફરી વળ્યા છે, એવો એક પણ પ્રલય જો બીજી કોઈ મનુષ્યજાતિ ઉપર ફરી વળ્યો હોત તો તે ક્યારની ઉંડી ગર્તામાં દટાઈ ગઈ હોત. તેને અસંખ્ય સામાજિક કે ધાર્મિક-સામાજિક આંચકાઓ લાગી ચૂક્યા છે, જેવા આંચકાઓ અન્યત્ર પ્રાણુ-ઘાતક નીવડ્યા છે. પણ હિંદુત્વમાં એવું કંઈક અકથ્ય અને અવર્ણનીય છે કે જેને લીધે તમામ આપત્તિઓ સામે ટક્કર ઝીલી તમામ રોગોમાંથી તે જીવિત રહ્યું છે. આજથી વીસ સૈકાઓ થયાં મનુષ્યજાતિ ઉપર આ દુનિયાના જુદા જુદા ભાગોમાં જે પરિવર્તનો થયાં તે તરફ જરા નજર કરો ! મહાન પ્રજાઓની વખતોવખત થયેલી ચડતીપડતીની તવારિખ તપાસી જુઓ ! જેમાંથી થોડા બચી શકે અને ઘણા નાશ પામે એવા નાના મોટા ઉત્પાતો મચી ગયા છે કે તેનો જરા ખ્યાલ કરો ! પછી હિંદુધર્મને જે ખોટ,—અલભત તે ઘણી જારે છે—લાગી

છે તેના હિસાબ કરો. આ સર્વનો તોલ કરો અને તમને
 લાગશે કે હિંદુધર્મની ક્ષિતિજ ઉપરની ઠાળી વાદળી-
 ઓમાં પણ રૂપેરી રેખા-આથાનું કિરણ છે અને તે
 નિરાશાવાદીના મનના અંધારા ખુણામાં પ્રકાશ પાથરે
 છે અને તેને પ્રગતિને પંથે આગળ ધપાવે છે. હિંદુ-
 ધર્મનો વિનાશ થયો જ નહિ. તેને ઘણી વાર માંદગી
 આવી-ઘણી વાર ભયંકર માંદગી પણ આવી. પણ જીવ-
 લેણુ ખરી ? એક વાર પણ નહિ. તેના હાથપગ ઠંડા
 પણ પડ્યા, શ્વાસ રોકાએલો પણ લાગ્યો, ત્યારે પણ
 હૃદયના ધબકારા ચાલુ જ હતા અને બાહુની જેમ જીવન-
 નો ફરી સંચાર થયો. હિંદુ જીવનનું આવું જ સ્વરૂપ છે.
 તે અસ્વસ્થ હશે તેમાં આશ્ચર્ય નહિ. તે સકારણ છે.
 પણ સૌથી આશ્ચર્ય જેવું તો એ છે કે તે હજી અસ્તિત્વ
 ધરાવે છે. ના, તે જીવિત છે. હિંદુધર્મ કેટલો અડગ છે !
 હજારો બૂક પોથી બચ્યો છે અને હજી પણ તે પોતાના
 પગે ઉભો હોવાની ખાત્રી આપે છે. બેશક, હિંદુ બૂન-
 ઠાળમાં સોએ સો ટકા હિંદુ હતો. હંવે ફક્ત બે તૃતી-
 આંશ રહ્યો છે. ૩૫ કરોડમાંથી ૨૪ કરોડ. આ મોટી
 કમનશીબી છે. એક તૃતીઆંશની ખોટ એ કાંઈ નાની
 ખોટ નથી. તેથી હૃદય બેચેની જાય. પણ એ ચિત્રની
 બીજી બાજુ પણ છે. અનેક ધાડાંઓની સામે અને એક
 એક તસુએ હિંદુ ધર્મે યુદ્ધ મચાવ્યાં છે. જે પ્રજાઓના
 અવશેષો માત્ર સામાયિક ઇતિહાસનાં પાનાંઓ ઉપર તેના
 નામરૂપે રહ્યા છે અગર તો બૂસ્તરવેત્તાઓના સંપ્રદ-

સ્થાનોના ખુણામાં પડ્યા છે, તેવી પ્રજાઓની સાથે સર-
ખામણી કરતાં હિંદુધર્મની મજબૂતીનો ઠીક ખ્યાલ આવી
શકશે. બાબીલોન ગયું-ગયું તો ગયું, કદી ઉલું નહિ
થવાનું. મીડીઓ ક્યાં ગયા ? તેનું શું થયું તે ધરતી-
માતા જ કહી શકે. કાર્થેજ-હેનિબોલની જન્મભૂમિ-જેનું
નામનિશાન પણ હાલના નકશા-પુસ્તકમાં રહ્યું નથી.
પરંતુ પૃથ્વીરાજની જન્મભૂમિ દિલ્હી કે પ્રતાપની જન્મ-
ભૂમિ ચિત્તોડ હજી કાયમ છે. તેમની પુરાણી કીર્તિ બલે
ન હેાય. પણ રાજની નીચે તણખો હજી મોજુદ છે. ભૂત-
કાળને વર્તમાનની સાથે સાંકળતી અને ઉજળાં બવિધ્યની
આશાઓ આપતી જીવનની ધારા હજી મોજુદ છે.

હિંદુત્વની વ્યાખ્યા આપવા અમે રોકાતા નથી.
સુધા તર્કશાસ્ત્રીઓ બલે તે વિષયમાં લમણાં ઝીંકે. અમારે
માટે તો એટલું કહેવું ખસ છે કે દરેક હિંદુ સમજે છે
કે પોતે હિંદુ છે. તેના અંતરમાં એક વંશપરંપરાગત
એવી વસ્તુ છે. જેનાથી તે પોતાને બીજાથી જુદો સમજે
છે. હિંદુ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ઠરવી એ પણ શક્તિનો
દુર્ઘ્ન્ય કાર્ય ખરોખર છે. બેશક, આપણા દેશનાં પ્રાચીન
સાહિત્યમાં-સંસ્કૃત કે પ્રાકૃતમાં પણ-‘હિંદુ’ અને
‘હિંદુત્વ’ શબ્દો મળી આવતા નથી. સાચા નાગરિક
માટે ‘આર્ય’ શબ્દ બધે વપરાતો હતો. માત્ર વૈદિક
સાહિત્યમાં જ નહિ પણ બૌદ્ધ કે જૈની સાહિત્યમાં
પણ તેનો ઉપયોગ થતો આવ્યો છે. પ્રજાનાં દરેક સ્ત્રી
કે પુરૂષ પોતાને માટે ‘આર્ય’ કે ‘આર્યા’ એ જ

શબ્દનો ઉપયોગ કરતાં. સાચું કહીએ તો તે એક ઉચ્ચ
 શબ્દ હતો અને તેનો અર્થ પણ ઉચ્ચ થાય છે. ઘણા
 જ ઉંચા અર્થવાળો તે શબ્દ હતો. તે શબ્દ વાપર-
 નારાઓ સર્વ ઉચ્ચ અને સુંદર બાવોની પ્રેરણા મેળવતા.
 ખરેખર એ શબ્દનો મનુષ્યની ભાષામાં કોઈ બંધબેસતો
 પર્યાયવાચક શબ્દ નથી. પરંતુ હાંખા સમયથી તેનો
 ઉપયોગ બંધ પડ્યો છે, અને તેને બદલે ‘હિંદુ’ શબ્દ
 વપરાય છે. ‘સિંધુ’ યા ‘ઈન્દુ’ જેવા કોઈ સંસ્કૃત શબ્દનો
 તે અપભ્રંશ હોય. વ્યાકરણના નિયમોની થોડી જો-
 તાણ કરીને તે શુદ્ધ સંસ્કૃત હોવાનું પણ સાબિત થઈ
 શકે. કેટલાક માને છે તેમ તે શબ્દ પરદેશી પણ
 હોય. ફારસી સાહિત્યમાં કોઈ કોઈ સ્થળે તેનો ઉપયોગ
 “કાળા”, “વિધર્મી” અથવા “ચોરી કરનારા” તરીકે
 પણ થયો છે. પરંતુ મૌલિક રીતે તે ફારસી હોવાનું કે
 ફારસી ભાષામાં તેનો મુખ્ય અર્થ એવો થતો હોવાનું
 સાબિત કરવું મુશ્કેલ છે. જેવી રીતે ખ્રિસ્તી લેખકને
 હાથે ‘નાસ્તિક’ કે ‘પાગન’ શબ્દનો ઉપયોગ થયો
 છે, તે રીતે ફારસી મુસ્લિમ લેખકોને હાથે તે શબ્દનો
 એવો હલકો ઉપયોગ થયો હોય. પરંતુ ઉપર કહી ગયા
 તેમ અહીં તે શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સાથે અમારે સંબંધ
 નથી, તેને બદલે “આર્ય” શબ્દ ફરીથી ઢાખલ કરવા-
 માં આવે તો ઘણું જ સારું. પણ તે તદ્દન જુદી વાત
 છે. સૌથી ઉઘાડી વાત તો એ છે કે ‘હિંદુ’ શબ્દની
 વ્યુત્પત્તિ કે મૂળ અર્થ ગમે તે હોય તોપણ એટલા હાંખા

સમયથી અને એટલો બહોળો એનો ઉપયોગ દેશમાં અને વિદેશોમાં ચાલુ રહ્યો છે કે તેનો ઉપયોગ હાલમાં કંઈ હરકત વગર સરળતાથી થઈ શકે છે.

‘ હિંદુત્વ ’ શબ્દનું પૃથક્કરણ કરવા બેસીએ તો નકામી વિવાદાસ્પદ ચર્ચામાં ઉતરી પડવાનો પ્રસંગ આવે અને આપણો હેતુ મારો જાય. એક સુંદર વસ્તુના ટુકડા કરવાથી ઘણી વાર તેની ખુબી મારી જાય છે. અને તેને બહલે કાંઈ બયાનક, વિરૂપ અને દુરાકૃતિવાળી વસ્તુ બિલી થાય છે. તેથી કદાચ તેના દોષો વધારે પડતા દેખાય અને તેના શુભ દંકાઈ જાય. આપણે તેનો સ્પર્શ કરીને તેને બગાડવા માગતા નથી. આગળ ચાલતાં ચર્ચા દરમ્યાન કદાચ જરૂર પડશે તો તેની કેટલીક સુખ્ય બાબતોની સંબાળપૂર્વક સમીક્ષા કરશું. હાલ તો માત્ર નીચેની હકીકત પ્રત્યે લક્ષ જેંચી સંતોષ માનશું.*

* શ્રી વીર વિનાયક દામોદર સાવરકર, જેઓ હાલ હિંદુ મહાસભાના પ્રમુખ છે તેમણે તાજેતર ‘ હિંદુ ’ શબ્દની નીચેની વ્યાખ્યા આપી છે.—

वर्चिष्ठविधुपर्यन्ता यस्य भारतभूमिषा ।

पितृभूः पुण्यभूश्चैव सर्वं हिंदुरिति स्मृति ॥

“ જે મનુષ્ય સિંધુ નદીથી માંડીને સમુદ્ર પર્વતની આ ભારતભૂમિને પોતાની પિતૃભૂમિ તેમજ પૂણ્યભૂમિ માને છે તે હિંદુ.”

કેટલાંક કારણસર આ ઘણી જ સુંદર વ્યાખ્યા છે, પરંતુ ઉપર બતાવેલી ભૌગોલિક મર્યાદાઓથી ‘ આખું ’ શબ્દની સાથે જે માધુર્ય રહેલું છે તે કેટલુંક ઓછું થઈ જાય છે.

પ્રકરણ ૨ જી

હિંદુત્વની અવનતિ

હિંદુત્વની અવનતિનો ઇતિહાસ મહાભારત પહેલાંના કેટલાક સૈદ્ધાંતો પહેલાંથી આવેળી શકાય છે. તે યુગની તવારિખ એટલી અંધારામાં છે કે આ પ્રશ્નની વિગતોમાં ઉતરવું મુશ્કેલ છે. હિંદુત્વનો ભૂતકાળ જરાએ યથસ્વી નહોતો એમ કહેવાની હદ સુધી કેટલાક ગયા છે, પરંતુ તેમના મત સાથે મળતા નહિ થવાનાં પૂરતાં કારણો અમારી પાસે છે. સ્થાપિત હિંદુત્વને બાળ્યે મુકી દઈએ તો, પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્યમાં કે ભૂસ્તરવેત્તાઓના પરિશ્રમને પરિણામે પ્રકાશમાં આવેલ પ્રાચીન પાર્થિવ અવશેષોમાં જ નહિ પણ પરદેશોના પ્રાચીન ઐતિહાસિક અવશેષોમાં તેના પુષ્કળ પુરાવા મળી શકે છે જે હિંદુત્વના ભૂતકાળની સાબ પૂરે છે. જેમ ખડકોની રચના ઉપરથી તેની આયુ નું પ્રમાણ નક્કી કરવાના નિયમો હોય છે, તેમ કાળના ક્રમ કેમ જે કોઈ પ્રાચીન વ્યવસ્થાઓ આપણી પાસે ઉતરી આવેલી છે તેના સમયનું પ્રમાણ નક્કી કરવાના નિયમો હોય છે. હિંદુ સાહિત્યમાં કે હિંદુ રિવાજોમાં આવી વસ્તુઓનો કમી નથી. મનુષ્ય કે પ્રાણીઓની આસિયતો

ઉપરથી તેની ડેટલીક પેઢીઓ ફેલી હતી તેની શોધ કરવામાં પ્રાણીવિકાસશાસ્ત્રીઓ મશગૂલ રહે છે. એવી જ રીતે કહીએ તો, પ્રજાઓની ખાસિયતો એ તેના રિવાજો છે અને તેના ઉપરથી તેવી જ રીતે પ્રજાઓના ઇતિહાસ શોધી શકાય છે. લગ્નવ્યવસ્થા અને તેની સાથે સંબંધ ધરાવતી ડેટલીયે બાળતો, શ્રમવિભાગના ધોરણે રચાયેલી સમાજની વર્ણવ્યવસ્થા અને બીજા ધણાય વ્યવહારિક અને ધાર્મિક રિવાજો જે આજે પણ એક યા બીજા સ્વરૂપે મોજૂદ છે, તે હિંદુત્વના બળ્ય ભૂતકાળનો નિર્દેશ કરે છે.

પછી પડતી આવી. ધીમે ધીમે સડો પેસવા લાગ્યો અને સુંદર વ્યવસ્થાઓનો દુરપયોગ થવા લાગ્યો. મહાભારતના જમાનામાં તે સડો પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યો હતો. હિંદુ બળ્યતાનો તે સૂર્યાસ્ત લેખી શકાય. કારણકે ત્યારથી હિંદુ ધર્મ મહાસુરીગતે જીવિત રહ્યો છે. બેથક, તે દરમ્યાન ગૌતમબુદ્ધ, ચંદ્રગુપ્ત અને અશોક જેવા મહાન પુરુષો થઈ ગયા ખરા પણ તેઓ ગણ્યાગાંઠ્યા. તેમનો પ્રભાવ અમુક મર્યાદા કે અમુક સમય કરતાં આગળ જઈ શક્યો નહિ. દાખલા તરીકે ગૌતમબુદ્ધ સૌથી યશસ્વી વિભૂતિ હતા. તેમનો પ્રભાવ તેમની હયાતિ દરમ્યાન નૈસર્ગિક રહ્યો અને તેમના અનુયાયીઓ પણ પડોશી પ્રજાઓના સૈકાઓ સુધી ધર્મના વડાઓ તરીકે રહ્યા. પરંતુ બૌદ્ધ ધર્મની અંદર ટોર્ષ એવી વસ્તુ હતી કે જેથી તે હિંદમાં લાંબો સમય રહી શક્યો નહિ. એટલું જ

નહિ પણ વિદેશીઓની નાગચૂડમાંથી તે દેશને બચાવી
 પણ શક્યો નહિ. નેંધને પાત્ર એક બીજી વ્યક્તિ હોય
 તો તે દિલ્હીના પૃથ્વીરાજ, પરંતુ તે પણ અંધારી રાતે
 માત્ર એક રાક્ષસી આગિયા જેવા તેનો પ્રકાશ થતાની
 સાથે તે ખુઝાઈ ગયો અને દેશ હતો તેના કરતાં વધારે
 ગુલામ બન્યો. જે રામનો ઈતિહાસ પ્રેમ પ્રકરણથી શરૂ
 થાય છે તે વધારે સાફ શું કરી શકે? પૃથ્વીરાજ અને
 જયચંદ બંને વીર હતા પરંતુ કોઈ પોતાના અંગત
 સ્વાર્થથી પર રહી શક્યા નહિ. રાષ્ટ્રીય પરિભાષામાં
 વિચાર કરવાનું કં તો તેમના નસીબમાં નહોતું અગર
 કં તો રાષ્ટ્રીય વિકાસનો એવો જખમર ઓટ આવ્યો
 હતો કે તેઓ હંથે આવી શક્યા જ નહિ. હિંદના ઈતિ-
 હાસનો આ યુગ, પ્રેમ-શૌર્યમાં બીજી કોઈ વીર પ્રભતા
 કોઈ યુગની સાથે સરખાવી શકાય એવો છે. પણ જે
 દૃષ્ટિકોણ આપણાં વ્યક્તિગત કાર્યોને રાષ્ટ્રીયતાનો બાદ
 દેખાવ આપે છે તે દૃષ્ટિકોણની ખામી તે યુગમાં તરી
 આવતી હતી. સંયુક્તાનો પ્રેમ જે પૃથ્વીરાજના જીવનની
 પહેલી બૂલ હતી તે દિલ્હી કે કનોજના મહાન ક્ષત્રિય
 કુલોને જ નહિ પણ સમસ્ત હિંદને માટે બારે કરુણ
 નીવડી. અને મૂળ કારણ એ હતું કે જે વખતે આ વીર
 પુરૂષો પોતાનાં શૌર્ય, સ્વાર્થ કે સ્વમાનનો જ ખ્યાલ
 કરી રહ્યા હતા તે વખતે સામાન્ય હિંદુ જનતાને જે
 આંતરિક બળો વિચ્છિન્ન કરી રહ્યાં હતાં તેની કોઈને
 પરવા નહોતી. પૃથ્વીરાજ અને જયચંદ બંને બહાદુરી-

થી લગ્યા પણ અંગત સ્વાર્થની ખાતર; અને તેમના અંતની સાથે પ્રજાનો સ્વાધીનતાનો પણ અંત આવ્યો, જેનો તેમને કદાચ ખ્યાલ પણ નહિ હોય.

વિદેશી ધૂંસરીને લીધે હમેશના ઘા પડ્યા પછી જ, કાંઈક જાગૃતિ આવી ખરી. પરદેશી પગપેસારો એટલે શું તેની પહેલાં તો આપણને કાંઈ ગણના જ નહોતી. આપણે આપણી ઘરઘરની જાળતોમાં ખૂબ ગૂંચવાઈ ગયા હતા. પારકી મોરલી ઉપર નાચવાનો આપણને કાંઈ અનુભવ નહોતો. માત્ર ક્ષણિક લાભ મેળવવો એ માત્ર આપણો વિચાર હતો. આપણે જ્યારે આંખ ઉઘાડી જોયું ત્યારે વાત વંઢી ગઈ હતી. ક્ષેત્ર પારકાના હાથમાં પડ્યું હતું, અને તેને બહાર કાઢી શકાય એમ નહોતું થયેલી હાનિ માટે આપણને ઘણું-દુઃખ થયું, આપણે ખૂબ રડ્યા, અને આપણે વખતોવખત ખૂબ ધમપછાડા માર્યા પણ ખરા. પણ તે બધું ખર્ચ, આપણી બેડીઓ વધુ ને વધુ મજબૂત બનતી ગઈ એક જ માત્ર આશાનું કિરણ રહ્યું અને તે આપણી નિરાધાર અવસ્થાનું આર્થું બાન-જે બાનથી આપણે કાંઈક વિચારવા લાગ્યા. સુસ્તિમોના હાથે હિંદ સંપૂર્ણ પરાધીન હતું ત્યારે પણ વિદેશી ધૂંસરી કુમાવી ઈર્ષ એક વાર ફરીથી સ્વતંત્ર બનવાનો દૃઢ નિશ્ચય તો નહિ, પણ એક આછી ભાવના જાગૃત થવાનાં નિશાન માલમ પડે છે. ખરું જોતાં સુસ્તિમોના હાથે હિંદ ઠીક સંપૂર્ણ પરાધીન થયું જ નહોતું. અફઘાનિસ્તાન અને ઈરાન રહેલાઈથી સુસ્તિમ એડી નીચે લોગ બની ચૂક્યા

હતા. પોતાનો ભૂતકાળ સંપૂર્ણ ભૂલી જઈને તેમણે પોતાના આત્મા અને દેહનું સમર્પણ કરી દીધું. તેમના પૂર્વજો જેને સર્વસ્વ માનતા હતા એવું બધું તેમણે તણી દીધું. પોતાનું વ્યક્તિત્વ તણી દઈને ઈસ્લામમાં લગી ગયા. પણ હિંદુઓની વાત જુદી હતી. હિંદુઓનો દેશ પારકાના હાથમાં હતો ખરો. તેનાં શરીર બંદીવાન હતાં, તેના હાથપગ ઉપર મજબૂત બેડીઓ પડી હતી, તેઓ અસહાય હતા, પરંતુ તેઓનો આત્મા હજી સ્વાધીન હતો. તેઓ નિશ્વાસ તો નાખી શકતા હતા જ. તેઓને પોતાનો ભૂતકાળ સાદા સ્મરણમાં જ હતો. બહુ જ દબાણ હોવા છતાં પણ તેઓ પોતાના પ્રજાદેહને કોઈ કોઈ વાર વેગ પણ આપતા હતા. તેમને કચડીને દબાવી દેવાનું સહેલું હતું પણ તેમની હયાતી જ મિટાવી દેવાનું ઘણું જ મુશ્કેલ હતું. વિજેતાઓએ આ જોયું. કેટલાક પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પ્રયત્નો પણ કરવામાં આવ્યા. અકબર જેવા અઘ્લમંદ રાજાઓએ પોતાની અઘ્લનો ઉપયોગ કર્યો ઔરંગઝેબ જેવા ધર્મી રાજાઓએ પોતાની ધર્મીયતા વાપરી. પરંતુ આપણા વિદેશી રાજ્યકર્તાઓની અઘ્લમંદી કે ધર્મીયતા, ડહાપણ કે મુર્ખાઈ આપણા શરીરમાંથી છેલ્લો શ્વાસ કાઢી લેવામાં સમર્થ ન જ નીવડ્યાં. ઈસ્લામનું મોઝું-રેતી અને તોફાન સહિતનું મોઝું, જે અરબની રેતાળ ભૂમિ વચ્ચેથી ઉઠ્યું અને જે ભારે જાયંઠર વેગથી પૂર્વમાં અને પશ્ચિમમાં ફરી પડ્યું-જેણે સુફેટિસ અને ટાઇગ્રીસ નદીઓનાં પાણીને ઓખતા.

પલકારામાં સૂકવી નાર્ખ્યાં અને ભૂમધ્યતા વિસ્તારને પણ આવરી લીધો—, તે મોળું સિંધુ નદીને આ કાઠે ધણું જ નબળું થતું જણાયું હતું અને જેવું ગંગા નદી હિપરથી પસાર થયું તેવું જ તેનું સર્વ સામર્થ્ય જતું રહ્યું હતું. અમારો સામાયિક મુસ્લિમ શાયર, મહાન હાલી આ હકીકત પોતાની સુંદર કાવ્યપંક્તિઓમાં સુંદર રીતે જણાવે છે:—

“ હીન્નજનાં વહાણોનો એ નિહર કાફલો જે જેહુન કે સિંહુન નદીમાં પણ ન અટક્યો, અને જે સાત સમુદ્ર વીંઝીને પાર ઉતર્યો તેજ કાફલો ગંગાના મુખમાં ભાંગી ને ભુલ્લો થઈને પડ્યો. ”

પણો તો પણો જ તેમાં કાંઈ શંકા નથી. તેનું કારણ હિંદુત્વનો એ ઝીંઘો તથ્યો જ હતો. જે કાંઈ દિવસ પુરેપુરો બુઝાયો જ નહોતો અને રાખ નીચે દબાએલો હોવા છતાં વખતોવખત નીચેથી ઝગારા મારી ઉંચે આવતો હતો.

ખાસ વિશિષ્ટ પ્રકારની પહેલી જાગૃતિ જોવામાં આવી હોય તો તે ચિત્તોડના રાણા પ્રતાપ, દખ્ખણના શિવાજી અને પંજાબના શુરૂ ગોવિંદસિંહ જેને હિંદુઓ કદી ભૂલી શકશે નહિ એવા ત્રણ મહાન યોદ્ધાઓની ચકતી તે સમયમાં હતી. તેઓની વીરતા અનુપમ હતી. તેઓ કાંઈ રીતે પરાક્રમમાં પૃથ્વીરાજ કરતાં કે ખરૂં કદીએ તો બીજા કાંઈ યોદ્ધા કરતાં ઉતરે એવા નહોતા.

એટલું ખરું કે તેઓએ સિઠંદર કે હેનીબોલની પેઠે
 લશ્કરોનાં ધાડાં લઈ ચડાઈઓ નહોતી કરી. એટલું પણ
 ખરું કે દુનિયાના વિજેતાઓની નામાવલિમાં તેઓનાં
 નામ નથી. પરંતુ પોતાના વ્યક્તિગત સ્વાર્થો કરતાં
 રાષ્ટ્રિયતાને માખરે રાખનાર તેઓ જ પ્રથમ પંક્તિના
 મહાન પુરૂષો થઈ ગયા. તે સમયે હિંદુત્વ સ્ત્રીમની સૌથી
 વધારે જરૂર હતી અને તેઓએ હિંદુત્વના સંગઠન
 ખાતર પોતાનું સર્વસ્વ હોમી દીધું. તેમની પહેલાંના
 ઠાઈએ ખરી રાષ્ટ્રિયતાનો એટલો ખ્યાલ સરખો નહોતો
 કર્યો એટલું જ નહિ પણ ઠાઈએ મહાન રાષ્ટ્ર દેહમાં
 પોતાના સ્વદેહનું એવું એકીકરણ નહોતું કર્યું. તેમનો
 વિજય પણ કાંઈ નાનો સુનો નહોતો. તેઓ વીરનું માત
 મરી બાદ્યો એટલું જ નહિ પણ તેઓ પોતાની પાછળ
 રાષ્ટ્રિયતાનો એવો એક જખરો પ્રવાહ મૂકી ગયા છે કે
 તે હજી પણ સૌ ઠાઈને મંત્રમુગ્ધ કરે છે. દેશની
 સેવામાં તેમને અર્પણ કરેલાં એક એક રક્તના ણિંદુએ
 પ્રભામાં પ્રાણનું સિંચન કર્યું છે. આજે પણ તેમનું નામ
 સાંભળતાં દેશભક્તોના હૃદયમાં ધનગનાટ પ્રસરે છે. તેઓ
 એટલા માટે મર્યા કે હિંદુત્વ ઇવિત રહે; તેઓએ
 એટલા માટે કદ સહન કર્યા કે હિંદુત્વને લાભ મળે.
 પરિણામે હિંદુ ધર્મ ઇવિત રહ્યો છે. હિંદુ ધર્મને લાભ
 મળ્યો છે.

પ્રકરણ ૩ જી

હિંદુધર્મના યુગનો પૂર્વકાળ

ઈશુ ખ્રિસ્તની ૧૬મી શતાબ્દિમાં રાણા પ્રતાપ અને ૧૭મી શતાબ્દિમાં ગુરૂ ગોવિંદસિંહ થયા. હિંદુધર્મને માટે તે કપરામાં કપરો કાળ હતો. બેશક, રાણા પ્રતાપના સમયનો મહાન પુરુષ અકબર સુસ્તિમ રાજ્યકર્તાઓમાં સૌથી શાણો અને બહો રાજા હતો અને તેનો રાજ્ય અમલ ધર્મ પ્રત્યે સમભાવવાળો અને પ્રગતિમાન હતો. પરંતુ બધાં રજપૂત રાજ્યોને પોતાનાં શાસનનીચે લાવવાની તેની નીતિ ઉપરથી તેની નેમ શી હતી તે પરખાઈ આવે છે. બીજા રજપૂત રાજાઓએ તે સુસ્તિમ બાદશાહ તરફ સહેલાઈથી પોતાની મિત્રતાનો હાથ જ્યારે લંગાવ્યો હતો, ત્યારે રાણા એક જ એવો પુરુષ હતો કે જેની વિચક્ષણ આંખ બાંધવાના અંધકારને લેહી ફર જોઈ શકતી હતી. તેણે ઝટ પારખી લીધું કે હિંદુધર્મને માટે એક સોનાનું પિંજરું તૈયાર થઈ રહ્યું છે. હિંદુઓની સાથે કેવા પ્રકારનો વર્તાવ થશે એ સવાલ નહોતો પણ હિંદુત્વ જીવશે કે કેમ એ જ સવાલ હતો. અકબરે હિંદુઓની સત્તામણી બંધ કરી. તેણે તેમને

ધર્મની છૂટછાટો આપી. તેણે હિંદુઓને ઉંચા હોદ્દાઓ ઉપર નીમ્યા. પણ આ બધાની પાછળનો હેતુ અને પરિણામ એ હતું કે મુસ્લિમ રાજ્યની જડ જમીનમાં ઘણી જ ઉંડી ઉતરી અને તેટલે જ અશે હિંદુધર્મને સહન કરવું પડ્યું સામાન્ય માણસને આ વાતની સૂઝ પંડે એમ નહોતું. રાણા પ્રતાપને જ તેની સૂઝ પડી. અને તેણે આ વિષયમાં પોતાનું જીવન રેડી દીધું તેને વિશ્વાસ હતો કે હું ધારું પાર પાડ્યા વગર મરી જઈશ તોપણ મારી રાખમાંથી એવા યોદ્ધાઓ બગશે કે જે મારું ધારેલું કામ આગળ ધપાવશે

અને એવા યોદ્ધાઓ બગ્યા પણ ખરા ધિવાજી અને ગોવિંદ એક શતાબ્દ પછી આવ્યા. તેમણે પ્રતાપના સ્મરણોમાંથી મહાન પ્રેરણાઓ મેળવી જ હશે અકબર પછીના રાજાઓનાં વર્તનથી તેમની આંખો ઉઘડી હોવી જોઈએ. તેમની ખાતરી થઈ હોવી જોઈએ કે પ્રતાપની શકાઓ પાયા વગરની નહોતી સમસ્ત હિંદુ જગતે પણ એ જ વેદના-આકરી વેદના અનુભવી હતી ધિવાજી અને શુરૂ ગોવિંદસિંહના નેજા નીચે જે કામ થયું તે અદ્ભુત હતું મુસ્લિમ સત્તા નીચે સુરંગ ચાપનાર તેઓ જ હતા; હિંદુઓ માટે આશાના નવાં દર્શ્યો ખોલનાર પણ તેઓ જ હતા

પરંતુ તેઓનું કાર્ય યોદ્ધાઓનું હતું. તેઓ હિંદુ રાજ્યોની ફરી સ્થાપના કરી શક્યા, હિંદુઓ જે

બાર નીચે દબાતા જતા હતા તે બાર તેઓ ફર કરી
 શક્યા. પરંતુ હિંદુત્વના હાર્દને જ ઠેરવી ખાનાર દર્દોની
 ન તો તેઓ ચિકિત્સા કરી શક્યા અને ન તો તેનો ઇલાજ
 શોધી શક્યા. તેઓ ક્ષત્રિયો હતા અને ક્ષત્રિયો તરીકે
 તેમને શોભે એવું તેઓ બધું કરી છૂટ્યા હતા વિદેશી
 ધૂંસરી ફર કરવી એ એક વસ્તુ હતી, અને તેનાં
 બંધારણને જ મજબૂત બનાવવું તે બીજી વસ્તુ હતી. જે
 બાદ ઉપચાર હતો તે માત્ર ઉપરછડ્ડો જ નીવડ્યો.
 તેમણે જોયું કે મુરિલમો હિંદુઓને દબાવ્યે જ જતા
 હતા તેથી તેમણે તે દબાણમાથી હિંદુઓને મુક્ત કરવા
 કમર કસી પરતુ હિંદુઓ મુરિલમ સત્તાની નીચે આવે
 એટલા નિર્બળ કેમ બની ગયા હતા તેનું કારણ તેઓ
 શોધી શક્યા નહિ જે આંતરિક બળોએ હિંદુત્વને
 નબળું પાડી દીધું હતું તેનો અભ્યાસ કરવાનું કામ
 પ્રાક્ષણનું હતું અને તેને માટે એક સાચા પ્રાક્ષણ-
 ની જરૂર હતી અહીં સાચા પ્રાક્ષણનો અર્થ આજકાલ
 સર્વ પ્રાક્ષણનો જે અર્થ કરવામાં આવે છે તેવો હું
 કરવા નથી માગતો. 'પ્રાક્ષણ'નો 'સાચો અર્થ' એક
 વિદ્યાન, મહાન સિદ્ધાંતવાદી, દર્શનકાર, ઋષિ એવો ધામ
 છે. આ યુગમાં દર્દથી ઘેરાયેલા હિંદુત્વને ઔપધેય
 પાઈને તેનું જીવન લંબાવવા પ્રયત્નો કરનાર આવા
 ટેટલાક પ્રાક્ષણો ઉત્પન્ન થયા હોવાના દાખલા જોવામાં
 આવે છે. તેઓને વિવિધ પ્રકારની સફળતા મળી પણ
 ખરી જીવન લંબાયું પણ ખરૂં. વિદ્યુત પરિસ્થિતિમાંથી

હિંદુત્વ ઉગરી પણ ગયું, એનો યશ તેમને ઘટે છે. પરંતુ હિંદુત્વની ગરદનની આસપાસ પડેલી કાંસીના દોરડાનો ધીમી ધીમી આગળ વધતી ભીંસને કાંઈ અટકાવી શક્યું નહિ હિંદુત્વરૂપી દરદીનું લોહી ધીમી ધીમી ચૂસાતું ચાલ્યું ઉત્તરમાં તુવસીદાસ અને સુરદાસ અને દક્ષિણમાં તુકારામ વગેરેએ ચાલુ કરેલા બક્ષિતના માર્ગેએ આ દરદીને ઘણું એતન આપ્યું. પરંતુ હિંદુ-ઓનું સંગઠન સાધી શકાયું નહિ. દરદી ત્યાં પોતાના પગ ઉપર ચાલવા શક્તિવાન થાય તે પહેલા જ નવાં બળો દૃષ્ટિગોચર થયાં અને દરદીને પાછો પથારીવશ કરી દીધો.

આવું એક બળ તે ખ્રિસ્તીધર્મ ૧૬મી શતાબ્દની શરૂઆતમાં ખ્રિસ્તીઓ પહેલવહેલા હિંદમાં આવ્યા ઈ સ. ૧૪૯૮માં ઝામોરિન રાજાના દરબારમાં વાસ્કો-ડી-ગામા આવ્યો તે ઘણું કરીને પહેલો ખ્રિસ્તી હતો. તે પહેલાં હિંદમાં કદી કાંઈ ખ્રિસ્તી આવ્યો હોય તો તે એવો અપ્રકટ હતો કે તેની કાંઈ નોંધ લેવામાં આવી નથી, પરંતુ દેશની રાજકીય અવસ્થામાં થતા ફેરફારોથી વધુ ને વધુ ખ્રિસ્તીઓ આવવા લાલચાયા પ્રથમ મદ્રાસ અને બંગાળમાં અને પછી દેશના બીજા પ્રદેશોમાં. અકબરના દરબારમાં કેટલાક ખ્રિસ્તી પ્રચારકો હતા અને તેના પછીના રાજાઓએ પણ તેમને સગવડ કરી આપી હતી પ્રથમ તો તેઓ માત્ર ફરતારામ જેવા હતા અને દેશની વ્યવસ્થામાં તેમની કાંઈ વગ નહોતી. તે સમયમાં સર્વોપરી સત્તા મુસ્લીમ

હતી અને હિંદુઓ ગૌણ હતા. કુદરતી રીતે મુસ્લીમો અને ખ્રિસ્તીઓ વચ્ચે તાણાતાણ ચાલી. આદ્યુર્ક અને તેના અનુગામીઓએ ગોવામાંથી મુસ્લીમોને સામુદાયિક રીતે હાંકી કાઢ્યાનો ઉઘાટો દાખલો છે આ રીતે ખ્રિસ્તીધર્મ વધતો ચાલ્યો અને છેવટ હિંદુત્વને ભયરૂપ જણાયો. મુસ્લીમ સત્તાની પડતીના વચગાળાના સમયમાં, હિંદુઓએ રાજકીય સત્તા પાછી મેળવી પણ ખરી. વ્યાયવ્યમાં શિખ સત્તાના ઉદ્ભવ અને મધ્ય તેમજ ઉત્તર હિંદના મરાઠા સત્તાના ઉદ્ભવથી હિંદુઓને અનુકુળ તક મળી અને પોતાના ભૂતકાળની ભવ્યતા પાછી મેળવવાનું હાથવેંતમાં હતું. પરંતુ આવા કઠિત કાર્યને માટે ખર્ચ ઠેકીએ તો તેઓ સુસજ્જ નહોતા; આંતરિક બળની જરૂર હતી. બહારથી આપેલી શક્તિ નકામી હતી. જે સામાજિક અને ધાર્મિક બંદીઓને પ્રતાપ, શિવાળ અને શુરૂ ગોવિંદસિંહે સ્પર્શ કર્યો. પણ નહોતો કર્યો, અને જે બંદીઓ સામે થવા મહાદેવ સિધ્યા કે રણજીતસિંહ શક્તિમાન નહોતા, તે બંદીઓએ હિંદુધર્મને એટલો નબળો પાડી દીધો હતો કે નવા દુશ્મન આગળ તે ફરી બળભરવા લાગ્યો.

આ બંદીની સામે બાથ લીડવાનો પ્રથમ સાચા દિલનો પ્રયત્ન કરનાર બંગાળી દેશમજ્જી રાજા રામમોહનરાય હતા. સિરામપુર અને બીજાં મથકેથી હિંદુધર્મ ઉપર હલકાં આક્રમણો કરવામાં આવતાં હતાં અને તેની સામે કોઈ આંગળી પણ ઉંચી કરી શકતું નહોતું તે

સ્થિતિ જ્યારે તેમણે જોઈ ત્યારે તેમનું હૃદય દ્રવી ઊઠ્યું.
 પરંતુ હિંદુધર્મની વ્યવસ્થાની અંદર ઘણાં જ સડેલાં અને
 વિદેશી તત્ત્વો ઘુસી ગયાં હતાં અને આ સડેલી અવ-
 સ્થામાં બહારનાં કોઈ આક્રમણને અટકાવી શકાય એમ
 નહોતું. એવી સ્થિતિ જ્યારે તેમણે નિહાળી હશે ત્યારે
 તેનું હૃદય કેટલું બધું વધી પડ્યું હશે ! રાજા રામ-
 મોહનરાયને એવડી લડાઈ લડવી પડી. એક તરફથી જે
 ખ્રિસ્તી પ્રચારકો કેળવાએલા બંગાળી યુવાનોની લાગ-
 ણીઓને બરમાવીને અને તેમને પુરેપુરા કે ઓછાવત્તા
 વટલાવીને ચારે કોરથી પોતાની જમાતનો વધારો કરી
 રહ્યા હતા. તેની સામે, અને બીજી તરફથી, પોતાનાં
 સ્વજનો-હિંદુ પંડિતો જે હિંદુ દેહના રોગગ્રસ્ત ભાગનો
 સ્પર્શ પણ કરવા દેતા નહોતા,-તેની સામે ઢંટી.
 વેદમાં કે બીજા હિંદુ શાસ્ત્રોમાં મૂર્તિપૂજા કે સતીના ચાલ
 વિષે કોઈ પ્રમાણ નથી અને તે વિકૃત જમાનાની નવી
 વસ્તુઓ છે એમ જ્યારે રાજા રામમોહનરાયે સાબીત
 કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે સમસ્ત અંધશ્રદ્ધાળુ બંગાલ
 તેની સામે ધથો. તમામ ખ્રિસ્તી સત્તા અને નવીન કેળ-
 વાએલો બંગાલી યુવકવર્ગ એક બાજુ, અને સમસ્ત હિંદુ
 અંધશ્રદ્ધાળુ વર્ગ અને સંસ્કૃત વિદ્યાના ભારથી ખોખરા
 થએલ માયાવાળા પંડિતો બીજી બાજુ એ રીતે જે
 વચ્ચે રાજા રામમોહનરાયની સ્થિતિ ઘણી કઠેડી થઈ
 પડી. હિંદુધર્મના દુશ્મનો સુક્ષિપ્તપ્રયુક્તિઓ અને સમજ-
 વટોથી તેને પોતાના પક્ષમાં લલચાવી રહ્યા હતા અને

હિંદુધર્મના કહેવાતા મિત્રો, જ્યાં કુલની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ ત્યાં તેની સામે પત્થરોની વૃદ્ધિ કરી રહ્યા હતા. તેથી રાજના અંતરમાં આગ ઊઠી. પોતાના જ માણસોના મજબૂત સામના વચ્ચે સતીના ભયંકર ચાલતો પ્રતિજ્ઞાંધ કરાવવા માટે રાજા રામમોહનને ખ્રિસ્તી પ્રચારકોની સહાય શોધવી પડી તે કેટલી કમનશીબ ઘટના હતી !

તે પ્રજ્ઞોત્તમાજની સ્થાપના કરી મરણ પામ્યા. મરણ સમયે તે દિલ્હીના નામના મોગલ શહેનશાહના વકીલ તરીકે રાજકીય ફતકાર્ય માટે ઇંગ્લાંડમાં હતા. તેમની પ્રખર વિદ્વત્તાથી બ્રિટિશ પ્રજામાં તેને માટે પ્રશંસા અને માનની લાગણી ઉદ્ભવી હતી. ખ્રિસ્તી પ્રચારકોએ તેની સાથે મૈત્રી સાધી પોતાના પક્ષ અને હેતુ તરફ તેને વાળવાના પ્રયત્નો કર્યા. એક ચુસ્ત હિંદુ અને હિંદુધર્મનો સાચો ભક્ત હોવાથી, પોતાના સ્વજનોથી ઘણે દૂર પરમુલકમાં મરણ પામવું, અને તે વખતના ઇંગ્લાંડના પ્રતિજ્ઞાંધને આધીન બનીને ખ્રિસ્તી વિધિ પ્રમાણે તેના શબનું દટાવું, એવી કમનશીબ ઘટના બનશે, એ વિચારથી રાજા રામમોહનરાયને તે વખતે કેટલું આકર્ષ દુઃખ થયું હોવું જોઈએ ! ખ્રિષ્ટલમાં તેની કબર જોઈને આજે પણ એક હિંદુના મનમાં કેવા અવનવા વિચારો પ્રકટ થાય છે !

પ્રજ્ઞોત્તમાજ સ્થાપવામાં રાજા રામમોહનરાયની નેમ એ હતી કે પુના વૈદિક ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવો અને

પાછળથી જે સડાઓ દાખલ થઈ ગયા હતા તેને સાફ કરી નાખવા. પોતાની સંક્ષિપ્ત આત્મકથામાં તે લખે છે કે:—

“ મારી તમામ ચર્ચાઓમાં હું જે કારણ આગળ ધરતો હતો તે કારણ પ્રાણજીવની સાથે નહિ પણ તેની વિકૃતિ સામે હતું. પ્રાણજીવની મૂર્તિપૂજા પોતાના વડવા-જોની રીતિથી તેમજ જે પ્રાચીન પુસ્તકો અને પ્રમાણોને તેઓ માન આપી તેના પ્રમાણે ચાલવાનો દાવો ધરાવે છે તેના સિદ્ધાંતોથી ઉલટી છે ” ઇથોપિયનિયનનાં તેણે કરેલાં બાષાંતરની પ્રસ્તાવનામાં તે લખે છે કે, “ મહાન વિદ્વાન વ્યાસમુનિ (વેદવ્યાસ) પોતાના વેદાન્ત ગ્રંથમાં જણાવે છે કે વેદની બધી ઋચાઓ એકમતે અગમ્ય અને અવર્ણનીય એવા એક પ્રદાની દિવ્યતાને સાબીત કરે છે ”

રાજા રામમોહનને લંડનમાં અપાએલ લોજન સમારભના અહેવાલ ઉપરથી હિંદુ સંસ્કૃતિ તરફ તેનો કેટલો ઉંડો પક્ષપાત હતો તે સ્કેન્ડે સમજી શકાય છે “ કાચબા અને હરણના માંસથી પેટ ભરનારા અને શેમ્પેન (દારૂ) પીનાર શરાબીઓની વચ્ચે બાત અને ઠંડા પાણી સિવાય બીજાં કશાંનો સ્પર્શ નહિ કરનાર આ પ્રાણજીવને જોઈ ભારે કુતૂહલ પેદા થતું હતું. ” (જુઓ એશીઆટિક જર્નલ, ઓગસ્ટ ૧૮૩૧ પૃષ્ઠ ૨૩૬-૨૩૭) આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે રાજા રામમોહનરાયને હિંદુધર્મમાં જે

સુધારા કરાવવાની ખાહેશ હતી તે માટે ખ્રિસ્તી પ્રચારકો ઉપર તેને આધાર રાખવો પડતો હતો. સતીના ચાલના પ્રતિબંધ સામે ખ્રિષ્ટિય પાર્લામેન્ટ સમક્ષ બંગાલના પંડિતો તરફથી એક લાંબી અરજી પેશ. કરવામાં આવી હતી ત્યારે રાજા રામમોહનરાય ઈંગ્લાંડમાં હાજર હતા, અને ખ્રિસ્તી મિત્રોની દરમ્યાનગીરીથી જ તે અરજી રદ થઈ હતી. બંગાલના કુલીન પ્રાણજ્યોમાં એક કરતાં વધારે સ્ત્રીઓ પરણવાનો જે ચાલ હતો તેને પણ રાજા રામમોહને ધિક્કારી કાઢ્યો હતો; અને આ તેમ જ મૂર્તિ-પૂજા વિરોધી તેની હિલચાલથી બંગાલની સમસ્ત હિંદુ પ્રજા, આ હિંદુધર્મના સાચા શુભેચ્છકની સામે થઈ હતી. એટલે રાજા રામમોહનરાય ખ્રિસ્તી મિત્રો તરફ કાંઈકે ઢળતા રહે એ સ્વાભાવિક હતું. તેઓ ખ્રિસ્તી ધર્મની વિરુદ્ધ જ હતા અને એ ધર્મની સામે તેમણે પોતાનાં લખાણોથી ભારે ધર્મયુદ્ધ ઉપાડ્યું હતું. પરંતુ જ્યારે હિંદના શિક્ષણની પુનર્ચનાનો છેવટ પ્રશ્ન આવ્યો ત્યારે અગ્રેજ શિક્ષણને ફરજિયાત કરાવવામાં તેણે મેકોલેનો પક્ષ લીધો. તેઓ દેશભક્ત હતા છતાં તેમને આ કાર્ય ફરજિયાત કરવું પડ્યું હશે. ઘણા જ સંકુચિત બાહ્ય દેખાવવાળી માત્ર સંસ્કૃત વિદ્યા હિંદુત્વની ચુંબકાઓ તોણી શકશે કે તેના સડાઓ સાફ કરી શકશે નહિ એમ તેને ખરેખર લાગ્યું હોવું જોઈએ.

મેકોલેની રમત રાજા રામમોહનરાય પારખી શક્યા નહિ એ તેમની મહાન ભૂલ હતી. મેકોલે અંતરથી

ધર્મધિ ખ્રિસ્તી હતો. સર્વ યૌર્વાલ્ય સાહિત્ય પ્રત્યે તેમને દેખ હતો. તે એમ ઠહેતો કે અંગ્રેજી સાહિત્યનાં થોડાંક પુસ્તકો સંસ્કૃત ભાષામાં આજ સુધી લખાએલાં તમામ પુસ્તકો કરતાં અનેકગણાં ચઢિયાતાં છે. જાણીતો એન્યુ-કેશન એક્ટ (શિક્ષણ કાયદો) પસાર થયા પછી તરત જ તેણે પોતાના એક પિતરાઈને પોતાની મિદ્દિઓથી પોતાનો આનંદ બહાર કરતાં લખ્યું હતું કે આ પ્રયાસ-થી હું ભવિષ્ય ભાણું છું કે આવતાં ત્રીય વર્ષમાં આખો હિંદુ ખ્રિસ્તી બની જશે.

મેકોલેએ જે આશાઓ બાંધી હતી તે પાયા વગરની નહોતી. અંગ્રેજી શિક્ષણ શરૂ થયું અને દેશી શિક્ષણ ઘસાવા લાગ્યું. પ્રબલો આખો દેખાવ જ ફરી ગયો. અંગ્રેજી શિક્ષણ ખ્રિસ્તી ધર્મને અનુકૂળ હતું. પ્રથમ તો અંગ્રેજી સાહિત્ય ખ્રિસ્તી વિચારોથી મિશ્રિત હતું. બીજું, અંગ્રેજી ભાષાના પહેલા શિક્ષકો ખ્રિસ્તી હતા. નાનાં બાળકોના મત ઉપર તેની અસર પડે જ એ સ્વાભાવિક હતું. કાલિદાસ અને ભવભૂતિ બૂલાયા અને શેક્સપીયર અને મિલ્ટને તેનું સ્થાન લીધું. બર્કલી, હ્યુમ અને કેન્ટનાં સાહિત્યને કારણે હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનાં પરૂદર્શનો વિસરાઈ ગયાં. આ ઉપરાંત, બંગાલની ઉગતી પ્રજા સાથેના ખ્રિસ્તી શિક્ષકોનો સંપર્ક સાફ થઈ શકે એમ નહોતો. મેકોલે પહેલાં એક કાયદા અગાઉ એટલે ઇ. સ. ૧૮૧૭માં એક અંગ્રેજ ઠાટવાળા ડેવિડ હેરની સહાયથી હિંદુ કોલેજની શરૂઆત કરી હતી. ફેરી, માર્શમેન અને વોર્ડ નામના

ત્રણ એપીસ્ટ પધના પ્રચારકોએ સિરામપુરમાં બીજી કોલેજ સ્થાપી હતી ઉપરાંત ખ્રિસ્તી પ્રચારકોએ હિંદુ ભરમા અંગ્રેજી સ્કૂલો શરૂ કરી દીધી હતી આટલી અંગ્રેજી શાળાઓ અને કોલેજોને પરિણામે અંગ્રેજી વિચારોનો ફેલાવો થયા વગર રહે જ નહિ એ દેખીતું હતું. આ ઉછળતી ભરતીને રોકવાનો પ્રયત્ન પણ નિષ્ફળ જ બીધ

અંગ્રેજી શિક્ષણથી એક ભારે હાનિ થઈ તે એ હતી કે સાચા સાહિત્યનો લોપ થયો અને હિંદુધર્મ પ્રત્યે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો. કંઈ નહિ તો બુની માન્યતા હચમચી ગઈ તો ખરી જ સૌથી કડ્ડણ ઘટના તો એ હતી કે રાજા રામમોહનરાયના મરણ પછી બ્રહ્મોસમાજના ઠળધર્તા મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર થયા તેઓ ઇ. સ. ૧૮૪૫માં વેદો સર્વાંશે પ્રમાણિક ગ્રંથો નથી એવી બ્રમણા તત્ત્વ વળી ગયા આટલેથી જ પત્યું નહિ કમસઃ બ્રહ્મોસમાજ પ્રત્યે બગાલી યુવાનોનું જે આકર્ષણ હતું તે વાદ્યું ગયું અને થોડાં વરસ પછી જ્યારે બાબુ કેશવ ચંદ્ર સેન તેના આગેવાન બન્યા ત્યારે તે તો પુરેપુરા ખ્રિસ્તી અસરના લોગ થઈ પડ્યા મહાન વિદ્વાન અને નિ સ્વાર્થરહેણીના કેશવબાબુ એક સુંદર પ્રતિભાયાળી પુરૂષ હતા તેમનાં વક્તાઓમાં એક જાતનું અપ્રતિમ બહુ હતું તે સમયના બ્રહ્મોસમાજીઓમાં તેમનું વ્યક્તિત્વ ઘણું જ ઉંચું હતું ધીમે ધીમે તિબ્રાણુ જનતા જતા બ્રહ્મોસમાજમાં તેણે નવો પ્રાણ પૂર્યો હતો તેઓ ઘણા

હિંમતવાન અને સંપૂર્ણ આત્મત્યાગી હતા. પોતાના
 ધ્યેયને માટે તે સર્વસ્વ હોમી દેવા તૈયાર હતા પરંતુ
 દેવાને તેની અદેખાઈ થઈ. તેમણે તેમના સ્વભાવમાં
 ભાવવિવશતા કંઈક એટલી બધી નાખી દીધી હતી કે
 એક મહાન પ્રજા પાસે એક કાર્યક્રમ રજુ કરી શકે
 એવું સમતોલપણ તેના સ્વભાવમાં જોવામાં ન આવ્યું.
 તેઓ જ્વલંત હતા પણ બીજાને હુંફ આપી શક્યા નહિ.
 તેઓ પોતા તરફ બીજાને આકર્ષતા પણ લાંબો સમય
 તેમને પોતાની પાસે રાખી શકતા નહિ. તેનાં કાર્યને
 એક નકશો દોરો તોં તમને કયાંય સીધી લીટી જણાશે
 નહિ એક નાની સરખી વસ્તુ તેનો માર્ગ ફેરવી શકવાને
 સમર્થ નીવડતી કદાચ તેના વર્તનમાં આવી છાંટ જોઈને
 મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરના મનમાં તેના સંબંધમાં
 આશંકાઓ ઉત્પન્ન થએલી હશે. લાગણીના આવેશમાં
 જ તેણે માનવ ઇતિહાસના પૂર્વકાળથી ચાલી આવેલી
 પ્રજાલિકાઓના હિંદુ ચિહ્નરૂપી સૂત્ર (યજુર્વેદ)ને
 તોડી નાખ્યું. ખ્રિસ્તી ધર્મ સંબંધી એક પુસ્તક (“ એક
 હોમો ” પ્રોફેસર સીલી કૃત) વાંચીને તેના ઉપર એટલી
 બધી અસર થઈ ગઈ કે પરિણામનો વિચાર કર્યા વગર
 તેણે ‘ ઇશુખ્રિસ્ત, યુરોપ અને એશિયા ’ એ વિષય
 ઉપર એક બાષણ કરી નાખ્યું. આ બાષણની અસર એ
 થઈ કે ખ્રિસ્તી પાઠરીઓના મનમાં એવી નવી આશાઓ
 પ્રકટી અને સામી બાળુએ હિંદુઓના મનમાં નિરાશાની
 લાગણી ઉત્પન્ન થઈ. આ બાષણ ઉપરથી જ નોર્મન

સાહેબ નામના એક વરિષ્ઠ અદાલતના ન્યાયમૂર્તિએ તેમના પરિચય વાઈસરોય લોર્ડ લોરેન્સ સાથે કરાવીને હિંદ તેમજ ઈંગ્લાંડમાં ભારે નામના મેળવી. કેશવબાબુને પોતાની ભૂલ સૂઝી ખરી પણ ઘણી જ મોડી. પાછળથી તો તેણે પ્રાયશ્ચિતરૂપે “મહાત્મ પુરૂષો” એ વિષય ઉપર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં ખરાં, પરંતુ તેણે અગાઉ બાણ્યે-અબાણ્યે જે અસર પોતાના બાવણથી કરી હતી તે અસર ધોવાઈ નહિ. કેશવચંદ્ર સેનના હેતુઓ ખરાબ હતા એમ ન હતું. વાંક તેના લાગણીપ્રધાન સ્વભાવનો અને તેના જીવિત્યાતુર્યનો હતો અને તેટલા જ કારણથી તેના જીવનમાં જ્યારે જ્યારે પલટા આવ્યા ત્યારે ત્યારે તેને નવી નવી દલીલો એકઠમ મળી આવતી રામકૃષ્ણ પરમહંસને પહેલી જ વાર જોઈને તે ‘ભક્ત’ બની ગયા, અને બ્રહ્મો તરીકે હિંદુસુધારનો જે કાર્યક્રમ ઉપાડ્યો હતો તે સાવ ભૂલી ગયા. મહારાજ રામકૃષ્ણ પરમહંસના સંસર્ગમાં આવ્યા પછી મૂર્તિપૂજા સંબંધે તેનું જે વલણ હતું તે આખું વલણ બદલાઈ ગયું. પછી તો તમે જ્યારે તેને જુઓ ત્યારે એક ગાંડા મનુષ્યની માફક કીર્તનમાં ગાતા અને નાચતા હોય તેની વ્યક્તિગત સિદ્ધિઓ આ હતી. સારી કે નરસી-તેની બારીક સમીક્ષા અમે કરવા ઇચ્છતા નથી. આ સ્થળે ફક્ત એટલું જ જણાવવાની જરૂર છે કે બ્રહ્મોસમાજના આઘસ્યાપક રાજા રામમોહન-રાયનાં ધ્યેય મુજબની હિંદુસુધારક અગર હિંદુ શક્તિવર્ધક સંસ્થા બ્રહ્મોસમાજ કેશવબાબુની નેતાગીરીનીચે ન રહી-

થોડે ઘણે અંશે તે એક શંભુમેળો અને ઘણી જાળતો-
 માં હિંદુ-વિરોધી બની ગઈ-એટલે સુધી કે પ્રસો લગ્ન-
 નો કાયદો પસાર કરાવતી વખતે તેને એમ જાહેર કરવું
 પડ્યું કે પ્રસોસમાજ એ હિંદુથી એક જુદો ધર્મ છે.
 કેશવજીએ પોતાના અનુયાયીઓને જે ઈશ્વર પ્રાર્થના
 શોધી આપી તે થોડી ઘણી ખ્રિસ્તી ધર્મના જુના તત્ત્વ-
 જ્ઞાન જેવી હતી. હિંદુ સિવાય બીજાઓને તે આકર્ષી
 શકી નહિ. આમ હિંદુઓને પણ તે તરફ લાવ ઉત્પન્ન
 થયો નહિ તે જ ઠમનશીબી હતી

પ્રકરણ ૪ થું

મહર્ષિ દયાનન્દનું આગમન

મહર્ષિ દયાનન્દ લગભગ કેશવચંદ્ર સેનના સામયિક હતા. તેમની અને રાજા રામમોહનરાયની વચ્ચે ખરાબર એક પેઢીનું અંતર હતું. તેમના કાર્યપ્રદેશની વચ્ચે પણ ભૌગોલિક રીતે પૂર્વ અને પશ્ચિમ જેટલું અંતર હતું. મહર્ષિ દયાનન્દની જન્મભૂમિ ગુજરાત (કાઠિયાવાડ) અને રાજા રામમોહનરાયની ભૂમિ બંગાળ વચ્ચે પણ ઘણું અંતર છે. અને આ અંતર પણ જ્યારે ઓગણીસમી સદીના દ્વિબિંદુથી ભેદાયે ત્યારે તો ઘણું જ વધારે લાગે એરોષ્ણેન અને વાયરલેસને બાબુએ રાખીએ તો પણ, રેલ્વે અને તારના જે લાલો આજકાલ મહાત્મા ગાંધીજીને મળે છે તે આ હોકાને મળ્યા નહોતા.

પરંતુ હિંદુત્વની વિશાળ ભાવનાને ધન્યવાદ ઘટે છે કે દયાનન્દ અને રામમોહનરાય વચ્ચે ભારે નિકટતા છે. મૂર્તિપૂજા પ્રત્યેના વિરોધ સામે તેઓ બંનેએ પોતાનું જીવન ચર્ચ કર્યું હતું. હિંદુધર્મની મહત્તામાં હઠ અને ઉઠા વિશ્વાસથી તેઓ બંનેએ વૈદિક સાહિત્યનો અભ્યાસ ચર્ચ કર્યો હતો. ખ્રિસ્તી આક્રમણોમાંથી હિંદુત્વની રક્ષા

કાજે બંનેએ ધર્મસુદ્ધ આદર્યા હતાં. આ બન્ને મહાન્ત
 પુરુષોના કાર્યક્રમની રૂપરેખા એક જ હતી, વિગતનો
 ભેદ મહત્વનો નહોતો. રાજા રામમોહનરાયની પછી તરત
 જ મહર્ષિ દયાનન્દ તેમના અનુગામી તરીકે આવ્યા હોત
 તેા પ્રજ્ઞોસમાજ હિંદુત્વનું મહાન પીઠભૂજ બની શકત.
 પરંતુ મહર્ષિ દયાનન્દ એક નવા યુગભૂજનું ઉદ્ભવ સ્થાન
 થવાને સરળતા હતા. તેણે આપમેળે પોતાનો રસ્તો
 કાઢ્યો. ઘણી બાબતોમાં મહર્ષિ દયાનન્દ પોતાના કાર્યને
 માટે જોઈએ તે કરતાં વધારે શક્તિશાળી હતા. સંસ્કૃત
 ભાષાના અભ્યાસી હોવા છતાં રામમોહનરાય સામાન્ય
 ચીલામાંથી બહાર નીકળી શક્યા નહિ. મહર્ષિ દયાનન્દ-
 માં પેતાનું જ સ્વતંત્ર વિચારબળ હતું. પોતાના જ
 સમયના પંડિતો પાસેથી વેદનો અભ્યાસ કરવાનો રામ-
 મોહનરાયે પ્રયત્ન કર્યો હતો મહર્ષિ દયાનન્દ ઘણી
 શતાબ્દિઓ પાછા ગયા અને ચાલી આવતી પ્રથાને સાવ
 તણ દીધી, રામમોહનરાયે શાસ્ત્રોની જેવી મળી તેવી
 ટીકાઓ ઉપર આધાર રાખ્યો. મહર્ષિ દયાનન્દે બધાં
 બંધનોથી મુક્ત થવા અને હિંદુઓની પવિત્ર સાહિત્યની
 મૂળથી જ શોધ કરી. ખ્રિસ્તી ધર્મનાં બંડન અને હિંદુ
 ધર્મના મંડનનાં સુદ્ધ ચલાવવામાં રામમોહનરાયને ઠેવી
 મુશ્કેલીઓ નહી હતી તે આપણે જોઈએ છીએ. તે
 મુશ્કેલીઓ મહર્ષિ દયાનન્દને નહી નહોતી. તે ઉપરાંત
 તેઓની સિદ્ધિઓમાં પણ અંતર હતું. મહર્ષિ દયાનન્દને
 અંગ્રેજ કે અરબી ભાષાનું જ્ઞાન નહોતું. તેમણે સંસ્કૃત-

ના અભ્યાસમાં જ પોતાનું જીવન લગાડ્યું હતું. તેમના વિચારોમાં કોઈ વિદેશી રંગ નહોતો. રાજા રામમોહનરાયને તો પોતાના ખ્રિસ્તી મિત્રો મારફત મૂર્તિપૂજા પ્રત્યે તિરસ્કાર પેદા થયો હતો. મહર્ષિ દયાનન્દને તો શરૂઆતથી અંતરની પ્રેરણાથી અને આગળ ચાલતાં સંસ્કૃત વિદ્યાના અભ્યાસથી મૂર્તિપૂજા પ્રત્યે વિરોધ ઉત્પન્ન થયો હતો. મહર્ષિ દયાનન્દે રાજકીય બાબતોમાં કદી હસ્તક્ષેપ કર્યો નહોતો. એક ગૃહસ્થ તરીકે અને મોગલ શહેનશાહના એલચીની સ્થિતિમાં રામમોહનરાયને બધી કક્ષાના અંગ્રેજોની સાથે લગવાની જરૂર પડી હતી, અને તેથી તેના માનસમાં ફેરફાર થાય એ સ્વાભાવિક હતું. વળી મહર્ષિ દયાનન્દને એક વિશેષ લાભ હતો. બ્રહ્મો-સમાજની સ્થાપના પછી ચાર પાંચ દાયકાના સમયમાં અંગ્રેજ શિક્ષણનો જોડાણો પ્રચાર થયો હતો એટલે આપણા લાભાલાભનું સરવૈયું આપણે કાઢી શકીએ એમ હતું. રાજા રામમોહનરાયની એવી ધારણા હતી કે અંગ્રેજ કેળવણીથી હિંદુઓ વધારે વિચારવાન અને ઉદાર મતવાદી બનશે. મહર્ષિ દયાનન્દે તો જોયું કે આ ઉદાર મતવાદીપણું એ જ ખ્રિસ્તી મતાવલંબી બનાવવાનું બીજું નામ હતું. આથી એમ કહેવાનો આશય નથી કે અંગ્રેજ કેળવણીની બીજી સારી બાબત નથી. અંગ્રેજ કેળવણીને પરિણામે પૂર્વ અને પશ્ચિમ એકબીજાની વધારે નિકટમાં આવ્યા. પશ્ચિમમાં વિજ્ઞાન કુદરતે ને જીવનને આગળ વધ્યું હતું. કુદરતમાં રહેલા હેતુને ખુલ્લા પાઠવામાં પશ્ચિમના

લોકોએ જે પ્રયત્નો કર્યા હતા તે તેમનો મહાન પુરુષાર્થ હતો. પશ્ચિમની જુની વ્યવસ્થાઓમાં સંપૂર્ણ ક્ષતિ થઈ ચૂકી હતી. જુની પ્રણાલિકાઓ કા તો પુરેપુરી અદૃશ્ય થઈ હતી અને કાં તો તેણે તદ્દન નવું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. અંગ્રેજ કેળવણીના આ બધા લાભ હિંદને મળી ચૂક્યા હતા. સૈકાઓ થયાં હિંદુસ્તાનના લોકો કૃપ-મંદૂકો તરીકે રહ્યા હતા તેઓની દૃષ્ટિ અતિથય સાંકડી હતી. અન્વેષણ માટેની જે ધગશ,—અને જે માનસિક ઉદારતાને લીધે પ્રાચીન હિંદના ઋષિઓ સુંદર સાહિત્યની રચના કરી શક્યા હતા, તે ધગશ અને ઉદારતાનો લોપ થયો હતો. તેને બદલે હલકામા હલકા પ્રકારનું રૂઢિચુસ્તપણ આવી ગયું હતું. જુનાની જગ્યાએ નવું આવવા દેવું નહોતું, અને એક વખતની સુંદર વ્યવસ્થા સહ્યા કરતી હતી રેલ્વે, તાર અને વ્યવહારિક જીવનની સગવડોથી હિંદીઓને વિજ્ઞાનના ઉપયોગની પ્રતીતિ થઈ ચૂકી હતી અને નવા વિચારપ્રવાહોનો જે ધોધ અનેક માર્ગે મારમાર કરતો આગળ આવી વધી રહ્યો હતો તે ધોધને ગમે તેવા આકરા રૂઢિચુસ્તપણથી અટકાવી શકાય તેમ નહોતો. ખ્રિસ્તી પ્રચારકોએ આ સ્થિતિનો પુરેપુરો લાભ લેઠાવ્યો. હિંદુઓની વહેમી માન્યતાઓને જમીનદોસ્ત કરવામાં તેમણે વિજ્ઞાનનાં શસ્ત્રો કામે લગાડ્યાં હિંદી યુવકોએ તો માની લીધું કે વિજ્ઞાન અને ખ્રિસ્તીધર્મ એક જ વસ્તુ છે. હિંદુ પુરાણોમાં છે તેવી જ વિજ્ઞાન-વિરોધી વહેમી માન્યતાઓ.

અને લેહનમોથી બાઈબલ પણ ભરપૂર છે એ હકીકતથી તેઓ અબાણુ હતા. ગમે તેવો ગોરો ખ્રિસ્તી પ્રચારક રાજ્યકર્તા ઠામના માણસ તરીકેની પોતાની સ્થિતિનો લાભ ઉઠાવીને ભરબગરે અને છટેચોક કૃષ્ણ ભગવાનની લીલા વિષે કાવે તેવા શબ્દોમાં નિંદા કરતો હતો. પોતાના ખ્રિસ્તી વાઘામાં પણ એટલાં જ કે એથી વધારે, છિદ્રો છે એ સત્યને તે ચાલાકીથી છુપાવતો હતો. અળકે એટલું સોનું નહિ, એ બાણીતી કહેવત હિંદીઓ બૂલી ગયા અને બંગાળ તેમજ મદ્રાસમાં ખ્રિસ્તીઓએ સહેલાઈથી ખૂબ લાભ લીધો. હિંદુઓ સંખ્યામાં તેમજ નૈતિક બળમાં ઘટવા લાગ્યા. બંગાળના હિંદુઓએ તો શિખા અને સૂત્ર બંને તણ દીધાં. ભારે વિકાસ અને ઉંચી સામાજિક સ્થિતિવાળા ડો. રાજેન્દ્રલાલ નામના એક હિંદુએ જ ટાઈ પણ હલકામાં હલકા દુશ્મને પણ ન લગાવ્યો હોય એવો ભારે કટકો હિંદુધર્મને લગાવ્યો. હિંદુધર્મના અગમ્ય સિદ્ધાંતો જે હિંદુઓને મન ખ્યારા હતા તેને એક પછી એક લીધા અને હિંદુ શાસ્ત્રોમાં પાછળ ઘુસાડી દેવામાં અથવા બગાડી દેવામાં આવેલ હોય તેવા શ્લોકો ટાંટીને તે સિદ્ધાંતોને અપ્રમાણિક ઠરાવ્યા. દાખલા તરીકે, ગૌમાંસભક્ષણ, મદ્યપાન, વફન-ક્રિયા-એ સૌ હિંદુધર્મમાં બચાંકર પાપ ગણાય છે અને હિંદુઓ તેનું નામ સાંભળીને ધૂણ ઉઠે છે. ખ્રિસ્તી-ધર્મમાં એ ત્રણે વસ્તુઓ છે. હિંદુ શાસ્ત્રોનો આધાર લઈને રાજેન્દ્રલાલ મિત્રે એમ બતાવ્યું કે અસલના આર્યો

ઓર્માસ ખાતા, હાડ પીતા અને ચળને હાટતા. આને પરિણામે ખ્રિસ્તીઓના હાથ મજબૂત બન્યા અને હિંદુ-ધર્મમાં નબળાઈ આવી. એક બાબુથી દુનિયાની લાલચો અને બીજી બાબુથી ધાર્મિક આજ્ઞાઓ અને નૈતિક પ્રતિબંધોનો લોપ-એ રીતે ધર્મમાં નિવેધ થયેલાં ખાન-પાન ખૂબ વધી પડ્યાં.

જ્યારે મહર્ષિ દયાનન્દે આંખ ઉઘાડી અને હિંદુ સુધારણાનું કામ પોતાના હાથમાં લીધું ત્યારે ત્રણ રિપુઓ તેની આસપાસ ખડા હતા. નાસ્તિક અને જડ-વાદી પ્રગતિ તરફ દોરી જતી ચમકદાર અંગ્રેજી કેળવણી, હિંદુધર્મ ઉપર સતતપણે આક્રમણ કરતા ખ્રિસ્તી અને મુસ્લીમ ધર્મો, અને છેલ્લો પણ ઓછો નહિ એવો રિપુ હિંદુધર્મની જ આંતરિક નિર્બળતાઓ, જેવી કે-બાળલગ્ન, બહુ સ્ત્રી-વિવાહ, ફરજીઆત વૈધવ્ય, જ્ઞાતિ અભિમાન, અને એવા બીજા અનેક વહેમો. બાળહત્યાને તો કાયદાથી જ અટકાવી દેવામાં આવી હતી. છતાં પણ વહેમી માતાઓ પોતાનાં બાળકોને નદીમાં ફેંકી દઇને ગંગા-માતાને અર્પણ કરી દેતી હતી. ગુલામીની પ્રથા તો નહોતી જ છતાં પણ હિંદુ મંદિરોમાં દેવદાસીનો પ્રથા આગળ વધ્યે જતી હતી. અસ્પૃશ્યતા અને તેની ઘણી બચાંકર આનુષંગિક ક્રુપ્રથાઓને પરિણામે હજારો હિંદુઓ વિધર્મી થયા હતા અને તેની સંખ્યા ઓછી થઈ હતી. - જેઓને આંખ હોય તે આ બધું જોઈ શકે. જેઓ મોખરે હતા તે પુરેપુરી રીતે સમજવા લાગ્યા કે હિંદુ-

ધર્મમાં કંઈક મૂળભૂત ખામી છે. કાંતિ માટે સમય પાકી ગયો હતો. બીડું ઝડપી પ્રબલને પ્રગતિને પથે પ્રયાણ કરાવે એવા મહાન પુરુષની જ હવે જરૂર હતી. આ પુરુષ દયાનંદ હતા.

ઓગણીશમી શતાબ્દની અધવચમાં હિંદમાં મહાન રાજદારી ફેરફારો થઈ ચૂક્યા હતા. બ્રુતાં રાજ્યો અને પેટારાજ્યો ભાંગીને ભુકે થયાં હતાં. ખ્રિષ્ટીય રાજ સાર્વભૌમ સત્તા હતું. પરદેશી જોડા પહેરીને ઘણાના પગમાં જે ડંખ પડ્યા હતા તે ડંખનું તેમને ભારે દુઃખ થતું હતું. સને ૧૮૫૭માં હિંદુ મુસલમાનોએ ખ્રિષ્ટીય રાજને ઉથલાવી દઈ હિંદને સ્વતંત્ર કરવાનું કાવત્રું રચ્યું હતું. તે વખતે મહર્ષિ દયાનંદની ભર બુરાની હતી. તેઓ ન તો નિર્બળ હતા અને ન તો દેશભક્તિથી રહિત હતા. પરંતુ આ યુદ્ધમાં જે કોઈ પક્ષે સાથ આપ્યો તેની સાથે દયાનંદ-જીને જરા જોડોય સંબંધ નહોતો એ ઘણું જ સૂચક છે. બંગાળના બળવારૂપી એ મહાન ઉમરા તરફ તેણે 'શ્યા માટે મીટ ન માંડી ? શું તેમને સ્વદેશની મુક્તિ વહાલી નહોતી ? અગર શું તેમનામાં યુવાનીનો ઉત્સાહ નહોતો ?' બધું હતું. તખ્તના ઉપરના આ પસાર થતાં આખા દેશથી તેઓ અજાગા રહ્યા. તેનું કારણ એ હતું કે તેમની ખાતરી થઈ હોવી જોઈએ કે જ્યાં સુધી હિંદુ-ધર્મમાં આંતરિક નિર્બળતાઓ છે ત્યાં સુધી બાહ્ય ઉપચારથી કોઈ વળવાનું નથી. હિંદુત્વમાં ફેરીથી બગૃતિ લાવવા માટે મરાઠા અને શિખોએ કરેલા રાજકીય પ્રયત્નો

અધા નિષ્ક્રુજ ગયા હતા, એ તેમણે બરાબર જોઈ લીધું હતું અને તેનું કારણ શરીરશક્તિની ખામી હતી એ નહોતું પણ તેનું કારણ આંતરિક નિર્બળતાઓ હતી, જે નિર્બળતાઓનું નિદાન શિખ અને 'મરાઠા' માન્ધાતાઓ કરી શક્યા નહિ, અને તેનો ઉપાય કરી મિટાવી શક્યા નહિ. જ્યારે આખા હિંદદેહને એક જાતનો જવર લાગુ પડ્યો હતો ત્યારે મહર્ષિ દયાનંદ અખૂટ ધૈર્યથી હિંદુ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવામાં અને નવા રોગો દૂર કરવા માટે જુનાં ઔષધો શોધી કાઢવાના કાર્યમાં મથગૂલ હતા. માત્ર યોગદાં મારવાથી તેઓને સંતોષ થાય એમ નહોતું. આ રોગ વખતોવખત ઉથલા મારતો હતો તેથી સ્પષ્ટ સૂચન મળતું હતું કે આ રોગનું મૂળ ઉંડું છે અને આ મૂળને દૂર કર્યા વગર ખરી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ નહોતું.

પ્રકરણ ૫ મું

દયાનંદની તૈયારીઓ

હિંદુ સુધારણા એ મહર્ષિ દયાનંદે જાતે ઉપાડી લીધેલ કાર્ય હતું. માત્ર નાના બાળક હતા, ત્યારે મૂર્તિ ઉપર ઉંદરને ચડતાં જોઈને તેણે નિશ્ચય કરી લીધો કે આ પત્થરની મૂર્તિ એ ખરા શિવ નથી. આ જોઈને તેમની વિચારશ્રેણી આંગળ ચાલી અને મૂર્તિપૂજા ઉપરથી તેમનું મન ભીડી ગયું. આવા એક નજીવા બનાવ ઉપરથી આવી બાળતોતું અનુમાન કરવાનું દયાનંદનું કૃત્ય કેટલાકે હસી પણ કાઢ્યું છે. તેઓ મહાન પુરૂષના માનસને જાણી શકતા નથી. મહાન પુરૂષો જીવે છે અને સામાન્ય માણસો નથી જોતા એવી ઘણી વસ્તુઓ હોય છે. જાડ ઉપરથી ફળ નીચે પડ્યું એ નહિંવા અને સામાન્ય બનાવ ઉપરથી પૃથ્વીના ગુરૂત્વાકર્ષણની શક્તિની વિખ્યાત શોધ ન્યુટને કરી હતી એ સ્પષ્ટ ઉદાહરણ છે. અને દયાનંદે પણ એમ જ કર્યું, એમાં કશું વિચિત્ર નથી.

તેઓ ઘણા જ આત્મશ્રદ્ધાવાળા પુરૂષ હતા. તેમણે ખરા શિવની શોધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને પોતાનું ઘર તણ લીધું. સત્યની શોધમાં તેઓ જાણે ધુમ્મસ. જ્યાં

જ્યાં તેમને પોતાની મનઃકામના પુરી થવાનો સંભવ ન્હાએ. ત્યાં ત્યાં તેમણે દરવાજા ઠોક્યા. હિંદુધર્મના જાણીતા મઠધારીઓને કશું જ્ઞાન નથી અને માત્ર પોતાને તેમ જ દુનિયાને ધૂતી રહ્યા છે એ જાણીને તેમને આશ્ચર્ય થયું તેમને નિરાશા જણાઈ. તેમને અસહ્ય વેદના ધર્મ. પરંતુ તેમણે પ્રયાસ ચાલુ રાખ્યો અને છેવટ મથુરાં ગયા. ત્યાં વિરજનનંદ નામના એક અંધ સંન્યાસી એક નાની પાઠશાળા ચલાવતા હતા. યુવાન દયાનંદે વિરજનનંદની ભારે પ્રશંસા સાંભળી હતી. તેઓ જઈને તેમના શિષ્ય અન્યા. વૈદિક સાહિત્યનાં અંધ થયેલાં, - સચોટ બધ થયેલાં દ્વાર ખોલી થકે એવો સંસારભરમાં આ એક જ પુરુષ છે એમ જ્યારે દયાનંદે જોયું ત્યારે તેના હર્ષનો પાર ન રહ્યો. તે વખતના સંસ્કૃત પંડિતોની સામે અંધ સ્વામી વિરજનનંદની એક ભારે ફરીઆદ હતી તેમની સ્પષ્ટ માન્યતા હતી કે પ્રાચીન વૈદિક સાહિત્ય સાવ વિસારે પડ્યું હતું અને તેની જગ્યાએ પુરાણો અર્થાત્ નકલી દંતકથાઓનાં પુસ્તકો આવ્યાં હતાં. વૈદિક ધર્મના પુનરુત્થાન માટે જાતે કાંઈક કરવાની તેમને તાલાવેલી હતી, પરંતુ તેઓ પોતે અપંગ હોવાથી તેમને ભારે અવરોધ નડતો હતો. સ્વામી દયાનંદની જેની તીવ્ર બુદ્ધિવાળા અને આત્મબળવાળા શિષ્ય મેળવતા તેમને જોઈતું હતું તે જ મળી ગયું. આ પ્રસંગને તેમણે વધાવી લીધો અને પોતાની સંપૂર્ણ શક્તિથી સહાય કરી. આ અમૂલ્ય રસસ્રોતમાંથી સ્વામી દયાનંદે ખૂબ અમૃત-

પાન કર્યું અને નવા પ્રકાશનો ધોધ બાજે પોતાના આત્માને અજવાળી રહ્યો હોય એવો તેમને આત્મસંતોષ થયો. તેમનું હૃદય આશા અને આનંદથી ભરપૂર ગયું. ભારે આશ્ચર્ય વચ્ચે તેમણે જોયું કે પ્રાચીન વૈદિક સાહિત્ય અર્વાચીન હિંદુધર્મના ભંગાર નીચે ઉડું ઉડું દટાએલું પડ્યું હતું, અને જો આ જ્ઞાનને જ ભંગાર નીચેથી શોધી કાઢવામાં આવે તો તે હિંદને જ નહિ પણ વિનાશને માર્ગે જઈ રહેલી સારી દુનિયાને બચાવી શકે એમ છે. કેટલાક લોકો તેમની આ માન્યતાને વધારે પડતી ગણે છે. આપણા ભૂતકાળ, તે ગમે તેવો ભવ્ય હોય તોપણ, તે આ જમાનામાં પાછો આવે તો કામ લાગે તેવો છે, એમ આવા લોકો માનવાને તૈયાર નથી. તેઓ પાછા જવા તૈયાર નથી. પરંતુ “વેદ તરફ પાછા બાજો” એ દયાનંદનો સાદ હતો. એમને તો સંપૂર્ણ આત્મશ્રદ્ધા હતી કે સંસારની ગતિ કાળચક્રને ધોરણે થાય છે. અને પ્રજાની મુક્તિ તે કેમમાંથી હતી જવામાં સમાએલી નથી પણ વૈદિક ધર્મની પ્રાચીન પવિત્રતા પાછી ગ્રહણ કરવામાં સમાએલી છે. ચાલુ જમાનાની ઘણી જ આગળ વધેલી સંસ્કૃતિમાં મનુષ્યની પ્રગતિમાં જે મૂળ તત્ત્વોની પુરેપુરી ખામી છે તે મૂળ તત્ત્વો તેમણે વેદમાં જોયાં. આ દૃઢ આત્મવિશ્વાસથી જ તેમણે સંસ્કૃત સાધાનો અભ્યાસ કરવા પાછળ જે તપશ્ચર્યાઓ અને કષ્ટો સહન કર્યાં તેમાં તેમને બળ મળ્યા કરતું હતું. તેમણે ઘણું દુઃખ વેઠ્યું અને એટલું દુઃખ વેઠ્યું.

કે ચાલુ જમાનાનો કોઈ માણસ તો તેને સમય અને શક્તિનો હુર્વ્ય જ માને. લાંબા સમયથી દટાએલી ચીજોને ખોલી કાઢવામાં શો સાર હતો ? સંસ્કૃત તો એક મૃતબાણ છે અને તેના સમયની સંસ્કૃતિ પણ ક્યારની મરી પરવારી હતી બૂસ્તરશાઓએને જિજ્ઞાસાની દૃષ્ટિએ કંઈ કામ મળે ખરું, પણ ક્યારની સુધરેલી દુનિયા ઉપર તેને ઠોકી બેસાડવાની જરૂર નથી મહર્ષિ દયાનંદના વિચારો આપી બુદ્ધિ જ હતા. સંસ્કૃત અભ્યાસ પાછળ જેટલો આત્મલોભ આપીએ એટલો એછો એછો જ હતો.

એક વાત વધારે શાઓના અભ્યાસથી તેમને સંતોષ થયો નહિ. એક સુધારક તરીકે તેની અપેક્ષા વધારે હતી. માત્ર શાજના જ્ઞાનથી ચાંલે તેમ નહોતું. માની દ્યો કે વેદના અભ્યાસથી તેમને જોઈતું હતું તે મળ્યું પણ ખરું, પણ બીજાઓને તેનો ઉપદેશ કેમ પહોંચાડવો ? લોકમતની પ્રચંડ ભરતી સામે કેમ યવું ? તે માટે તપની જરૂર હતી, કારણકે તપ આત્મમજાને મજબૂત બનાવે છે અને મજબૂત આત્મમજા દરેક વસ્તુને સાધ્ય બનાવી શકે છે. “ મથાલચી ” (Torch Bearer) નામના પુસ્તકમાં ટી. એલ. વસવાણી લખે છે કે.—

“ દયાનંદની તર્કશક્તિ વિશાળ હતી પરંતુ તેમનાં આત્મમજા અને તપસ્યાના પ્રમાણમાં તે એછી હતી. આ બાબતમાં એરિસ્ટોટલ અથવા ટોલસ્ટોય જેને માટે

દુનિયા ખરેખર મગફળ છે તેવા પુરુષો કરતાં પણ હું તેમને મહાન ગણું છું. એરિસ્ટોટલ મહાન વિચારક હતો પરંતુ તેના હૃદયને તેણે ચિસ્તવાળું બનાવ્યું ન હતું; હિંદના મહાન ઋષિઓની પેઠે, દયાનંદની માફક તે તપસ્વી નહોતો. ટોલ્સટોયની બુદ્ધિ-પ્રખરતા જોઈને હું તેની પ્રશંસામાં ગરકાવ બનું છું. પરંતુ ટોલ્સટોય-સુધારક અને ટોલ્સટોય-પુરુષ વચ્ચે કેટલો બધો ભેદ દેખાય છે ! રશિયાના આ મહાન પેગંબરે જે વસ્તુનો સુંદર અને સચોટ ઉપદેશ આપ્યો તે વસ્તુને તેણે આચારમાં મૂકી હોત તો કેવું સારું થાત ! કળાકાર તરીકે દયાનંદ કરતાં ટોલ્સટોય મહાન હતો પણ આત્મ-બળ અને તપસ્યામાં તે દયાનંદથી ઉતરતો હતો. દયાનંદને પોતાના દેહ ઉપર અદ્ભુત કાબુ હતો. ” પછી તે સ્વામી મંગલાનંદના પિતાએ તેમની સ્મૃતિઓનું જે વર્ણન આપેલ છે તેના હેવાલો આપતાં લખે છે કે:—

“ મેં તથા બીજા ત્રણ જણાએ રાત્રિને સમયે દયાનંદને મળવાનો નિશ્ચય કર્યો. બરોબર મધરાતે અમે નદી કંઠે પહોંચ્યા. જોયું તો ગંગા-કિનારે દયાનંદ બેઠેલા પડ્યા હતા. તેમણે માત્ર એક દૌપિત ધારણ કર્યું હતું. ઠંડકઠંડી ઠંડીમાં પણ તેમણે ધાબળો ઝાઢ્યો નહોતો. રેતીની શય્યા ઉપર તેઓ પડ્યા હતા ! અમે પહોંચ્યા એટલે તેઓ બેઠા થયા, અમે તેમને કહ્યું: “ સ્વામિજી, બહુ ઠંડી પડે છે. તમને કેમ ઠંડી નથી લાગતી ? ” તેમણે જવાબ દીધો, “ તમને તમારા મ્હો

ઉપર કેમ ઠંડી નથી લાગતી ! હમેશાં મ્હેં ખુલ્લું રહેવાથી ઠંડી સહન કરવાનો અને તે નહિ લાગવાનો મ્હેનો સ્વભાવ પડી જાય, છે, એવી જ રીતે, ઠંડી સહન કરવાનો અને તે નહિ લાગવાનો મારા દેહનો સ્વભાવ પડી ગયો છે.”

પછી ડી. એલ. વસવાણી વિવેચન કરતાં લખે છે કે—“દયાનંદે સખત કષ્ટ સહન કરવાની તાલીમ લીધી હતી. સાદાર્થમાં તેમનું સૌંદર્ય હતું, તપસ્યામાં તેમનું બળ હતું, પોતાની જાતિની સેવા માટે તેમણે ફકીરી લીધી હતી. એટલે જ તેમનાં કાર્યને દેવી સહાય મળી છે અને તેમનું નામ અમર બન્યું છે. પ્રદાયર્યથી ઓપતાં અને ત્યાગથી ઉજ્જવળ બનેલાં તેમના જીવનનો એક એક પ્રસંગ વાંચતાં મને ચિંતના સાધુ લાઉંદ્રસેના શબ્દો યાદ આવે છે કે:—

“સ્વર્ગ અમર છે અને પૃથ્વી હજી ચિરંજીવ છે. સ્વર્ગ શા માટે અમર અને પૃથ્વી ચિરંજીવ બની શક્યાં છે ? કારણકે તેઓ સ્વાર્થ માટે જીવતાં નથી. એટલે જ તેઓ ટકી રહ્યાં છે.

તેથી જ સાધુ પુરૂષ જેમ જેમ પોતાની જાતને પાછળ રાખે છે તેમ તેમ આગળ આવે છે. જેમ જેમ તે પોતાનું સ્વાર્થજી કરે છે તેમ તેમ તે સુરક્ષિત બને છે. તે પોતાના સ્વાર્થની શોધ નથી કરતો એ તેનું કારણ નથી ? તે કારણથી જ તે પોતાની જ સિદ્ધિ મેળવે છે.”

તપસ્યા એ ખરેખર મહર્ષિ દયાનંદની મહાન તૈયારી હતી. પોતાની વૃત્તિઓ ઉપર તેમણે અદ્ભુત વિજય મેળવ્યો હતો. આજીવન પ્રદાયર્થ-એ અતિથમ સુશકેલ વસ્તુ છે-તેમણે પાળ્યું હતું એટલું જ નહિ પણ પૈસાની લાલચોના પણ તેઓ કદી લોગ જન્યા નહોતા. તેઓ મૂર્તિપૂજા સાધેના પોતાના વિરોધ તણ દે એ શરતે ઘણી વાર તેમને સમૃદ્ધિવાળા મઠોના મહંત યવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું પણ તેવી લાલચોનો વિચાર સરખો કરવા માટે તેઓ અટક્યા નહોતા. ઘણી વાર તેઓ કહેતા કે, “અમને ફકીરોને સોનાની સાંકળોથી કૃપા કરીને બાંધતા નહિ.” આના કરતાં પણ, સત્ય માટે તેમનો પ્રેમ જળરો હતો તેના આચરણમાં તેમણે ભારે લોગ આપ્યો હતો. કીર્તિની લોહપતા એ મહાન પુરૂષની છેલ્લી નબળાઈ ગણાય છે તે પણ તેને અસર કરી શકી નહિ. તેઓ મહાન હતા છતાં તેઓ જાહેરમાં જરા પણ હોબા વગર અને સ્વમાનને લોગે પણ પોતાની ખામીઓ કબુલ કરતા. નામ, કીર્તિ અને સ્વમાન બધા કરતાં તેમને સત્યની કિંમત વધારે હતી.

આ શત્રોથી સજ્જ બનીને મહર્ષિ દયાનંદે જાહેર સેવાના રણક્ષેત્રમાં ધસારો કર્યો. હિંદુધર્મને શુદ્ધ બનાવી પ્રાચીન વૈદિક સંસ્કૃતિનો પુનરુદ્ધાર કરવાનું તેમણે જે બીડું ઝડપ્યું હતું તે આટલી તૈયારીઓ સાથે જ.

પ્રકરણ ૬ છું

સ્વાભાવિક આયોજન અને નિયોજન

આજકાલ નિયોજન (એકચ) વિષે આપણે ઘણું સાંભળીએ છીએ તેથી અહીં થોડો વિષયાંતર થાય તો તેને માટે ક્ષમા ચાહું છું. સમાજની ત્રણ અવસ્થાઓ છે અને હિંદુ સમાજ તે ત્રણે અવસ્થાઓમાંથી પસાર થયો છે. પહેલી અવસ્થા તે સ્વાભાવિક કે નૈસર્ગિક યોગ-નિરોગી મૂળ અવસ્થાઓમાં તે જોવામાં આવે છે. સૌથી સાફ ઉદાહરણ તાજા જન્મેલા તંદુરસ્ત બાળકનું છે. તેનું શરીર જુદા જુદા અવયવોનું બનેલું હોય છે, અને કોઈ બે અવયવો એક સરખા હોતા નથી અને તો પણ અદ્ભુત સપૂર્ણતાથી તે બધા એકબીજાની સાથે બરાબર સુમેળ રાખે છે. તેની આંખ જોવાની ક્રિયા કરતી નથી, કાન સાંભળવાની ક્રિયા કરતા નથી; તો પણ આંખ અને કાન એવી રીતે જોવા અને સાંભળવાની જુદી ક્રિયાઓનો એવો સંબંધ રાખે છે કે આખી મૂળ અવસ્થાનો વિકાસ સાધવામાં સહાયરૂપ બને છે. બાળકના શરીરનાં હોઠીનાં એકેએક રજકણમાં એકબીજાને મળીને કામ કરવાની મજબૂત ઇચ્છાશક્તિ હોય છે. પછી આવે

છે વિસક્તપણાની અવસ્થા, જેમાં આ સહકારમાં એક
 જાતની નિર્બળતા આવે છે, એટલે કે એક અવયવ બીજા
 અવયવ ખાતર કામ કરવાની અનિચ્છા બતાવે છે. આ
 ક્ષીણતા કે વૃદ્ધાવસ્થાનું ચિહ્ન છે. વૃદ્ધ માણસનો હાથ
 બાળક કરતાં મોટો હોય છે, તેને વધારે મોટા પગ અને
 મોટી આંખો હોય છે, પરંતુ આ અવયવો વચ્ચે જે
 સહકારી વૃત્તિ રાખનાર કોઈ અંગમ્ય વસ્તુ હતી તે
 ખુટી પડી જાય છે. શરીર વિસક્તપણા તરફ જોરથી
 આગળ વધે છે. સંપૂર્ણ વિકાસ અને પુરેપુરી ક્ષીણતા
 વચ્ચેની ક્રાંતિકારક અવસ્થામાં નિયોજનો (ઐક્યો)
 કામે લાગે છે. તે છુટા પડતા અવયવોને એકસાથે રાખ-
 વાને માટે જરૂરી છે. જુદી જુદી વસ્તુઓને સાંધવાનો તે
 એક જાતનો શુંદર છે. પુસ્તકનાં પાનાંને એકગીળ સાથે
 નેસર્ગિક સંબંધ હોતો નથી. પુસ્તક બાંધનારે બહારથી
 પાનાંને શુંદર લગાડેલ હોય છે, એટલે જ્યાં સુધી
 બહારનું દબાણ આવે ત્યાં સુધી પાનાં વચ્ચેનું ઐક્ય
 ટકે છે. બાહ્ય સંલોગોને હીધે તેઓ એકત્ર બને છે.
 તંદુરસ્ત સ્વાભાવિક અવસ્થામાં તેમ નથી હોતું. તેમાં
 તો આંતરિક દબાણ હોય છે. દરેક જીવંત લોહીનું
 રજકણ પોતાની જાતનાં રજકણને મળવા માટે અને
 તેની સાથે રહેવા માટે જોર કરે છે. બન્ને સ્થિતિના
 પરિણામમાં કેળીતો તફાવત છે. બધા સમાજોમાં આપણને
 આ અવસ્થાઓ માણસ પટે છે, અને અહીં જેની સાથે
 આપણે સંબંધ છે તે હિંદુસમાજ તેનું આબેદુગ્ધ લેહ-

હરણુ છે. જ્યારે હિંદુ સમાજ વૃદ્ધિ પામતી સ્વાભાવિક
 અવસ્થામાં હતો ત્યારે તેનું બચપણ હતું. તેના બુદ્ધિ
 બુદ્ધિ ભાગો એકબીજાના તેમ જ આખા દેહની વૃદ્ધિ
 તરફ ઢળતા હતા કાર્ય અને સ્વરૂપમાં તેઓ ભિન્ન અને
 સ્પષ્ટ હતા; પરંતુ આંખ અને કાનની પેઠે તેમનામાં
 કાંઈ દેખીતું સામ્ય નહિ હોવા છતાં અને તેમનાં કાર્ય
 અને સ્વરૂપો ભિન્ન અને સ્પષ્ટ હોવા છતાં, તેઓ એક
 જ હેતુ-રાજકીય દેહના વિકાસ-તરફ આગળ વધતાં
 હતાં ખગલમાં વેદ લઈને પ્રાણી, કેડે તત્તવાર ધારણ
 કરીને ક્ષત્રિય, ખીસામાં પૈર્સાની થેલી લઈને વૈશ્ય, અને
 આમાનુ ઠશું દીધા વગરનો, છતાં બીજાની સેવા કર-
 વાની ઇચ્છાશક્તિ લઈને શૂદ્ર-એ ચારે એવાં તો એકરૂપ
 બનીને કાર્ય કરતા હતા કે ન તો તેમને પોતાને અગર
 ન તો કોઈને એમ લાગતું કે તેઓ બુદ્ધ છે આ દિવસો
 સ્વાભાવિક યોગના દતા પછી આવ્યો બુદ્ધ પડવાનો
 યુગ જ્યારે બુદ્ધ બુદ્ધ ભાગો એક સ થે રહી કાર્ય કર-
 વાની અનિચ્છા બતાવવા લાગ્યા આ ભાગોએ પક્ષોનું
 સ્વરૂપ પકડ્યું એકસંપ અને સહકારને બદલે અદેખાઈ
 અને વિરોધ આવ્યા પ્રાણી-ક્ષત્રિય-વિરોધી બન્યો, અને
 ક્ષત્રિય પ્રાણી-વિરોધી બન્યો. આનું ખરેખર પ્રતીક
 પ્રાણીરૂપે પરશુરામ હતા, -તેઓ આગ અને ક્રોધનો
 અવતાર હતા અને કોઈ પણ ક્ષત્રિયને કાચો ને કાચો
 ખાઈ જવાને હમેશાં તત્પર હતા જ્યારે પ્રાણી
 અને ક્ષત્રિયો લડવા લાગ્યા ત્યારે વૈશ્યો અને શૂદ્રોની

હિંદુઓ પોતાના વ્યક્તિત્વને કદી ભૂલ્યા નહિ. બૌદ્ધ અને જૈન સર્વોપરિતાના જમાનામાં નૈતિક આચારોની ઘણી આશ્ચર્યકારક પ્રથાઓ ઉત્પન્ન થઈ. વિહાર કરતાં એકાદ રૂપવતી સ્ત્રી ઉપર પાપમરી તજર પડી ગઈ તે કારણસર એક (બૌદ્ધ) મિહુએ પોતાની આંખો ફેડી નાખી. તે જમાનાના ચમકતા તારા-કુમારિક ભદ્રે, શાળનાં ફોતરાના ધીમા તાપથી ખાળીને પોતાની કાયાનો લોગ આપ્યો કારણકે શાળાના અધ્યાપકોની વંચના કરવાનો તેણે અપરાધ કર્યો હતો. આત્મશુદ્ધિ કે પ્રાપ્તિશ્ચિતતાં આ કૃત્યો માનવજાતના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ છે. નૈતિક પ્રથાઓના શુણ્ઢોષની અર્ચામાં અમે ઉતરવા માગતા નથી. અહીં ફક્ત તેનાં સામાજિક મૂલ્યાંકન કરીએ છીએ. જીવનના મિથ્યાવાદ ઉપર આટલો બેહદ બાર મૂકવાને પરિણામે પ્રજા નિર્બળ અને વિચ્છિન્ન બની ગઈ. વિશિષ્ટ પ્રકારનાં તપ તો અમુક ચુનંદાં મનુષ્યો માટે જ શક્ય બને છે. આમપ્રજ્ઞની પાસે ડોઝ રચનાત્મક કાર્યક્રમ નહિ હોવાના કારણે, તે ઉંડા અજ્ઞાન અને વહેમોના ખાણમાં પડી ગઈ. વિદ્વાન પંડિતો સનાતન જીવાત્માનું ખારીક તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવતા રહ્યા, જ્યારે પ્રજાનાં ઘર નૈતિક અને શારીરિક મેલનાં ધામ રહ્યાં.

આવા પ્રકારનું જીવન પ્રજાને ન તો ઊંચાભિન્ન થતી અટકાવી શક્યું અને ન તો વિદેશી આક્રમણો સામે તેનું રક્ષણ કરી શક્યું. જ્યારે મુસલમાનોની ચડાઈઓ થઈ અને આખા હિંદ ઉપર તેમનો વિજય ફરી વળ્યો.

રયારે હિંદુ ધર્મને બીજો જ્ઞાંત્રકો લાગ્યો. મુસ્લીમ
 સંસ્કૃતિ ખૂબ આગળ વધી. અરબી અને ફારસી ભાષા-
 ની ફેળવણી વહેવારિક હેતુઓને માટે આવશ્યક બની
 અને તેથી સંસ્કૃતના અભ્યાસ માટે સમય રહ્યો નહિ.
 -ઢગલાબંધ પુસ્તકો લખાયાં અને તેમાં હિંદુ ધર્મ અને
 હિંદુ નીતિ ઉપર ટીકાઓ પણ થવા લાગી. આમ
 સૈકાઓ સુધી ચાલ્યું. અધૂરામાં પૂરું ખ્રિસ્તીઓએ હિંદુ
 ધર્મના બાવિ ઉપર એક વધારે ફટકો માર્યો જ્યારે
 મહર્ષિ દયાનંદે પોતાના કાર્યનો આરંભ કર્યો ત્યારે
 તેણે જોયું કે ફેળવાએલા હિંદુઓ તો માત્ર રીત-રિવાજ-
 થી હિંદુઓ હતા, પણ શ્રદ્ધાથી નહિ હિંદુ ધર્મની
 યોગ્યતા સંબંધેની તેઓની માન્યતા લગભગ સંપૂર્ણ હતી.

હિંદુઓ પોતાના વ્યક્તિત્વને કદી બૂદ્યા નહિ. બૌદ્ધ અને જૈન સર્વોપરિતાના જમાનામાં નૈતિક આચારોની ઘણી આશ્ચર્યકારક પ્રથાઓ ઉત્પન્ન થઈ. વિહાર કરતાં એકાદ રૂપવતી સ્ત્રી ઉપર પાપમરી નજર પડી ગઈ તે કારણસર એક (બૌદ્ધ) મિત્રુએ પોતાની આંખો ફેડી નાખી. તે જમાનાના ચમકતા તારા-કુમારિલ ભદ્રે, શાળનાં ફેાતરાના ધીમા તાપથી બાળીને પોતાની કાયાનો ભોગ આપ્યો કારણકે શાળાના અધ્યાપકોની વંચના કરવાનો તેણે અપરાધ કર્યો હતો. આત્મશુદ્ધિ કે પ્રાચિનતાનાં આ કૃત્યો માનવજાતના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ છે. નૈતિક પ્રથાઓના શુણ્ઢોષની ચર્ચામાં અમે ઉતરવા માગતા નથી. અહીં ફક્ત તેનાં સામાજિક મૂલ્યાંકન કરીએ છીએ. જીવનના મિથ્યાવાદ ઉપર આટલો બેહદ બાર મૂકવાને પરિણામે પ્રજા નિર્જળ અને વિચ્છિન્ન બની ગઈ. વિશિષ્ટ પ્રકારનાં તપ તો અમુક ચુનંદાં મનુષ્યો માટે જ શક્ય બને છે. આમપ્રજ્ઞની પાસે કોઈ રચનાત્મક કાર્યક્રમ નહિ હોવાના કારણે, તે ઉંડા અજ્ઞાન અને વહેમોના ખાડામાં પડી ગઈ. વિદ્વાન પડિતો સનાતન જીવાત્માનું બારીક તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવતા રહ્યા, જ્યારે પ્રજાનાં ઘર નૈતિક અને શારીરિક મેલનાં ધામ રહ્યાં.

આવા પ્રકારનું જીવન પ્રજાને ન તો છિન્નચિન્ન થતી અટકાવી શક્યું અને ન તો વિદેશી આક્રમણો સામે તેનું રક્ષણ કરી શક્યું. જ્યારે સુસલમાનોની ચડાઇઓ ચર્ચ અને આખા હિંદ ઉપર તેમનો વિજય ફરી વળ્યો.

ત્યારે હિંદુ ધર્મને બીજો આંચકો લાગ્યો. મુસ્લીમ સંસ્કૃતિ ખૂબ આગળ વધી અરબી અને ફારસી ભાષાની કેળવણી વહેવારિક હેતુઓને માટે આવશ્યક બની અને તેથી સંસ્કૃતના અભ્યાસ માટે સમય રહ્યો નહિ. હગલાખંધ પુસ્તકો લખાયાં અને તેમાં હિંદુ ધર્મ અને હિંદુ નીતિ ઉપર ટીકાઓ પણ થવા લાગી. આમ સૈકાઓ સુધી ચાલ્યું. અધૂરામાં પૂરું ખ્રિસ્તીઓએ હિંદુ ધર્મના ભાવિ ઉપર એક વધારે ફટકો માર્યો ત્યારે મહર્ષિ દયાનંદે પોતાના કાર્યને આરંભ કર્યો ત્યારે તેણે જોયું કે કેળવાએલા હિંદુઓ તો માત્ર રીત-રિવાજથી હિંદુઓ હતા, પણ શ્રદ્ધાથી નહિ. હિંદુ ધર્મની પોકળતા સંબંધેની તેઓની માન્યતા લગભગ સંપૂર્ણ હતી.

મહર્ષિ દયાનંદે સૌથી પહેલું અગત્યનું કામ એ કર્યું કે પ્રાચીન વેદ ધર્મમાં તેણે શ્રદ્ધાની પુનઃ સ્થાપના કરી તેમણે વિદેશી ધર્મો અને વિદેશી સિદ્ધાંતો સામે ભયંકર યુદ્ધ કર્યું. તેમણે નક્કર દલીલો રજૂ કરી. તેમની રજૂઆત પ્રમળ અને જોરદાર હતી. વિવાદ કરવાની તેમની નિપુણતા દગ બનાવે તેવી હતી. અર્વાચીન જમાનાના તેઓ ખરેખર પ્રથમ પુરુષ હતા, જેણે હિંદુઓને ફરીથી પોતાના પગ ઉપર બિમા રહેતાં રીખાવ્યું. અને જે હિંદુધર્મ, એક બાણીતી કહેવત પ્રમાણે, માત્ર એક કાચા ધાગા એટલે કાચા સુતર જેવો અને રહેજ આચકાથી તૂટી જાય એવો કહેવાતો હતો, તે અપૂર્વ સામર્થ્યવાળા લોકરંજન જેવો થઈ ગયો. હિંદની બધી

હિંદુઓ પોતાના વ્યક્તિત્વને કદી ભૂલ્યા નહિ. બૌદ્ધ અને જૈન સર્વોપરિતાના જમાનામાં નૈતિક આચારોની ઘણી આશ્ચર્યકારક પ્રથાઓ ઉત્પન્ન થઈ. વિહાર કરતાં એકાદ રૂપવતી સ્ત્રી ઉપર પાપમરી નજર પડી ગઈ તે કારણસર એક (બૌદ્ધ) બિહુએ પોતાની આંખો ફેડી નાખી. તે જમાનાના ચમકતા તારા-કુમારિલ ભદ્રે, શાળનાં ફાતરાના ધીમા તાપથી ખાળીને પોતાની કાયાને લોગ આપ્યો કારણકે શાળાના અધ્યાપકોની વંચના કરવાનો તેણે અપરાધ કર્યો હતો. આત્મશુદ્ધિ કે પ્રાયશ્ચિત્તનાં આ કૃત્યો માનવજાતના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ છે. નૈતિક પ્રથાઓના શુણ્ણદોષની અર્થામાં અમે ઉતરવા માગતા નથી. અહીં ફક્ત તેના સામાજિક મૂલ્યાંકન કરીએ છીએ. જીવનના મિથ્યાવાદ ઉપર આટલો બેહદ બાર મૂકવાને પરિણામે પ્રજા નિર્બળ અને વિચ્છિન્ન બની ગઈ. વિશિષ્ટ પ્રકારનાં તપ તો અસુક ચુનંદાં મનુષ્યો માટે જ શક્ય બને છે. આમપ્રજાની પાસે કેઈ રચનાત્મક કાર્યક્રમ નહિ હોવાના કારણે, તે ઉંડા અજ્ઞાન અને વહેમોના ખાડામાં પડી ગઈ. વિદ્વાન પંડિતો સનાતન જીવાત્માનું ખારીક તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવતા રહ્યા, જ્યારે પ્રજાનાં ઘર નૈતિક અને શારીરિક મેલનાં ધામ રહ્યાં.

આવા પ્રકારનું જીવન પ્રજાને ન તો છિન્નભિન્ન થતી અટકાવી શક્યું અને ન તો વિદેશી આક્રમણો સામે તેનું રક્ષણ કરી શક્યું જ્યારે મુસલમાનોની અડાલતો થઈ અને આખા હિંદ ઉપર તેમનો વિજય ફરી વળ્યો.

ત્યારે હિંદુ ધર્મને બીજો આંચકો લાગ્યો. મુસ્લીમ સંસ્કૃતિ ખૂબ આગળ વધી. અરબી અને ફારસી ભાષાની ઠેળવણી વહેવારિક હેતુઓને માટે આવશ્યક બની અને તેથી સંસ્કૃતના અભ્યાસ માટે સમય રહ્યો નહિ. ઢગલાબંધ પુસ્તકો લખાયાં અને તેમાં હિંદુ ધર્મ અને હિંદુ નીતિ ઉપર ટીકાઓ પણ થવા લાગી આમ સૈકાઓ સુધી ચાલ્યું. અધૂરામાં પૂરું ખ્રિસ્તીઓએ હિંદુ ધર્મના ભાવિ ઉપર એક વધારે ફટકો માર્યો ત્યારે મહર્ષિ દયાનંદે પોતાના કાર્યને આરંભ કર્યો ત્યારે તેણે જોયું કે ઠેળવાએલા હિંદુઓ તો માત્ર રીત-રિવાજ થી હિંદુઓ હતા, પણ શ્રદ્ધાથી નહિ હિંદુ ધર્મની પોષણતા સંબંધેની તેઓની માન્યતા લગભગ સંપૂર્ણ હતી.

મહર્ષિ દયાનંદે સૌથી પહેલું અગત્યનું કામ એ કર્યું કે પ્રાચીન વેદ ધર્મમાં તેણે શ્રદ્ધાની પુનઃ સ્થાપના કરી. તેમણે વિદેશી ધર્મો અને વિદેશી સિદ્ધાંતો સામે ભયંકર યુદ્ધ કર્યું. તેમણે નક્કર દલીલો રજૂ કરી. તેમની રજૂઆત પ્રમળ અને જોરદાર હતી. વિવાદ કરવાની તેમની નિપુણતા દંડ બતાવે તેવી હતી અર્વાચીન જમાનાના તેઓ ખરેખર પ્રથમ પુરુષ હતા, જેણે હિંદુઓને ફરીથી પોતાના પગ ઉપર બિમા રહેતાં શીખાવ્યું. અને જે હિંદુધર્મ, એક જાણીતી ઠડેવત પ્રમાણે, માત્ર એક કાચા ધાગા એટલે કાચા સુતર જેવો અને સ્કેજ આંચકાથી તૂટી જાય એવો ઠડેવાતો હતો, તે અપૂર્વ સામર્થ્યવાળા લોકરક્ષક જેવો થઈ ગયો. હિંદની બધી

શામાં ચોટે ચોટે હિંદુધર્મને હડધૂત કરવાની ટેવવાળા ખ્રિસ્તી પ્રચારકો સામે, મહર્ષિ દયાનંદના પુસ્તકોમાંથી શીખેલી દલીલોની ફેંકાફેંક કરીને એક આર્યબાળક પણ તેનું સહંતર મ્હોં ખંધ કરવા લાગ્યો.

મહર્ષિ દયાનંદે કરેલા ખંઠન-કાર્ય માટે તેમની ખૂબ ટીકાઓ કરવામાં આવી છે. તેમને કોઈએ અસહિષ્ણુ પણ કદા છે. કેટલાક હિંદુ વિદ્વાનો અને અધિકારીઓએ પણ તેમની સામે તેમ જ તેમના અનુયાયીઓ સામે કેટલીક વાર અવાજ ઉઠાવ્યો હશે. પરંતુ આવા પુરુષો બૂલી જાય છે કે જીવલેણ દરદો માટે આકરા ઓષધોની જરૂર રહે છે. મહર્ષિ દયાનંદ પોતાના વર્તનમાં વધારે નરમ રહ્યા હોત તો તેઓ અત્યાર સુધી જે સાધી શક્યા છે તે સાધી શકત નહિ. આવા વિવાદથી જે તેઓ પર રહ્યા હોત તો કદાચ તેઓ વધુ લોકપ્રિય બન્યા હોત; અને તેમની અસર વધુ વિશાળ ક્ષેત્ર સુધી પહોંચી હોત. પરંતુ પ્રાચીન ધર્મની બુદ્ધિપૂર્વકની ભગૃતિ શક્ય નહોતી. આજના હિંદુ માનસમાં જરા ભિંટા ઉતરી જોશે તો જણાશે કે જે લોકો મહર્ષિ દયાનંદમાં માનતા નથી એવા લોકોમાં પણ નવી આશાઓ ભગૃત થઈ છે. અર્વાચીન સંસ્કૃતિની મર્યાદાઓ આપણે સમજતા થયા છીએ અને આપણા ભૂતકાળને વધારે સારી રીતે સન્માનતા થયા છીએ. ભલે આપણે ઘણી વિગતોમાં મહર્ષિ દયાનંદના મતને મળતા ન હોઈએ; પણ એમાં તો લેશમાત્ર શંકા નથી કે તેમણે અંદિત કરેલી રૂપરેખાઓ જરા પણ હસી ઠાઠી શકાય એવી નથી.

મઠરણુ ૮ મું

બીજા ધર્મો

હિંદુ ધર્મ પ્રત્યેની આપણી પ્રબળ શ્રદ્ધા આપણને બીજા ધર્મો પ્રત્યે આપણું વલણ કેવું હોવું જોઈએ તે પ્રશ્ન આગળ લાવી મૂકે છે. કહેવાય છે કે હિંદુઓ હંમેશાં સહન કરતા આવ્યા છે. પૃથ્વીની સપાટી ઉપરની ઠાઈ પ્રજાએ પોતાના જ ધર્મરૂપી વાડામાં આટલો મતલેદ કદી ચાલવા દીધો નથી. ગૌતમબુદ્ધ જેને વેદવિરોધી અને ઈશ્વર વિરોધી તરીકે ગણવામાં આવે છે, તેને પણ ઈશ્વરના હસ અવતારોમાં ઘણું આગળ પડતું અને સન્માનસર્થુ, સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. બીજા ધર્મો પ્રત્યે તેમનું મૈત્રીભર્યું વલણ હતું તે માટે હરેક હિંદુ મગર છે. તેમનો મુખ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે “તમારો ધર્મ તમારે માટે અને મારો ધર્મ મારે માટે.” એક હિંદુને તમે તેના પૂજાપાઠ કરવા દો અને તેના ખાન-પાનાદિ નિયમોની માન્યતા પ્રમાણે વર્તવા દો ત્યાંસુધી તે તમને કંઈ કહેશે નહિ. તમે તેની કે તેના પુસ્તકોની નિંદા કરો તો પણ તે ચૂપ રહેશે અને કહેશે કે “તમારો મત એવો હશે.” સૈદ્ધાંતો યથા, હિંદુઓ આમ કરતા

આવ્યા છે. અને હિંદુઓના પોતાના જ સ્થાનમાં બીજા
 ધર્મની આવી પ્રબળ સર્વોપરિતા થવાનું અને હિંદુધર્મ-
 ની આવી અવદશા થવાનું જો કોઈ કારણ હોય તો તે
 તેઓની આ વલણને જ આભારી છે. હિંદુઓ પોતાના
 ધર્મમાં બીજાઓને જે ચવાનો પ્રયત્ન કરતા નથી. કારણકે
 તેઓ એમ માને છે કે જેમ આપણી પોતાની માન્યતા
 અને આપણા પોતાનો ધર્મ જેવાં આપણા પોતા માટે
 ખૂબ જરૂરનાં છે, તેવી જ રીતે બીજા ધર્મવાળાઓને
 પોતાની માન્યતાઓ અને પોતાના ધર્મ જરૂરના છે.
 જો કોઈ સુસ્વીમ કે ખ્રિસ્તી કોઈ હિંદુ પંડિત પાસે
 આવીને કહે કે મને હિંદુ બનાવો, તોપણ તે ચોક્કસ
 ચોક્કસ ના પાડશે. તે કહેશે કે “શા માટે તમારા
 પોતાના ધર્મને વળગી રહેતા નથી અને તેનાથી મોક્ષ
 મેળવતા નથી ? તેથી પણ મોક્ષ મેળવી શકાય છે જ.”
 હિંદુઓમાં ધર્મોત્તર કરાવવાની વૃત્તિનો આ બાતનો
 સદંતર અભાવ અર્થાત્ મારે કહેવું જોઈએ કે આ બાત-
 ની કેવળ અપેક્ષાને કારણે જ હિંદુઓનો બીજાઓએ
 ભારે ગેરલાભ લીધો છે. સુસ્વીમોએ અને ખ્રિસ્તીઓએ
 આનો ઘણો ભારે લાભ ઉઠાવ્યો, એટલું જ નહિ પણ
 તેઓ કોઈ પણ બાતની ધાક વગર ફરતા રહ્યા. કેમકે
 આવો કોઈ વટલેલ હિંદુ પોતાના જૂના ધર્મના વાડામાં
 પાછો જવા માટે ગમે તેવો આતુર હોય તોપણ કંઠી
 પાછો જઈ શકે એવી તેમને જરાય બીક ન હતી.
 આકથી નવ કરોડ સુસ્વીમો જે આજકાલ પોતાના

અને નૂનની તલવાર ચમકાવતા અને હિંદુસ્થાનના લોકો ઉપર પોતાની અયોગ્ય, અને મસ્જીદ આગળ વાજાં બંધ કરાવવાની, ગૌહત્યા કરાવવાના હક્કની અને બીજી અનેકાનેક અક્કલ વગરની અશક્ય માગણીઓ 'કેટલીક વાર ભેરપૂર્વક આગળ ધરતા તમે જુઓ છો તેઓ બધા જ કંઈ ઇસ્લામ ધર્મમાં રાજી ખૂશીથી વટવધા નહોતા. ઘણા ક્રિસ્તીઓમાં તો જે હિંદુઓ અકસ્માત્ કે સંજોગવશાત્ કાંઈ બૂલ કરી બેઠા હોય અને મુસ્લીમોના જરા જેટલા સહવાસમાં આવ્યા હોય અને પાછળથી હિંદુઓએ તેમનો બહિષ્કાર કર્યો હોય તેવા હોય છે. આ પ્રમાણે હિંદુઓની સંખ્યા ઓછી થતી ચાલી અને હજી પણ ઓછી અને ઓછી થતી જાય છે.

અનેક વંશપરંપરાથી હિંદુ માનસ એક ગંભીર સુક્રિયાણી માન્યતાનો ભોગ થઈ પડ્યું છે તેની અહીં ખાસ ચર્ચા કરવી જરૂરી છે. હિંદુઓ કહે છે કે એક વર્તુળના પરિઘના બધા બિંદુઓથી મધ્યબિંદુ એકસરખું છેદું હોય છે તેવી જ રીતે ઇશ્વર પણ બધા ધર્મોનું મધ્યબિંદુ છે. હરેક જણ જાણે છે કે બીજા ધર્મવાળાઓનો આ મત નથી. એમ નથી કે હિંદુઓ ગણિત-શાસ્ત્રી નથી કે તર્કશાસ્ત્ર માટે હિંદુની શક્તિ બીજા કોઈ કરતાં ઉતરતી છે; ઘણા પ્રસંગોએ તમે હિંદુઓને કોઈ બાબતોમાં બીણી, વાળ ચીરવા સુધીની દલીલોમાં અતિશય આગળ જતાં ભેઈ શકશો. ખરી વસ્તુ એ છે કે આ બાબતમાં હિંદુઓ ઓછા વ્યવહાર છે. તેનું મન

વર્તુળમાં જ બન્યા કરે છે. પ્રશ્નોની પરંપરા ઊભી કરનાર સુદ્ધિયાણી દલીલના હિંદુઓ લોગ બન્યા છે. તેઓ પહેલાંથી જ વગર પરીક્ષાએ કે વગર સાબિતીએ એમ માની લે છે કે બધા ધર્મો ઈશ્વરથી એકસરખા ફર છે. અને પછી, ઈશ્વર બધાનું મધ્યજિંદુ છે અને બધા ધર્મો પરિધના મધ્યજિંદુઓ છે એવું અતિશય બ્રામઠ સામ્ય પોતાની મેળે શોધી કાઢે છે. તર્કશાસ્ત્રનો એક સામાન્ય અભ્યાસી પણ કહી શકે કે આ તો પ્રશ્નની પરંપરા ઊભી કરનાર છે. પરંતુ આ સુદ્ધિયાણી દલીલની ખૂબી તો એ છે કે હિંદુઓના સૌથી વિચક્ષણ તર્કશાસ્ત્રી પણ આ બ્રમઠમાંથી બહાર નીકળી શકતા નથી.

‘આર્યાવર્તનું હૃદય’-એ પુસ્તકમાં લોર્ડ રૈનાલ્ડએ હિંદુ માનસ ઉપર આ બ્રામઠ દલીલનો કેટલો બધો કાબુ છે, તે પ્રત્યે દુઃખદ આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરે છે. હિંદુઓના કેટલાક અગ્રગણ્ય વિચારકોને તેમણે આ સવાલ પૂછ્યો છે:-બીજા ધર્મોની સત્યતા વિષે તમે શું ધારો છો? બધા ય એકી અવાજે જવાબ આપે છે:-“અમે બધા ધર્મોને સાચા માનીએ છીએ.” લોર્ડ રૈનાલ્ડએ ચંકાસ્પદ રીતે માથું ધ્રુણાવતા કહે છે કે હું એટલું સમજી શકું કે બધા ધર્મોમાં કંઈક સત્ય છે. થોડુંધણું પણ સત્ય ન હોય તો તે આટલા લાંબા સમય સુધી ટકી શકત નહિ; પણ મારી સમજમાં આવતું નથી કે જ્યાં બધા ધર્મો વચ્ચે સૈદ્ધાંતિક, મૂલબૌતિક તેમજ વ્યાવહારિક મતભેદો-આંતરિક તેમજ બાહ્ય મતભેદો રહેલા છે ત્યાં બધા ધર્મો

‘સમાનપણે સાચા’ કેવી રીતે હોઈ શકે ! અસ્તિત્વ ધરાવતા ધર્મોમાં સત્ય નથી એમ કહેવાનો હેતુ નથી પણ હેતુ એ છે કે દરેકમાં સત્યતાનું પ્રમાણ સરખું છે ?

આ માત્ર સિદ્ધાંતનો સવાલ નથી. તે આપણા દૈનિક જીવનને લગતો છે તેની ઘણી જ વ્યવહારુ અગત્ય છે. એક ખ્રિસ્તી પ્રચારક, બીજા ધર્મો કરતાં પોતાનો ધર્મ જિત્યો છે એમ માનીને પ્રચાર ખાતર પોતાના ધર્માર છોડી મહાન લોગ આપી પરદેશ બાંધ્ય છે. તે માને છે કે જેના ધર્મો હલકા છે તેવા લોકોને કંઈ ઘણી જિતી વસ્તુ પોતે આપી શકે એમ છે અને આપવી જ જોઈએ. મુસ્લીમની પણ મહત્તમ માન્યતા છે કે મારો મઝહબ સૌથી જિત્યો છે અને તેથી તે માને છે કે ગેર-મુસ્લીમોમાં તેનો પ્રચાર ન કરવો. એ મારે માટે લાઝીમ નથી પરંતુ આપણે હિંદુભાઈ એમ માને છે કે જેવો મારો ધર્મ સાચો છે તેવા જ બીજા ધર્મો પણ સાચા છે, એટલે એવી નકામી વેઠ કાણુ કરે ? જેને ભગવાને અન્ન-વસ્ત્ર આપ્યા છે તેને માટે લોગ આપવાની કેને જરૂર રહે ? બીજા ધર્મોના પ્રચારકો વિદેશી પ્રબળો વચ્ચે પહોંચી જઈ પોતાના જિત્યા માનેલા ધર્મનો સંદેશ આપવા નીકળી પડે છે તે પ્રેરણાની જ હિંદુમાં ખામી છે. હિંદુધર્મ સંક્રુચિત અને સંક્રુચિત થતો ચાલ્યો બાંધ્ય અને છેવટ દુનિયામાં તેની તમામ અગત્ય અને અસર નાબૂદ થઈ બાંધ્ય તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી !

મહર્ષિ દયાનંદે આ ખામી જોઈ અને તે દૂર કરવાને તેઓ એકદમ કૃતનિશ્ચયી બન્યા. વૈદિક ધર્મ સૌથી પ્રાચીન છે એટલું જ નહિ પણ સાથેસાથે તે સૌથી જિજ્ઞાસુ અને સંપૂર્ણ છે એમ જો આ જમાનાના કોઈ હિંદીએ કહેવાનો દાવો ધરાવ્યો હોય તો પહેલાં મહર્ષિ દયાનંદ છે. તેમણે લખેલ ‘સત્યાર્થ પ્રકાશ’ નામના ગ્રંથમાં આ વિષય ઉપર વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે તેમના કહેવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે બીજા ધર્મો કાં તો વૈદિક ધર્મના અવશેષોમાંથી ફૂટી નીકળ્યા છે અને કાં તો તેના ઉપર રચાયેલા છે, અને તેથી જ તેઓ એકપક્ષીય અગર અપૂર્ણ છે તેઓ તકનો લાભ લઈ જાગૃત થયા, દુનિયા આગળ પોતાના ધર્મોના સુદર તરફો મૂકી જે લોકો આપણા ધર્મને અને આપણા મતને માનવા તૈયાર હોય તે સર્વને આપણા ધર્મમાં લાવવા માટે હિંદુ પંડિતોને ઉદ્બોધન કરે છે. પોતાના પ્રચાર-વાહના પ્રમાણ તરીકે મહર્ષિ દયાનંદ યજુર્વેદમાંથી એક શ્લોક ટાકે છે કે:—

યથેમાં ઘાવં કન્યાણીઘાઘદાનિ જનેભ્યઃ ।

ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चाय्याय च स्वाय चारणाय ॥

“જેવી રીતે આ કન્યાણીઘાઘદાનિ જ્ઞાન તમને આપ્યું છે તેવી જ રીતે તે જ્ઞાન બીજાઓને આપવાની તમારી ફરજ છે, ચાહે તો બીજાઓ સાધુપુરુષો હોય, યોદ્ધાઓ હોય, ધારીગરો હોય, વેપારીઓ હોય કે સૌથી હલકા હોય ” (યજુર્વેદ ૨૬/૨).

સામાન્ય માન્યતા એવી જ છે કે હિંદુધર્મ કહી પ્રચારક ધર્મ બન્યો નથી, 'પરંતુ મહર્ષિ દયાનંદ આ મતનો સખ્ત વિરોધ કરે છે. મનુસ્મૃતિમાંથી એક શ્લોક ટાંકતાં તેઓ કહે છે કે:—

एतद्देश प्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।

स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥

“ આ દેશ (હિંદ)માં જન્મેલા બ્રાહ્મણ પાસેથી જ દુનિયાની સમસ્ત પ્રજાઓ પોતપોતાની સંસ્કૃતિ શીખી હતી ”

કેટલું સુંદર ! કેટલું સ્વદેશાભિમાનથી ભરપૂર ! અને કેટલું સત્ય ! એક વખત એવો હતો કે જ્યારે હિંદુઓ મહાન અધ્યાપકો (બ્રાહ્મણો) હતા તેઓ વિદેશ ગયા, પૃથ્વીના વિવિધ પ્રદેશોમાં જઈ સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં અને ત્યાં પોતાની સંસ્કૃતિનો પાયો નાખ્યો. બાવા (ચવદ્વીપ) અને બાલી (બાલિ દ્વીપ)ની પડોશના દ્વીપોમાં જ નહીં પરંતુ મેક્સિકો અને ઉત્તર અમેરિકાના ફરના ભાગોમાં પણ તેઓની સંસ્કૃતિના ચિહ્નો મોલમ પડે છે. કેટલાક લોકો આને માત્ર અભિમાનનાં વચનો ગણે છે એટલે અમે અહીં તે વિષે વધુ વિવેચન કરવા માગતા નથી. પરંતુ એ તો ઐતિહાસિક સત્ય છે, અને કાંઈ તેની ના પાડી શકે તેમ નથી કે હિંદુઓની બૌદ્ધ ધર્મની શાખાએ ધર્મનો સૌથી વધારે પ્રચાર કર્યો છે. બૌદ્ધ બિશુઓ સિલોન (શ્રી લંકા), બર્મા (બ્રહ્મદેશ)

તિબેટ (ત્રિવિષ્ટપ), ચીન, જાપાન, તુર્કસ્તાન અને
 એશિયા માઈનરમાં ફરી વળ્યા હતા, અને તે દેશોના
 લોકોને બૌદ્ધ બનાવ્યા હતા. આનંદના સમાચાર મળે
 છે કે બૌદ્ધ પ્રચારકોએ ફરી સંગઠિત થઈને લાંબા વખત-
 થી છોડી દીધેલું પ્રચારકાર્ય ફરી આરંભી દીધું છે હિંદુ-
 ધર્મની બીજ જે કામો આવા પ્રકારની હીલચાલો પ્રત્યે
 અણુગમો બતાવે છે તેઓ બૂઝી જાય છે કે જો પ્રચાર-
 કાર્ય ન હોત તો તેઓના ધર્મ હસ્તીમાં આવ્યો ન
 હોત અને પ્રચારકાર્ય વગર તે હવે વધુ વખત જીવિત
 પણ રહી શકશે નહિ એક વાર અમે દક્ષિણ હિંદના
 એક લિંગાયતને પ્રશ્ન કર્યો: “મને તમારા ધર્મમાં દાખલ
 કરશો?” તે ગૃહસ્થે કહ્યું: “ના, અમે કોઈને દાખલ
 કરતા નથી” પછી તેને ઉલટ સવાલ પૂછ્યો: “તમારા
 આદ્ય પુરુષે કોઈને તમારા ધર્મમાં દાખલ કર્યા હતા કે
 નહિ?” તેણે જવાબ દીધો: “કર્યા જ હશેને, નહિ તો
 અમારો ધર્મ ઉદ્ભવે જ જ્યાંથી?” મેં કહ્યું: “ત્યારે
 તમે તેને રસ્તે કેમ ચાલતા નથી?” બિચારો શું જવાબ
 આપે? પરંતુ ટેવ ટેવ જ રહે છે. ઘણા અનિષ્ટો માટે
 આપણી ટેવ જવાબદાર છે. આપણે બદલવા માગતા જ
 નથી. અને પરિણામ એ આવ્યું છે કે આ લિંગાયતો
 અને જૈનોની સંખ્યા ધીમે ધીમે ઓછી થતી જાય છે.
 પારસીઓનું પણ એમ જ છે આ વિષય ઉપર જુદા
 જુદા પારસી ગૃહસ્થો વચ્ચે મારે વાતચીત થએલી.
 ઘણા પારસીઓ ખ્રિસ્તી થઈ ગયા તેમને માન આપે છે.

હિંદુ ધર્મની કેટલીક કામો તો એટલી આગળ ગઈ છે કે તેઓએ સમસ્ત હિંદુધર્મની એકતાનો અવાજ ઉઠાવ્યો છે. તેઓએ વિદેશોમાં જઈને પોતાનાં મંદિરો બાંધ્યાં છે. ઇંગ્લાંડમાં તેઓએ તાજેતરમાં એક ગૌરી-મઠ નામનો મઠ બાંધ્યો છે પ્રચારકો ત્યાં જઈને ધર્મપ્રચાર માટે ક્ષેત્ર તૈયાર કરી રહ્યા છે સ્વામી વિવેકાનંદ અને સ્વામી રામતીર્થ અમેરિકા અને જાપાન ગયા હતા અને ત્યાં ઘણાને પોતાના શિષ્ય બનાવ્યા છે દુનિયાની નજરમાં આથી હિંદુધર્મનું માન વધ્યું છે એથી એમ નથી માનવાનું કે અમે બીજા ધર્મોનું અપમાન કરીએ છીએ, એનો અર્થ એટલો જ યાય છે કે અમે અમારા પોતાના જ ધર્મને તેથી વધારે માન આપીએ છીએ અને જે તમારામાં એવી પણ ખામી હશે તો ખરેખર તમે તમારી બાતને ઠગો છો અને તમને જીવવાનો પણ અધિકાર નથી.

પ્રકરણ ૯ મું

મૂર્તિપૂજા

મૂર્તિપૂજા એ સુધરેલા લોકોના કહેવા પ્રમાણે હિંદુ-
ત્વનું માત્ર બાહ્ય લક્ષણ છે. મુસલમાનો અને ખ્રિસ્તી-
ઓની દૃષ્ટિએ હિંદુ એટલે મૂર્તિપૂજક હિંદુત્વના ખ્યાલ-
ની સાથે તેમને મૂર્તિપૂજનો ખ્યાલ આવે છે તે જ રીતે
સામાન્ય હિંદુઓ માને છે કે તેમને મૂર્તિપૂજા વગર
આલે નહિ. મૂર્તિપૂજનો વિરોધ કરવા ખાતર મહર્ષિ
દયાનંદનો ખૂબ તિરસ્કાર થયો હતો એ તેઓ મૂર્તિ-
પૂજકોની સાથે સમાધાન કરે તો જ તેમની બીજી બાજતો
હિંદુઓ સહન કરવા તૈયાર હતા. ઠેટલાકોનું એમ માનવું
છે કે ખ્રિસ્તી ધર્મ ઉપર વિજય મેળવવાની ખાતર મહર્ષિ
દયાનંદે મૂર્તિપૂજનો વિરોધ કર્યો હતો. પરંતુ તેઓ જુલ્મી
જાય છે કે મૂર્તિપૂજનો વિરોધ એ તો મહર્ષિ દયા-
નંદનું પ્રથમ અને અંતિમ ઠાઠું હતું. ઠેટલાકને સાંજ-
ળીને અખતયબી થશે કે મૂર્તિપૂજની સામે અવાજ ઉડાવ-
નાર સ્વામી દયાનંદ એકલા નહોતા પણ તેમની પહેલાં
ઘણા આર્ય સાધુઓએ પણ પોતાનો અવાજ ઉડાવ્યો
હતો. મહર્ષિ દયાનંદની પહેલી શોધ એ હતી કે વેદો-

માં કયાં ય બહુધર્મશ્વરવાદ કે મૂર્તિપૂજનો ઉલ્લેખ નથી. અનેક દેવ દેવીઓ જે હિંદુ મંદિરોમાં હોય છે તેનો વસ્તુતઃ વેદોમાં કયાં ય ઉલ્લેખ નથી. તે પછીના સાહિત્ય-માં પણ જ્યાં સુધી બુદ્ધના તેમ જ પુરાણોના જમાનામાં આવીએ છીએ ત્યાં સુધી તેમનું નામનિશાન જોવામાં આવતું નથી. અનાગરિક ધર્મપાલ નામના વીસમી સદીના મહાન્ બૌદ્ધ પ્રચારકે ‘બુદ્ધ’ જેનો અર્થ મૂર્તિ થાય છે તે-ફારસી શબ્દ સંસ્કૃત શબ્દ ‘બુદ્ધ’ ઉપરથી અપભ્રંશ થઈને બનેલો છે એમ સાબિત કર્યું છે, ફારણકે ઇરાનમાં કે પાશ્ચિમ એશિયાના બીજા દેશોમાં બુદ્ધની મૂર્તિઓની પૂજા થતી હતી (મૂર્તિપૂજને ફારસી ભાષામાં ‘બુદ્ધ પરસ્તી’ કહેવામાં આવે છે.)

ધર્મશ્વરને ઓળખવાના સાધન તરીકે મૂર્તિપૂજનો શો હેતુ છે તે સંબંધી અમે અહીં ચર્ચા કરતા નથી. ઘણા માણસો આ પ્રશ્નને બુદ્ધ બુદ્ધ દૃષ્ટિકોણથી જુએ છે. આ પુસ્તિકામાં આ વિષયને સદંતર અલગ રાખવામાં આવ્યો હોત. પરંતુ હિંદુ સંગઠનના પ્રશ્ન પરત્વે તેને કાંઈ અને કાંઈ સંબંધ છે અને તેથી જ તેના ઉપર ઉડતી સમીક્ષા કરવાની જરૂર રહે છે.

મૂર્તિપૂજા ખ્રિસ્તી અને મુસલમાનોમાં પણ એક યા બીજા સ્વરૂપે જોવામાં આવે છે. સાધુ અને ફિરસ્તાઓની તેમ જ ઈસુખ્રિસ્ત અને તેની મા મેરીની અનેક મૂર્તિઓથી ખ્રિસ્તી દેશો ભરપૂર છે. કબરોને પણ લાગ-

વામાં સુસલમાનો કાંઈ પાપ ગણતા નથી. સુસલમાનોમાં ચાલતી સિન્ન અર્થાત્ નમાઝ પઢવાની ચાલતી પ્રથા એ મહમદના આવ્યા પહેલા અરબસ્તાનમાં દેવ-દેવીઓની મૂર્તિઓ આગળ નમન કરવાની જે પ્રથા ચાલી આવતી હતી તેના એક અવશેષ સિવાય બીજું કશું નથી. પેગંબરે મૂર્તિઓ કાઢી નાખી. પરંતુ પ્રથા તો ચાલતી રહી તો પણ અમારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે મૂર્તિપૂજા પ્રભને કેદવી નુકસાનકર્તા છે તે મહમદસાહેબ સમજ્યા હતા બધા ખ્રિસ્તી સુધારકો અને પેગંબરોએ મૂર્તિપૂજા સામે પોતાનો અવાજ ઊઠાવ્યો હતો. જોન વિકલીફ, કેલ્વિન અને લ્યૂથર બધાએ પોતાના સર્વ-સામર્થ્યથી મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ કર્યો હતો.

કારણને દૂર શોધવા જવું પડે એમ નથી. જો તમે કોઈ પ્રભના જૂના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરશો તો તમને જણાશે કે મૂર્તિપૂજા એ એવું અનિષ્ટ બળ છે કે જે કોઈ પણ પ્રભના નાના નાના ભાગલા ઉત્પન્ન કરે છે. એક જ સ્વરૂપની કોઈ મૂર્તિ રાખવી સુરક્ષિત છે. જે મૂર્તિઓ જોશો તે કાં તો તેના ઘડનારની દૃષ્ટિનાનું પ્રતિબિંબ હોય છે, કાં તો સાધુઓના અને અર્ધ દેવી કે દેવ જેવા મહાપુરુષોનાં બાવલાં હોય છે. જુદા જુદા માણસોના જુદા જુદા ખ્યાલ હોય છે એટલે જુદી જુદી આકૃતિઓ વચ્ચે સ્વાભાવિક આશંકાઓ અને હરિ-દ્રાઈઓ જાગે છે અસુક મહાત્મા અસુક ઠામને પૂજ્ય લાગે છે. જ્યારે બીજી ઠામને બીજા મહાત્મા પૂજ્ય

લાગે છે. આમાંથી પણ ઘણા મતભેદો ઉભા થાય છે અને છેવટે લોકો મારામારી ઉપર આવી જાય છે. મહાત્માઓ અને દેવતાઓ આ પ્રમાણે એક મહાન સત્તાની ધુંસરીને ફગાવી દેનાર નાના દરખારોનો પાઠ ભજવે છે અને પોતે જ સર્વસત્તાધીશ છે એમ બતાવવા માટે અંદરોઅંદર યુદ્ધ કરે છે આ દુનિયાના ધર્મનો ઇતિહાસ આવી બાબાબાઝીથી કલંકિત બન્યો છે જેડુ-સલેમમાં ઈસુખ્રિસ્તની કબર મુસલમાનો અને ખ્રિસ્તીઓ વચ્ચે બારે વિગ્રહનું કારણ બની હતી ઈસુખ્રિસ્ત પોતે તો શાંતિનો અવતાર કહેવાય છે. માનવજાતની ખાતર તેણે પોતાનું જ લોહી રેડી બતાવ્યાનો તેમને યથા આપવામા આવે છે, પણ વિધિના ખેલ તો જુઓ ! જે શાંતિના અવતાર ગણાતા ઈસુના હાઠકા કાળ-ચકના સપાટામાં માટીમાં મળી ગયાં હશે તેવાં હાઠકાં જેમાં એક વાર સમાયેલા હશે એવી કબરની ઈંટો ખાતર રાની પશુઓની માફક લોકો લજ્યા છે !

આવા વિગ્રહો હિંદમાં પણ અસામાન્ય નહોતા. ગૌતમબુદ્ધના શબના પ્રશ્ન બાબત તેના અનુયાયીઓની બે શાખાઓ વચ્ચે અહીં પણ બારે વિગ્રહ જામતો માઠ બન્યો હતો દેવતાઓ અને તેમના અનુચરો વચ્ચે લડા-ઇઓ થયાના વૃત્તાંતથી હિંદુ પુરાણો ભરપુર છે જુદી જુદી જાતોના જુદા જુદા આરાધ્ય દેવતાઓ હોય છે એટલે તેઓની વચ્ચે સતત કલેશ ચાલ્યા કરે છે. જૈનો અને હિંદુઓ એકબીજાની મૂર્તિઓ તરફ સહિષ્ણુ હોતા

નથી. ‘એક તરફ ગાંડો હાથી હોય અને એક તરફ જૈનનું મંદિર હોય તો પણ જૈન મંદિરમાં જવું જ નહિ’ એવી એક જૂની હિંદુ કહેવત તે વખતના માનસનો અચ્છો ચિતાર આપે છે. આ અન્યકર્તાના નાના ગામડામાં થોડા જૈનો રહે છે અને ત્યાં એક જૈન મંદિર છે તેને યાદ છે કે જ્યારે ત્યારે જૈનોના વરઘોડા બાળત અને જૈનની મર્તિ બાળત સખત ઝઘડા ચાલતા, જોકે વ્યાવહારિક પ્રસંગોએ ગામના બધા લોકો બહુ સહુકાઈથી રહેતા હતા.

મૂર્તિપૂજના પ્રશ્નસંકેતોએ મૂર્તિપૂજની પ્રથાની તત્ત્વ જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ઘણી મીમાંસા કરી છે. તેઓ કહે છે કે મર્તિપૂજને જુના પુરાણો સાથે કંઈ સંબંધ નથી. ભાવવાચક સદ્ગુણોના પ્રતીક સિવાય તે બીજું કશું નથી. મનુષ્યનું મન એટલું નિર્બળ છે કે ભાવવાચક ખ્યાલો ઉપર તેનું મન ચોંટતું નથી. મનુષ્યના મન આગળ નક્કર વસ્તુ જોઈએ. આ ખ્યાલથી દ્વાય શરૂઆતમાં મૂર્તિ પૂજા ઊભી થઈ હશે, પરંતુ ઇતિહાસ આપણને કહે છે કે એમ નથી. ઘણીખરી મૂર્તિઓ શુરાપુરાઓની મનુષ્યોની કે દેવી પુરુષોની હોય છે. કોઈ કોઈવાર, પરંતુ ઘણા જ થોડા દિશ્સાઓમાં, એવાં પ્રતીકોએ પણ મૂર્તિપૂજનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. ધ્યાનના સાધન તરીકે મૂર્તિપૂજની જરૂર છે એમ કહેવું એ માત્ર હોશિયાર લેખકોનું બુદ્ધિ ચાતુર્ય છે, તેને ઇતિહાસ કે વ્યાવહારિકતાનો ટેકો નથી. કોઈ દેશમાં કે કોઈ ધર્મની કોઈ જાતમાં મૂર્તિનો ધ્યાનના સાધન તરીકે કોઈ દહાડો ઉપયોગ થયો નથી.

યોગનાં અમુક સાધનો જે મનન એકધ્યાન કરવા માટે
 કાળી ટીલી કે એવી બીજી યુક્તિઓ કરવાનો ઉપદેશ
 આપે છે, તેમાં પણ મૂર્તિઓનો ઉપયોગ થતો નથી.
 આ કાર્ય માટે મૂર્તિનો ઉપયોગ કરવો એ ઘણું જ હલકું
 છે પરંતુ જો તમે તેને ચિહ્ન તરીકે વાપરો તો લાગે
 ગાળે તે વિનાશકારક નીવડે છે માનવ ભાષામાં ઉપમાઓ
 અને અલંકારો ખૂબ જોવામાં આવે છે, પણ જ્યારે તેને
 ચિત્રમાં ઉતારવામાં આવે ત્યારે તેનો દેખાવ ઘણો જ
 વિચિત્ર થાય છે. તેનું એક દૃષ્ટાંત આપું ‘રણજીતસિંહ
 પંબજનો સિંહ હતો’ એ એક સામાન્ય કહેવત છે. નાનો
 છોકરો પણ તેનો અર્થ સમજી શકે. તે વાક્યનો અર્થ
 એ થાય છે કે તે શીખ નેતાની બહાદુરી અસામાન્ય,
 સિંહ જેવી હતી પણ જો તમે તે લાવને ચિત્રમાં ઉતારો
 અને પંબજના નકશા ઉપર સિંહ ચિતરો તો તમારે
 કુદરતી રીતે તે સિંહના પંબજ નખ પૂંછડું અને બીજી
 બાજતો ચિતરવી પડશે, નહીં તો તે બીલકુલ મિંહ દેખાશે
 નહિ. સિંહનું આ ચિત્ર તમને ખરેખર ઉપરના વાક્યમાં
 જે અર્થ બતાવવામાં આવ્યો છે, તેનાથી તમને ઘણું દૂર
 લઈ જશે વાક્ય તમને લાવ સમજવામાં મદદ કરે છે.
 જ્યારે આકૃતિ અનિષ્ટ જડતા તરફ લઈ જશે આ રીતે
 જે ઠવિએ ઉપમા આપી અને જે ચિત્રકાર કે શિલ્પીએ
 તેને વિવિધ બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો તે દેખીતી રીતે બન્ને
 એકબીજાના પૂરક હોય પરંતુ વાસ્તવિક રીતે પરસ્પર
 વિરોધી છે ચિત્રકારો અને શિલ્પીઓને હાથે થયેલાં

પ્રતીકો હંમેશાં આઠે માર્ગે લઈ જનારાં નીવડ્યાં છે, અને જે અજ્ઞાન આમ જનતા માટે મોટે ભાગે તેનો ઉપયોગ સૂચવવામાં આવ્યો છે, તેના સંબંધમાં તો ખાસ. આપણે ઘણીવાર એવી દલીલ સાંભળીએ છીએ કે અજ્ઞાન આમ પ્રભુ ભાવદર્શક વસ્તુઓ સમજી શકતી નથી, તેને માટે મૂર્તિપૂજા યોજવામાં આવી છે. મહર્ષિ દયાનંદે આ સવાલનો જડખાતોડ જવાબ આપ્યો છે અને તેમાં તે વ્યાજબી છે. આ ઈલાજથી જે સૌથી વધારે નુકસાન થતું હોય તો તે અજ્ઞાન આમવર્ગને જ છે. તેમને કાંઈ સાચી રાહત આપવાને બદલે આ ઈલાજે ઉલટું દર્દ વધાર્યું છે અને અજ્ઞાન લોકોને વધારે ઊંડા અંધારામાં નાખ્યા છે મૂર્તિપૂજા પોતાની સ્થિતિથી સંતુષ્ટ રહે છે. અજ્ઞાનને તેઓ જ્ઞાન માને છે, અને અંધકારને તેજ માને છે. જેનાથી કાંઈ સંતોષ ન થવો જોઈએ તેનાથી તેઓ સંતોષ માની જોડે છે.

પરંતુ મૂર્તિ પૂજનાં બીજાં વધુ લયંકર પરિણામો પણ છે, તેમાંનું સૌથી પ્રાણધાતક, વહેમ છે. તે લોકોને અતિશય લયલીત બનાવે છે. ડુંગરના શિખર ઉપરથી ફૂટી પડતાં કે તોપોના મુખમાં હોમાઈ જતાં પણ પાછી પાની ન કરે તેવા મહાન યોદ્ધાઓ પણ ઠાઈ દેવ કે દેવીના કાદપનિક કાપના લયમાં સ્વપડાઈ જાય છે ત્યારે યરથર ધૂજવા લાગે છે. આ નબળાઈને ગેરલાભ રાજકીય દુશ્મનોએ લવિષ્યવાણીઓ દ્વારા કે પશુઓનાં બલિદાનો દ્વારા ખૂબ ઉઠાવ્યો છે. પશ્ચિમ એશિયામાં આરેલી રેણી

માતાની લવિધ્યવાણી અને હિંદમાં કાળી કે દુર્ગા માતાની લવિધ્ય વાણીઓ ઇતિહાસકારોથી અજાણી નથી. રામ અને શ્રીસભા દેવ કે દેવી આગળ અને ખાસ કરીને યુદ્ધ જતાં પહેલાં, અપાયલા પશુઓનાં જલિદાનોથી સૈનિકોનું માનસ ઘણી વાર પલટાઈ જતું હતું. શૂરા રજપૂતોનું શોર્ય વહેમી મૂર્તિપૂજથી નિઃસત્ત્વ થવાથી જ ઘણા અગત્યના યુદ્ધોમાં પરાજય મળ્યા હતા.

મૂર્તિપૂજથી કોઈને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થયું છે કે કેમ તે પ્રશ્ન છે. પરંતુ એ વાતની તો કોઈથી ના પાડી શકાય એમ નથી કે હિંદમાં તેમ જ બીજે બધે મૂર્તિપૂજકો એટલા બધા અંધ બની ગયા હતા કે પોતાની પાર્થિવ ચીજો પણ શુભાવી બેઠા હતા. હિંદુઓનો ઇતિહાસ આવા દાખલાથી ભરપૂર છે. મહમદ ગીઝનીની સોમનાથની લૂંટ કોઈ રજપૂતોની નામદીને લીધે નડોતી ઠંડેમી પ્રાક્ષણોથી જો શૂરા દાહિરના સૈનિકો માર્ગ ન ભૂલ્યા હોત તો હિંદુત્વનો ઇતિહાસ આજે જુદોજ લખાયો હોત. સોમનાથની લૂંટની પરિણામે જે ખૂનરેણ, ચોરી, લૂંટફાટ અને શુભામીની યાતનાઓ આવી તેનો જરા ખ્યાલ કરો, અને વહેમી મૂર્તિપૂજ સાથે આ લૂંટને કેવો સંબંધ છે તે જુઓ. સોમનાથની મૂર્તિપૂજાએ મહમદને આકર્ષ્યો તેને અહીં આવી તેને ભાંગવાની ઈચ્છા થઈ પ્રાક્ષણોએ ધાર્યું હતું કે મૂર્તિ અમને સહાય આપશે! મૂર્તિપૂજાને લઈને જ તેઓ અંધ બન્યા. પોતાના શસ્ત્રના બળ ઉપર આધાર રાખવાને બદલે મૂર્તિપૂજક રજપૂતોએ પણ પ્રાક્ષણોની

ખોટી આશાઓ ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો. પરિણામ ભયંકરે આનું. હિંદુ મૂર્તિપૂજાની પ્રખ્યાત ગણાતી કાશી કે વારાણસી મૂર્તિપૂજાના ભયંકર પરિણામોના જીવતા જાગતા પૂરાવા રૂપ છે. જંતુની મુસ્લીમો બ્યારે કાશી વિશ્વનાથ મંદિર ઉપર આક્રમણ કરે છે ત્યારે વિશ્વનાથની મૂર્તિ કુવામાં નર્ધ પડી છે અને લુચ્ચા ખાણો અસાન આમ જનતાને પોતાને પંજામાં રાખવા માટે એવી દલીલ શોધી કાઢે છે કે વિશ્વનાથ ભગવાન મલેચ્છ રૂપી રાક્ષસોનું મોઢું જેવા ભાગતા નથી. આવી દંતકથા મૂર્તિપૂજક લોકો વચ્ચે જ શક્ય બને છે. જો તમે આમ જનતાના રોજાંદા જીવનનો ખારીક અભ્યાસ કરશો, તો પંડિતો, ખાણો, જ્યોતિષીઓ અને કુવાઓનાં ધાડાંઓ જેનો ઉદર નિર્વાહ મંદિરોમાં આપેલી ખેરાતો ઉપર જ છે તેવા લોકો નિરંતર સમાજને જે હાનિ પહોંચાડી રહ્યા છે તેનાં ભયંકર દૃષ્ટાંતો તમારા જોવામાં આવશે. પ્રજાને લોભે કરવામાં આવતા આવા ઉદરનિર્વાહને એક દાણભર ચણાવી શકાય નહિ. આ બધું જોઈને મહર્ષિ ક્યાનંદે મૂર્તિપૂજાનો પ્રબળ વિરોધ કર્યો અને જો મૂર્તિપૂજા છોડી દેવામાં આવે તો હિંદુ સમાજમાં યર્ષ રહેલા દુકડાઓનો સહેલાઈથી ઇલાજ થઈ શકે.

એક વધુ ખાતરનો ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી છે. મૂર્તિઓ દુસ્મનોના રોપને પણ સહેલાઈથી ઉશ્કેરે છે, જેટલે જ્યારે મૂર્તિઓને કંઈ નુકસાન કરવામાં આવે ત્યારે તેના ભક્તોની ગ્રહા ઓછી થાય છે અને તેઓ

નિર્જાળ બને છે, મૂર્તિની પૂજા કરનારી ઘણી પ્રાચીન પ્રજાઓના ઇતિહાસો આના પ્રમાણુભૂત દર્શાવેલા પૂરાં પાડે છે. જો કે. ધર્મોદ્ધ મૂર્તિને ભાંગી શકે તો જે પૂજારી તે મૂર્તિને એક ઘણી મહાન સત્તા માનીને તે સહાય કરશે એમ માનતો હોય તે ભ્રમમાં પડે છે અને નિર્જાળ બને છે. ઘણા ક્રિસ્તીઓમાં તો ખ્રિસ્તી પાકરીઓએ આવા મૂર્ખ લોકોના દેવદેવીઓ અલગાવીને તેમને પોતાના ધર્મમાં વટળાવેલા છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું

નાતજાત અને અસ્પૃશ્યતા

નાતજાતની પ્રથા કદાચ હિંદુ સંગઠનનો સૌથી મહાન શત્રુ છે. હિંદુઓ જેટલી બીજી કોઈ પ્રજા કોઈ વખત છિન્નભિન્ન થઈ નથી. નાતજાતના, પૂર્વગ્રહો અને નાતજાતના દ્વેષભાવો એટલા બધા જાણીતા છે તેની લાંબી ચર્ચા કરવાની જરૂર રહેતી નથી. મહાત્મા ગાંધીએ ઉપાડેલી અસ્પૃશ્યતાનિવારણની ચળવળ હજી હવામાં જ ગાળે છે.

નાતજાતની સામે સૌથી પ્રથમ અવાજ ઉઠાવનાર ગૌતમ બુદ્ધ હતા. તેને આજે યશ્વીશ સૈકાઓ થઈ ગયા. તે પછીની બેત્રણ શતાબ્દિઓમાં બૌદ્ધ ધર્મ હિંદમાં સર્વોપરી ધર્મ થઈ ગયો. પરંતુ ન તો નાતજાતનો કે ન તો અસ્પૃશ્યતાનો સહંતર નાશ થવાનાં કાંઈ ચિહ્નો આપણા જોવામાં આવ્યાં. તે લાગણી કદાચ થોડો વખત દબાઈ ગઈ હશે, પણ ડ્રીથી માથું જ ઉંચકી શકે એવી દટાઈ ગઈ નહોતી. મહર્ષિ દયાનંદના સમયમાં સ્થિતિ સાવ વણસી ગઈ હતી અને તેમણે આ પ્રશ્ન પરત્વે ખૂબ લક્ષ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

પરંતુ મહર્ષિ દયાનંદ અને બીજા મુધારકો વચ્ચે

મહત્વનો તકાવત હતો. મહર્ષિ દયાનંદ હિંદી છે અને તેમનું માનસ પણ સંપૂર્ણપણે અને દરેક રીતે હિંદી છે. તેમની ચિકિત્સા બુદ્ધિ છે અને તેમણે બતાવેલ ઈલાજ પણ બુદ્ધિ જ છે. રોગી દેશી છે અને તેને માટે તેઓ દેશી ઈલાજ સૂચવે છે, બીજા સુધારકોએ આમ ક્યું નથી. હિંદમાં કોઈ પણ દવાવાળાને ત્યાં જાઓ, ત્યાં આખી દુકાન વિદેશી દવાઓથી ચિકાર જોશો. આપણા ડોક્ટરો પણ કપડાંલૂત્તાં અને ટાપટીપમાં જ નહિ પણ બોલવા-ચાલવામાં રહેણી કરણીમાં, દવાઓ અને હથિઆરોમાં પણ અપ-ટુ-ટેટ યુરોપીયનો બની ગયા છે. ઘણીવાર તો આપણી હિંદી વનસ્પતિઓ દૂર દૂરની મુસાફરી કરીને રૂપાંતર થઈને યુરોપનાં લેબલો લઈને પાછી આવે છે ત્યારે જ તે અસરકારક ગણાય છે.

જેવું દવાઓનું તેવું જ આપણા સુધારાઓનું. કોઈ સામાજિક અનિષ્ટ જો તમારે સુધારવું હોય તો તમારે મોસ્કો, બર્લિન, લંડન કે પેરિસ જવું પડશે. હાલની સામાજિક ચળવળોનો અભ્યાસ કર્યો તો તેમાં તમને યુરોપીય વિચારની છાયા જણાયે. આ બનાવોની બીજી બાજુએ પ્રકાશ જેવું તો કંઈક છે ખરું, તેમાં પણ અમુક લાભો સમાયેલા છે. ‘માર્ચ એટલું જ સારું’ એ પ્રકારની માનસિક અવસ્થા કોઈપણ પડેલી પ્રજાની ઉન્નતિને બારે હાનિકારક છે. પશ્ચિમ, બેશક, ઘણો પ્રગતિવાન છે, અને તેની અવસ્થાઓનો લાભ ન લેવાનું કોઈ કારણ નથી.

પરંતુ ચિત્રની કાળી બાબુ પણ છે. ચાલુ જમાનાનો હિંદી બેહદ ગુલામ છે. તે સોનું ફેંકી દઈ કથીરની પાછળ દોડે છે અમુક વસ્તુ વિદેશી છે માટે જ તેને આકર્ષે છે, પોતાના જ સંતોની મલાહ લેવા તેની પાસે સાધન પણ નથી, તે પોતાના બાપદાદાઓની ભાષા પણ બૂલી ગયો છે. પ્રાચીન હિંદનો ખજાનો ખોલવાની ચાવી તેણે ખોઈ નાખી છે, તે સંપૂર્ણરીતે પરદેશીઓની દયા ઉપર છાવે છે.

આ ગુલામીમાંથી મહર્ષિ દયાનંદે આપણને બચાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આપણે જોઈ ગયા કે રાજા રામ-મોહનરાય મહર્ષિ દયાનંદ પહેલાં થઈ ગયા છે. મહર્ષિ દયાનંદના કાર્યક્રમના ઘણી બાબતો જાણે કે તેમણે અગાઉથી ધારી લીધી હતી પરંતુ ગમે તે કારણે નાત-જાતના વિષયને તો તેમણે બીજાકુલ સ્પર્શ કર્યો નહોતો. કુલીન બ્રાહ્મણોની બહુસ્રીવિવાહની પ્રથા તેમના લક્ષ ઉપર આવી હતી જ. આ એક બાબુ જ હતી, કેશવચંદ્રસેને આ વિષયમાં વધારે કાર્ય કર્યું. તે પોતેજ અ-બ્રાહ્મણ હતા. તેમની ધાર્મિક નેતાગીરી રૂઢિચુસ્ત બ્રાહ્મણોને ખુંચી હોવી જોઈએ અને તેઓના વિરોધને પરિણામે જ કેશવબાબુ છેક છેલ્લે પાટલે જઈ બેઠા હોવા જોઈએ. પરંતુ કંઈક ખ્રિસ્તી ધર્મનો રંગ લાગવાથી અને કંઈક પોતાના કાર્યક્રમની અસ્પષ્ટતાને લીધે કેશવબાબુની નેતાગીરી નીચેના બ્રહ્મોત્સમાણે હિંદુત્વથી તફાવત અગા પડી ગયા અને તેમના ઉચ્ચ આશયો નિષ્ફળ ગયા.

અક્ષોસમાજવાળાના તીવ્રગતિવાળા એન્જિનની પાછળ
હિંદુત્વના ભારખાનાના પાછલા ડબ્બાઓ ચાલી ચક્ર્યા
નહિ, અને સ્વાભાવિક રીતે પાછળ રહી ગયા.

મહર્ષિ દયાનાંદની દૃષ્ટિ વધારે ચક્રાર હતી તેમણે
રોગનું નિદાન કર્યું અને રોગનું કારણ પણ સમજ્યા.
તેમણે નાતબાતની પ્રથાનું મૂળ જ તપાસ્યું. અને જૂલ
ક્યાં થતી હતી તે પકડી પાડી. વેદશાસ્ત્રી તેઓ સમજ્યા
હતા કે તેમાં જણાવેલા ચાર વર્ણોએ ગુણ અને કર્મના
પાયા ઉપર રચાએલા સમાજના અને હજારો નાતબાત
અને પેટા બાતો (મોઘમ ગણતરી કરતાં આશ ૩,૦૦૦)
આજકાલ જોવામાં આવે છે તેમાં અને વર્ણોમાં કશું
સામ્ય નથી. સૌથી કમનસીબ વાત તો એ છે કે હિંદુ-
ઓની વર્તમાન જ્ઞાતિઓ વેદમાં બતાવેલા ચાર વર્ણોની
સાથે ફક્ત દેખાવ પૂરતો સંબંધ ધરાવે છે એ જ્ઞાતિઓના

નાતો છે. વૈશ્યો અને શૂદ્રોમાં પણ એવું જ છે. શૂદ્રોમાં સેંકડો પેટા ભાતો અને તેની પણ પેટા ભાતો છે. જેમાંના ઠેકલાક મજૂર વર્ગના અપૃથ્વો છે અને બીજા અસ્પૃથ્વો છે. અમુક શૂદ્ર જ્ઞાતિઓ મજૂરોનું કામ કરતી નથી અને તેણે કાઢવાના, વણવાના, માટીના કામ બનાવવાના વગેરે આબરૂદાર ધંધાઓ કરે છે, તો પણ તેમને શૂદ્રો કહી ઉતારી પાઠવામાં આવે છે. અસ્પૃથ્વોમાં પણ અસ્પૃથ્વતાની બુદ્ધિ બુદ્ધિ પાયરીઓ હોય છે કે જેની વ્યાખ્યા થાય તેમ નથી. પછી તેને કંઈ નિયમ તો ક્યાંથી જ બાંધી શકાય ? પરંતુ સ્થાનિક રિવાજો સમજ્યા પછી જ તેનો ચોક્કસ રીતે નિર્ણય કરી શકાય. ઉપરથી જોતાં, વેદમાં કે મનુસ્મૃતિમાં જણાવેલા ચાર વર્ણો માટે નિયત કરેલાં કાર્યો અને હક્કોની સાથે આ બધી જ્ઞાતિઓનો કંઈ ને કંઈ દૂર દૂરનો સંબંધ દેખાશે ખરો. પણ એક આસ વસ્તુ ધુસ્તી ગઈ છે. આ બધી જ્ઞાતિઓ અને પેટા જ્ઞાતિઓ જન્મ ઉપર જ આધાર રાખે છે અને ગુણકર્મો (ધંધા) ઉપર આધાર રાખતી નથી, અને તેથી જ તેઓ મજબૂત અને અકર છે. જન્મનું આ તરત હિંદુ સમાજની પછાત અવસ્થા માટે જવાબદાર છે, નીચેની ખામીઓ ઘણી જ દેખીતી છે:—

૧ પ્રાક્ષણનો દીકરો પ્રાક્ષણ જ થાય, ભાટનો દીકરો ભાટ જ થાય, વગેરે. પછી તે ગમે તેટલો આગળ વધે. હોય કે બંધે તેવો તેનો ધંધો હોય.

૨ તેણે પોતાના વાઠામાં જ પરણવું જોઈએ.

૩ તેણે પોતાના વાઠામાં જ એક બીબાની સાથે જમવું જોઈએ. અને અમુક બાતના માણસના હાથનું જ ખાવું જોઈએ; આને માટે અસંખ્ય ઘડી કાઢેલા નિયમો હોય છે.

૪ નાતબાત બદલવાની છૂટ હોતી નથી.

૫ ખાનપાનના કે લગ્નના નિયમોના લંગ કર્યો તો નાત બહાર જ થવાનું, અને તેને પરિણામે નવી નાતબાતો અને પેટા નાતો ઊભી થાય છે

પહેલી ત્રણ શાંતિઓ, એટલે કે બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો કે વૈશ્યો, પોતાના ત્રણ વર્ણો માટે નિર્માણ થએલા ધંધાઓને વળગી રહી શક્યા નહિ પાણીકર (કે. એમ પાણીકર) ' હિંદુત્વ અને અર્વાચીન દુનિયા ' નામનાં પોતાના પુસ્તકમાં ઠીક કહે છે કે જન્મને કારણે ઉચ્ચનીચનો ભેદ અને લગ્નની મર્યાદા સંબંધના આદેશો હજી એટલા બધા કડક છે તો પણ અમુક નાતબાતો અમુક જ જુદા જુદા ધંધા કરી શકે અને તેની બહાર ન જઈ શકે એવો કાંઈ અચલ આજ દિવસ સુધી ફળીભૂત થયો નથી. જુનામાં જુનું જે લેખિત સાધન પ્રાપ્ત થયું છે તેમાં બ્રાહ્મણોએ હવાઓનો, શાઓનો તેમજ રાજ વહીવટનો ધંધો કર્યાના કાળલા મળે.છે. જાતક અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં વેપારીઓ, પારધીઓ અને માછીમારોનું વર્ણન છે, જાતક કથાઓમાં એક કુશ નામના ક્ષત્રિય રાજકુમારનું વર્ણન આવે છે તેનું દષ્ટાંત આપતાં મસાણી કહે છે કે તે રાજકુમાર

એક કુંભારનો, સુંઠલા બનાવનારનો, કુલ વહેંચનાર માળીનો અને રસોયાનો શિષ્ય વારાફરતી બન્યો હતો. પરંતુ શૂદ્રો અને અસ્પૃશ્યોમાં તો આવા પ્રતિબંધો ઘણા જ ઠઠક હોય છે. બ્રાહ્મણ કાપડની દુકાન રાખી શકે પણ ભંગીએ તો ભંગી જ રહેવું જોઈએ. તેને તો શિક્ષણના અને નૈતિક કે ઔદ્યોગિક સુધારાની તમામ સગવડો ફરજિયાત મળતી નથી.

આ દુષ્ટ જ્ઞાતિપ્રથાએ હિંદુ સમાજને જે હાનિ પહોંચાડી છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

૧ તે પ્રથાએ અસંખ્ય હિંદુઓની કેળવણી અને સુધારાની સગવડો છીનવી લીધી છે.

તે જ્ઞાતિપ્રથાએ, જે લોકોમાં સુધારાના જંતુ મોજીદ છે પણ વગર પોષણે જોનો ક્ષય રહેલો છે, તેવા લોકોની સેવાઓ હિંદુ ધર્મ પાસેથી છીનવી લીધી છે.

૩ તે જ્ઞાતિ પ્રથાએ જિંઝા વર્ગના લોકોને અભિમાની અને અજ્ઞાન બનાવ્યા છે અને તેમને સ્થાને હલકા માણસોને અને દુરાચારી લોકોને બેસાડ્યા છે.

૫ તે જ્ઞાતિ પ્રથાએ હરિકાર્યના દરવાજા બંધ કરી નાતજાતનાં અભિમાન અને વૈર જીભાં કર્યા છે.

જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાના ચિત્રની ખીણ બાળુ પણ અમારે ખતાવવી જોઈએ. ‘હિંદુઓની દૃષ્ટિએ જીવન’ એ પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ ૬૩ ઉપર સર એસ રાધાકૃષ્ણન્ વર્ણના આરે વિભાગ વિષે બોલતાં કહે છે કે, ‘જાતિઓના સુમેળ અને

સંસ્કૃતિઓના સહકારથી, હિંદુ માનસની પોતાના ધર્મ સાથેની લાક્ષણિક વિશાળ એકતાની બાવનાનું દર્શાવત આ વર્ણવ્યવસ્થા પૂરે પાડે છે. ” “ હિંદુસ્થાન સાથેના ખ્રિષ્ટિય સંબંધ ’ એ નામના ગ્રંથમાં શ્રી કે ટી પાલ બીજી બાબુનું વર્ણન આપતાં લખે છે કે, “ હિંદુ સામાજિક વ્યવસ્થા એવી તો નાબુત અને અસ્પર્શ્ય છે કે તેના પોતાના જ સભ્યો ઉપર તેની કેટલી સત્તા છે તે જ્યાંસુધી તેનો પાર ન પામીએ ત્યાં સુધી ભાગ્યે જ સમજી શકાય, અને તેથી તે વ્યવસ્થાએ સેકાએ થયાં ફરેક વ્યક્તિને પોતાના સામાજિક કર્તવ્યો, ધાર્મિક કાર્યો તેમજ આર્થિક અને નાગરિક જવાબદારીઓમાંથી ખસવા દીધા નથી. લગભગ બસો પેઢીઓ થયાં વંશપરંપરા બાપ પાસેથી દીકરાએ શીખેલી કળા પરાક્રાણે પહોંચી હોવાનું આ આ એક કારણ છે વિધવા અને અનાથ, વૃદ્ધ અને બિમાર, અપાત્ર અને અપંગ—એ બધાનું રક્ષણ કરવામાં આવે છે તે પણ તેને આભારી છે શિષ્યો અને ગુરુઓ તરીકે અધ્યયન અને અધ્યાપન કરવાનું જ જે વર્ણોનું કાર્ય હતું તેઓ દ્વારા જ્ઞાન અને સંસ્કૃતિના નિરંતર શોધ ચાલુ રહી હતી, તે પણ આને જ આભારી હતી. નાત જાત એ વર્ણ-વ્યવસ્થા ઉપર મોટાં કાળાં કલક સમાન છે અને તેના પાયા નીચે આજે સુરગો ચાપવામાં આવી છે તે ઠીક થયું છે. હિંદુ આજે એક સ્વતંત્ર અને સ્પષ્ટ અસ્તિત્વ છે તેનું કારણ જ્ઞાતિ પ્રથાએ આપેલા રક્ષણને અને તેના બેથક કલ્યાણકારી તત્ત્વને આભારી છે. ” (જુઓ પાણ્ડિતરનું હિંદુત્વ પૃષ્ઠ. ૪૫).

સુસ્ત્રીમો અને ખ્રિસ્તીઓના આક્રમણને આ જ્ઞાતિ-
 પ્રથાએ હિંદુ ધર્મનું સ્પષ્ટ અસ્તિત્વ બાળવી રાખવામાં
 અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે તેની કોઈથી ના પાડી શકાય
 તેમ નથી. પરંતુ મહર્ષિ દયાનંદનો મત એ છે કે જો
 જન્મતા પાયા ઉપર રચાયેલી આ ખામીથી આખી પ્રથા
 દલ્લિત ન બની હોત તો આના કરતાં પણ વધારે સારી
 રીતે એનું અસ્તિત્વ બાળવી શકાયું હોત. વેદો, અને
 પરિણામે મહર્ષિ દયાનંદ, સમાજના ચાર વિભાગો ઉપર
 ભાર મૂકે છે, પરંતુ તે વિભાગો કુદરતી છે. સમાજનું
 સુખ (મસ્તક) બ્રાહ્મણો, બાહુ ક્ષત્રિયો, ઉર (સાથન)
 વૈશ્યો, અને પદ (પગ) શૂદ્રો છે એ અલંકાર ઘણા જ
 કુદરતી છે અને યુદ્ધિને ગમે તેવો છે, આવા કોઈ વિભાગ
 વગર દુનિયાનો કોઈ સમાજ સુખી થયો નથી. એટલે
 જ્ઞાન ઈચ્છનારાઓ, બળ ઈચ્છનારાઓ અને ધન-ઈચ્છ-
 નારાઓ (સુખવાંછુઓ) એમ સમાજના ત્રણ વિભાગો
 પાકવાનો જ્યારે ઉગદેશ આપ્યો હતો ત્યારે તેની દૃષ્ટિમાં
 આજ સિદ્ધાંત હોવો જોઈએ અને જો તેની ચેતના
 નિષ્ક્રિય જવાનું કોઈ કારણ હોય તો તે તેની પોતાની
 લાક્ષણિક વિગતોને તેમજ તેની પછવાડે કોઈ પરંપરાગત
 ભૂમિકાની ખામીને આભારી હતું. કેટલીક અક્ષમ્ય નબ-
 બાઈઓમાં રચીપચી રહેલા હોવા છતાં હિંદુઓ પોતાની
 વારસાગત પ્રથાનાં સુંદર તત્ત્વોને સાચવી શક્યા. પરંતુ
 મહર્ષિ દયાનંદે આપણને આ વર્ણવ્યવસ્થાની કોઈ ભારેમાં
 ભારે ખામી બતાવી હોય તો તે એ છે કે વૈદિક જ્ઞાનના

લક્ષ્મણના સંબંધમાં મહર્ષિ કયાનંદ કોઈ મૂળભૂત ફેરફારની હિમાયત કરતા નથી. આ વિષયમાં તેઓ ચોક્કસ વિધિઓને વધારે મહત્વ આપે છે, અને હાલના જીવાનના વિચારો સાથે તેઓ મળતા થતા નથી. તેમની દૃષ્ટિએ લક્ષ્મણ એ કોઈ લાગણી પ્રધાન વસ્તુ નથી, પરંતુ આખા સમાજ બંધારણનો તે દૃઢ પાયો છે. તેઓ લક્ષ્મણના વિષયમાં જ્ઞાતિના મનુષ્ય કૃત્ પ્રતિબંધોની હાલની સખ્તાઈનો સખ્ત વિરોધ કરે છે તેની સાથોસાથ તેઓ ઈચ્છે છે કે આ વિષયમાં લોકો બળવાખોર ન બની જાય તે ઉપર કોઈ સામાજિક અંકુશ હોવો જોઈએ પ્રથમ તો જન્મથી નહીં પણ ગુણથી વર્ણનો નિશ્ચય થવો જોઈએ. અને બીજું, લક્ષ્મણના વિષયમાં વર્ણસંકરતા ન આવવી જોઈએ. આ પ્રજોત્પત્તિ વિજ્ઞાનનો પ્રશ્ન છે એટલે તેના ઉપર હું વધારે વિવેચન કરવા માગતો નથી. છતાં એક વસ્તુ સ્પષ્ટ છે કે હાલની જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા, જેની અંદર અમુક કુટુંબમાં જન્મ થવો એજ જીવ નીચની કસોટી છે, તે પ્રથા જવી જ જોઈએ અને જલ્દીથી જવી જોઈએ. તે પ્રથા હિંદુત્વનું કોઈ અંગ નથી અને હોવું જ ન જોઈએ. આ બાબતમાં નીચેના બે અવતરણો બસ યથે:—

“પ્રાચીન વૈદિક કાલના દૃષ્ટાંતો ફક્ત નાતજાત સંબંધે કશું જાણુતા નહોતા. તે સમયનાં સાહિત્યમાં જેને જેટલું જીડું ઉતરવું હોય તેટલું મલે ઉતરે. છતાં પણ, તેમાં ફક્ત વર્ણો મગી આવશે, જ્ઞાતિઓ નહિ તે વર્ણોમાં જ્ઞાતિઓ બનવાનાં તરવો છે જેને પરિણામે એક વર્ગને

શાસ્ત્રમાં આપણી શ્રદ્ધાને આખાદ રાખે છે. ગૌતમ બુદ્ધે જ્ઞાતિ-વ્યવસ્થા સામે પોતાનો અવાજ ઉઠાવ્યો હતો ખરો. પરંતુ તેની વેદ વિરુદ્ધ માન્યતા હિંદુઓને અસ્વીકાર્ય બની. તેથી જ્યારે પૌરાણિક માન્યતાના સ્વરૂપે વેદ ધર્મની પુનઃસ્થાપના થઈ ત્યારે જ્ઞાતિ-વ્યવસ્થાના અનિષ્ટો પણ પાછાં આપ્યાં. કેટલાક રાજકીય વિચારના માણસો ધારે છે કે રાજકીય પવન બધું સાફ કરી નાખશે. પરંતુ સપાટી નીચે કામ કરી રહેલાં છુપાં બળોને ઝોળખનાર મનુષ્યો, હિંદુત્વમાંથી ફક્ત મળ સાફ કરી દઈને તેને એક વિશાળ ધાર્મિક પાયા ઉપર મૂકવાની અને તેની આચીન રૂપરેખાને આખાદ રાખવાની જરૂરને પીછાણે છે જ. મહર્ષિ દયાનંદની પણ આ માન્યતા છે. તેમની યોજનામાં ચાર પ્રકારની વર્ણ-વ્યવસ્થા રહે છે અને અસ્પૃશ્યતા અને તેના એક હબાર ને એક અનિષ્ટો દૂર થાય છે. તેઓ સર્વને માટે સમાન કાર્ય શક્તિની સગવડો ખુલ્લી મૂકે છે. તેઓ કેળવણી ઉપર કંઈ મર્યાદા મૂકતા નથી. તેમના કહેવા પ્રમાણે દરેક બાળકને વિદ્યા શ્રદ્ધા કરી સફળતાથી થવાનો જન્મ સિદ્ધ હોઈ છે. પરંતુ, સફળતા કે દુર્ગતિ, જ્ઞાની કે મૂર્ખ, વિદ્વાન કે અજ્ઞાન એ બધા સમાન છે એમ તેઓ માનતા નથી. ખાનપાનના પ્રતિબંધો પણ દૂર થાય છે. કારણ કે સ્વેચ્છા કરવાનું કામ શૂદ્રોનું છે, બ્રાહ્મણોનું નથી. સહ યોજન શરૂ કરવામાં, અને અનાજ શંકામાં અને ખોરાક લેવામાં મનુષ્ય કૃત્ર નિયમોને તિર્થજીવિ આપવામાં આર્ય સમાજીઓ ઘણું કરીને પહેલા છે.

લક્ષ્મના સંબંધમાં મહર્ષિ દયાનંદ કોઈ મૂળભૂત ફેરફારની હિમાયત કરતા નથી. આ વિષયમાં તેઓ ચોક્કસ વિધિઓને વધારે મહત્ત્વ આપે છે, અને હાલના જીવાનના વિચારો સાથે તેઓ મળતા થતા નથી. તેમની દૃષ્ટિએ લક્ષ્મ એ કોઈ લાગણી પ્રધાન વસ્તુ નથી, પરંતુ આખા સમાજ બંધારણનો તે દૃઢ પાયો છે. તેઓ લક્ષ્મના વિષયમાં જ્ઞાતિના મનુષ્ય કૃત્ પ્રતિબંધોની હાલની સખ્તાઈનો સખ્ત વિરોધ કરે છે. તેની સાથોસાથ તેઓ ઈચ્છે છે કે આ વિષયમાં લોકો બળવાળોર ન બની જાય તે ઉપર કોઈ સામાજિક અંકુશ હોવો જોઈએ. પ્રથમ તો જન્મથી નહીં પણ ગુણથી વર્ણનો નિશ્ચય થવો જોઈએ. અને જીજ્ઞુ, લક્ષ્મના વિષયમાં વર્ણસંકરતા ન આવવી જોઈએ. આ પ્રજોત્પત્તિ વિજ્ઞાનનો પ્રશ્ન છે એટલે તેના ઉપર હું વધારે વિવેચન કરવા માગતો નથી. છતાં એક વસ્તુ સ્પષ્ટ છે કે હાલની જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા, જેની અંદર અમુક કુટુંબમાં જન્મ થવો એજ જીવ નીચની કસોટી છે, તે પ્રથા જવી જ જોઈએ અને જલ્દીથી જવી જોઈએ. તે પ્રથા હિંદુત્વનું કોઈ અંગ નથી અને હોવું જ ન જોઈએ. આ બાબતમાં નીચેના બે અવતરણો ખસ થશે:—

“પ્રાચીન વૈદિક કાલના દૃષ્ટાંતો ફક્ત નાતબાત સંબંધે કશું જણાવતા નહોતા. તે સમયનાં સાહિત્યમાં જેને જેટલું ઊંડું ઉતરવું હોય તેટલું ભલે ઉતરે. છતાં પણ, તેમાં ફક્ત વર્ણો મળી આવશે, જ્ઞાતિઓ નહિ તે વર્ણોમાં જ્ઞાતિઓ બનવાનાં તરનો છે જેને પરિણામે એક વર્ગને

(વર્ણ) બીજા વર્ગ વચ્ચે ધીમે ધીમે મંહાન અંતરાય જીલો થયો તે પછી પણ લાંબા વખત સુધી સામાજિક બહિષ્કાર અને અસ્પૃશ્યતાનો ખ્યાલ લોકોની બુદ્ધિમાં આવ્યો જ નહોતો. કારણ તે લોકો વિવિધતામાં એકતા જોતા હતા અને વિવિધતાને એક રસ બનાવી તેમાંથી એકતાનું સર્જન કરતા હતા. દરેક વર્ણ સમાજ રચનાનો વિભાગ ગણાતો હતો ” (જુઓ આર પી. મસાણી કૃત ‘જ્ઞાતિ અને સમાજનું’ બંધારણ,—હિંદનો વારસો,’ પૃષ્ઠ ૧૩૨)

જો વેદમાંથી જ્ઞાતિ-પ્રથા માટે કાંઈ પ્રમાણ મળી આવતું નથી તો ધર્મની સાથે તેનો શો સંબંધ છે ? એ બાકું છે કે હિંદુ કાયદો જ્ઞાતિને માન્ય રાખે છે; બધાં પુરાણોમાં પણ જ્ઞાતિનું અસ્તિત્વ માની લેવામાં આવ્યું છે, અને દેવી આજ્ઞારૂપ મનાય છે. પરંતુ જ્ઞાતિની ‘દેવી આજ્ઞા’ના સિદ્ધાંત માટે શો આધાર છે ? વાકે, ગીતામાં કહ્યું છે કે: “ ચાતુર્વર્ણ્ય મયાચર્યં ગુણકર્મવિભાગશ ” પરંતુ શ્રી કૃષ્ણનું આ કથન હિંદુઓની જ્ઞાતિ-વ્યવસ્થાના પાયા ઉપર સ્પષ્ટ રીતે ઘા કરે છે તેનું સમર્થન કરતું નથી. કૃષ્ણના વચનનો શબ્દાર્થ એ છે કે ગુણ અને કર્મના વિભાગના પાયા ઉપર મેં ચાર વર્ણવાળો સમાજ રચ્યો છે. જન્મના કારણથી જન્મના પાયા ઉપર ટકી રહેલી જ્ઞાતિ પ્રથાની દેવી ઉત્પત્તિનો આ ચોક્કસ ઈન્કાર છે નૈસર્ગિક સર્વોપરિતાનો પ્રાક્ષણો જે દાવો કરે છે તેની આ સ્પષ્ટમાં સ્પષ્ટ નકાર છે. ગુણ અને કર્મના પાયા

ઉપર જીવનનું ધડતર થવું જોઈ એ એ વાતની વગરહિત સમાજોમાં પણ કોઈ ના પાડી શકે એમ નથી. પરંતુ જન્મના પાયા ઉપર રચાયેલી અસમાનતા હિંદુધર્મમાં પણ માન્ય રાખવામાં આવી છે, એ વિચાર જ વેદો સિવાયના તમામ પવિત્ર હિંદુ શાસ્ત્રોના આ ગીતાના કથન ઉપરથી જ જૂઠો પડે છે; અને વેદો તો આપણે ઉપર જોઈ ગયા તે પ્રમાણે આ માન્યતાને બીજાકુલ સમર્થન આપતા નથી; (જુઓ પાણ્ડિત્ય કૃત હિંદુત્વ પૃષ્ઠ ૨૭, ૨૮)

ટૂંકામાં કહીએ તો જાહેર જનતા આગળ મહર્ષિ દયાનંદે આ અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે અને એને જ માટે તેઓ અને તેમના અનુયાયીઓ આજે હાયકાઓ થયાં લડતા આવ્યા છે. શરૂઆતમાં એક બુદ્ધિમાન ભોજાની નવીનતા દેખાતી હતી, તેને આજે બધા વિચારવંત પુરુષો એક સ્વીકૃત હકીકત તરીકે માને છે તે જાણીને ઘણા જ સંતોષ થાય છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું

સ્ત્રી-જાતિ

માનવજાતની હરેક કોમ મહર્ષિ દયાનંદની જોટલી ઋણી છે તેટલીજ સ્ત્રી જાતિ પણ તેમની ઋણી છે. જાહેર જનતાના માનસ ઉપર અને ખાસ કરીને હિંદુ જનતાના માનસ ઉપર મહર્ષિ દયાનંદના વિચારોએ પરોક્ષ રીતે જે અસર કરી છે તેના ઉપર થોડો પ્રકાશ ફેંકવામાં આવે તો આ ઋણની વધારે કદર થયેલી ગણાય.

માનવ અર્થશાસ્ત્રમાં પુરુષ અને સ્ત્રીનો અભિન્ન રીતે સંબંધ છે ખેતીબીઅનો અને પેટ્રિશીઅનો (આમ-જનતા અને ઉમરાવો), નોકર અને માલીક, બ્રાહ્મણ અને અછૂતોને એકબીજા વગર, ચાલી શકે પરંતુ પુરુષો અને સ્ત્રીઓ એ એકજ એકમનાં બે અર્ધ અગો છે જે બે ભેગાં મળીને માનવ બને છે. એકનો વિચાર બીજાં વગર થઈ શકે જ નહિ છતાં સ્ત્રી જાતિ હંમેશાં કમનસીબ રહેતી જ આવી છે. અંગ્રેજી શબ્દકોશમાં Lover and beloved ‘આશુક’ અને ‘માશુક’ એ બે જાણીતા શબ્દો છે; જેમાંનો એક પુરુષ માટે અને બીજો સ્ત્રી માટે વપરાય છે. બીજી ભાષાઓમાં પણ તેના પારિભાષિક શબ્દો

છે. છતાં આ માશુકને આશક તરફથી જે દુઃખ આજ્ઞા સુધી વેઠવું પડ્યું છે એવું દુઃખ કાઈએ વેઠ્યું નથી. માનવ સમાજમાં સ્ત્રી જાતિએ પુરુષ કરતાં ઘણું હલકું સ્થાન લોગવ્યું છે એ સામાન્ય રીતે જીવજનની ફરીયાદ છે. અંગ્રેજી ભાષામાં 'લોર્ડ' અને 'લેડી' આજે ઘણાજ માનવાચક શબ્દો તરીકે વપરાય છે. પરંતુ તે શબ્દોની મૂળ વ્યુત્પત્તિ જોશું તો તમોને આનો ઠીક ખ્યાલ આવશે મૂળ અંગલો સેક્સન શબ્દ:

લાર્ડ=રોટલો + વીઆર્ડ Weard 'hlaford' (લાર્ડ) વહેચણી કરનાર Ward (આશ્રયકાતા) 'hlaf' પરંતુ 'લેડી' એ જગલો સેક્સન શબ્દ છે hlaf+tdge (લાડિજ) રોટી+લોટ મસળનાર=જે રોટલીનો લોટ મસળીને રોટી પકવે છે તે 'Day' ડી એ જીના અંગ્રેજી શબ્દનો અર્થ દૂધ વેચનારી નોકરડી-જેમાંથી dairy (ડેરી) શબ્દ ઉત્પન્ન થયો છે તે 'દાસી' થાય છે. આપણી દેવીઓ-(ladies) બધે છે કે પોતે અત્યારે 'લેડીઝ' શબ્દની જે જિંચી ગણના કરે છે તેનો મૂળ શો અર્થ થતો હતો ?

મહર્ષિએ જોયું કે હાંદુ સ્ત્રી જાતિ પણ આ અપવાદ-માંથી બાકી નથી. ઘરમાં તેનું સ્થાન ઘણું નીચું હતું. શંકાની દૃષ્ટિએ તેને પકાઈમાં રાખવામાં આવતી હતી, એટલે બહાર જવા દેવામાં નહોતી આવતી તેને બ્યારે બહાર જવું પડે ત્યારે લાંબા ઘુંઘટામાં પોતાનું માં ઢાંકવું પડે, જેને લઈ શરીરની જે ખાંચ જાનેન્દ્રિયો છે

જે પૈકી ચાર તો મસ્તકમાં જ આવેલી છે તે જ્ઞાનના ચાર દ્વાર તો બંધ જ કરવા પડે. જ્ઞાનની તો બાજુ તેને આવશ્યકતા જ નહોતી, કદાચ તેને માટે તે બચંકર. ગણાતું હશે. સ્ત્રીશૂદ્રૌ નાધીયાતામ્ ! (સ્ત્રી અને શૂદ્રને ભણાવવા ન બોધ્યો) એ સંસ્કૃત પંડિતોની ખાસ માન્યતા હતી. કદાચ કોઈ અપવાદરૂપ સંજોગમાં, કોઈ પંડિતને પોતાની દીકરીને ભણાવવાની જરૂર લાગે તો પણ પવિત્ર વેઠનો એક અથાંમાત્ર તેને શીખવવાનું બચંકર પાપ તે કહી કદે નહિ. ગમે તેવી પોતાની વડાદી પુત્રી, આખર તો તેને મન એક સ્ત્રી હતી અને એક ‘ સ્ત્રી તરીકે ’ તે એટલી બધી અપવિત્ર હતી કે પવિત્ર વિદ્યા તેને આપી શકાય જ નહિ. લાખો પાઠશાળાઓ હતી તેમાંથી એક પણ કન્યાઓ માટે નહોતી. પોતાની માતાઓ, ભગિનીઓ, પત્નીઓ અને પુત્રીઓ માટે હિંદુઓના ખ્યાલ આવા હતા. અને ભારે કડકાઈથી તેનો અર્થ અને અમલ થઈ રહ્યો હતો. પુરુષની શક્તિ અને ઈચ્છા હોય તો તે ગમે તેટલી સ્ત્રીઓને પરણી શકે. પણ તેઓની સ્થિતિ ‘ દાસી ’ કરતાં કાંઈ વધારે સારી નહોતી. બંગાળના કુલીન બ્રાહ્મણો તો આ કુપ્રથા માટે પંકાએલા હતા. એક કુલીન બ્રાહ્મણ કુડી બંધ પત્નીઓ કરે અને તેના બરણપોષણની જરા પણ હરકાર રાખ્યા વગર તેના માવતરે તણ દે. લગ્ન વખતે કન્યાના માવતર પાસેથી ભારે રકમ પડાવે અને પછી કોઈ સારે માઠે પ્રસંગે જ સાસરાને ઘેર એકાદ વાર આટો દેવા બાય અને તે પણ ‘ દાનદક્ષિણા ’ લેવા માટે જ,

દેશના બીજા ભાગોમાં સ્થિતિ આટલી બધી ખરાબ નહોતી. પરંતુ ત્યાં પણ કન્યાના બાપ પાસેથી દાયજની રકમ લેવાની પ્રથા ચાલતી જ હતી અને આ પ્રથા કન્યાના માબાપ ઉપર શાપ સમાન હતી. પુત્રી એ મહાન આક્રમ ગણાતી હતી. અને તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ કન્યાનો જન્મ થતાં આવા સંજોગોમાં કુટુંબના માણસો ‘આભરણ’ માંડતાં. જો અનેક પુત્રીઓ જન્મે તો પછી તે કુટુંબનું માત જ થયું ગણાતું હતું.

પત્નીના મરણનું કુટુંબને બહુ જ ઓછું દુઃખ થતું. વિધુર થતાં જ બીજે જ દહાડે નવી વહુ દાયજો લઈને આવે. બિમાર પત્નીની હૈયાતીમાં જ માગાં આવવા માંડે. અને જો પતિ મરી જાય તો તેની વિધવા બહે પાંચ વરસની જ હોય તો પણ કાયમને માટે તેનાં નસીબમાં દ્વાર બંધ થઈ જાય. બાળલગ્ન તો તે વખતની ‘ફેશન’ ગણાતી અને પરિણામે એક વર્ષની કન્યા પણ વિધવા બનતી. એવા દાખલ પણ થોડા નહોતા. વસ્તી-પત્રકના આંકડા ઉપરથી દેખાય છે કે આ રોગ નાબૂદ થયો નથી. આ ઉપરાંત સ્ત્રીઓની બીજી ગેરલાયકાતો પણ હતી, અને તેમાં સૌથી ખરાબ તો એ વસ્તુ હતી કે પોતાની સ્થિતિનું જ્ઞાન થાય એટલી શક્તિ જ તેમાં નહોતી.

સ્ત્રીજાતિની આ હથા જોઈને મહર્ષિ કયાનંદને આલાત થયો હતો; પરંતુ સ્ત્રીની આ પરાધીનતા સંબંધે વેદોમાં કયાંય પ્રમાણ નથી એ જાણીને તેમને બહુ ખુશાલી

ઉપજી. જ્યારે તેમણે વૈદિક સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો ત્યારે તેમણે જાણ્યું કે પ્રાચીન વૈદિક ધર્મ તો સ્ત્રીને પુરુષની માનનીય સહધર્મચારિણી માની છે અને વૈદિક કાળની સ્ત્રીનું સમાજમાં ઘણું જ મોભાદાર સ્થાન હતું. ગુણાઃ પૂજાસ્થાનં ન ચ લિङ્ગં ન ચ વયઃ । (ગુણો જ પૂજવા લાયક છે. પછી ભલે સ્ત્રી હોય કે પુરુષ હોય અગર તેની ગર્ભ તેટલી વય હોય) એ ભવભૂતિનું વાક્ય સ્ત્રી ને પુરુષ-બધાને એક સરખી રીતે લાગુ પડે છે.

સ્ત્રીજાતિની અવદશા અધોગતિએ પહોંચેલા હિંદુ યુગની જ નવીનતા હતી અને વેદની દૃષ્ટિએ લગ્ન, વારસા કે બીજા અધિકારો અને કર્મો વગેરે સામાજિક કાર્યો માટે પુરુષ અને સ્ત્રી બંને સરખાં છે એમ જ્યારે મહર્ષિ દયાનંદે બોધ આપવા માંડ્યો ત્યારે જુની રૂઢિવાળાઓએ તેમનો પ્રચંડ વિરોધ કર્યો તેમણે રચેલા વિખ્યાત ગ્રંથ ‘સત્યાર્થપ્રકાશ’માં તેમણે આ મુદ્દાની વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે અને વેદમાંથી તેમ જ બીજા પવિત્ર ગ્રંથોમાંથી અનેક અવતરણો ટાંકીને બતાવ્યું છે કે:—

૧ પુરુષોની પેઠે સ્ત્રીઓને પણ શિક્ષણ મળવું જોઈએ, (શ્રૌતસૂત્ર)માં લખ્યું છે કે इदं मंत्रं पत्नी पठेत् આ મંત્ર પત્ની ભણે.

શતપથ બ્રાહ્મણ ૧૪-૨-૪-૧૬ના મંત્ર અથ ચ इच्छत् दुदित्वा ते पण्डित्वा जाये न सर्वं वायुं दित्वा ।

અર્થાત્—જે કોઈ એમ ઈચ્છે કે મારી પુત્રી પંડિત બને અને પૂરું આયુષ્ય મેળવે તે અચુક કરે. ’

૨. હરેક કન્યાને યજ્ઞોપવિત ધારણ કરવાનો, અને જેમ ભાઈ ને સંસ્કાર વિધિથી યજ્ઞોપવિત ધારણ કરાવાય છે તે જ રીતે ધારણ કરવાનો, અધિકાર છે (સત્યાર્થ પ્રકાશના સમુદ્ભાસ ૨ માં લખ્યું છે કે—નવમા વર્ષના આરંભથી હરેક દિવસ પોતાનાં સંતાનોનો ઉપનયન સંસ્કાર કરાવીને ત્હેમને આચાર્ય કુળમાં અર્થાત્ જ્યાં વિદ્યાદાન આપનાર પૂર્ણ વિદ્વાન્ તથા સ્ત્રી શિક્ષણ આપનાર પૂર્ણ વિદુષીઓ હોય, ત્યાં પુત્ર તથા પુત્રીઓને વિદ્યાભ્યાસ કરવા મોકલે.

ગોબિલ ૨-૧માં કહ્યું છે કે “પ્રાવૃતાં યજ્ઞોપવીતિની મ મ્યુદાનયત્ જપેત્ ।” અર્થાત્—યજ્ઞોપવીત ધારણ કરનારી સ્ત્રીને સાથે રાખીને પુરૂષે વેદના મંત્રો જપવા ભોધ્યો.

૩. કન્યાને બાલવયમાં પરણાવવી નહિ ભોધ્યો અને તેની મરણ વિરૂદ્ધ તો નહિ જ (અથર્વ વેદ ૧૧-૫-૧૮ માં લખ્યું છે કે—બ્રહ્મચર્યેણ કન્યા યુવાનં વિન્દતે પતિમ્ । પ્રજ્ઞયર્થ અર્થાત્ વિદ્યાભ્યાસના સમય પછી કન્યા કોઈ યુવાનને પતિ તરીકે શોધી કાઢે).

૪. કન્યાને લગ્ન પછી જસુર ચક્ષના કુટુંબના પુરૂષ સભ્ય જેટલાજ અધિકારો પ્રાપ્ત થાય છે. (ઋગ્વેદ ૧૦-૮૫-૪૧માં લખ્યું છે કે—સમ્રાજ્ઞી જસુરે મય સમ્રાજ્ઞી

શ્વશ્વાં મવ । નનાન્દરિ સમ્રાજી મવ સમ્રાજી અધિદેવૃણા ॥
 તારા સસરાની સાથે તું સમાન અધિકારવાળી થા; તારી
 સાસુની સાથે તું સમાન અધિકારવાળી થા; તારી નણ્ણંદની
 સાથે તું સમાન અધિકારવાળી થા અને તારા દેર-જેઠની
 સાથે તું સમાન અધિકારવાળી થા)

૫. સ્ત્રીઓનું સન્માન થાય છે તેમજ કુટુંબ સુખી
 થાય છે અને જ્યાં સ્ત્રીઓનું અપમાન થાય છે તે કુટુંબ
 નાશ પામે છે. (મનુ સ્મૃતિ ૩-૫૬-૫૭ માં લખે છે કે

યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ ।

યત્ર તાસ્તુ ન પૂજ્યન્તે સવસ્તિત્રાઽફલાઃ ક્રિયા ॥

શોચન્તિ જામયો યત્ર વિનયત્યાશુ તત્ કુલમ્ ।

ન શોચન્તિ તુ યત્રૈવા વર્ધતે તદ્વિ સર્વદા ॥

જ્યાં જ્યાં સ્ત્રીઓનું સન્માન થાય છે ત્યાં ત્યાં
 દેવતાઓનું સ્થાન સ્વર્ગ અને છે, જ્યાં તેમનો સત્કાર
 થતો નથી ત્યાં અધી ક્રિયાઓ નિષ્ફળ જાય છે. જ્યાં
 સ્ત્રીઓ દુઃખી થાય છે તે કુટુંબનો જલદી વિનાશ પાય
 છે, જ્યાં તેઓ દુઃખી નથી હોતી તે કુટુંબ સુખી થાય છે.)

૬. કન્યાને તેનો બાઈ જેટલો જ વારસો હોય
 છે. (નિરૂત્તિમાં લખ્યું છે કે:-

અવિશેષેણ પુત્રાણાં દાયો મવતિ ધર્મતઃ ।

મિથુનાનાં વિસર્ગાદૌ મનુઃ સ્વાયન્મુવોઽબ્રવીત્ ॥

કાયદેસર ‘બંને બાતિનાં’ બાળકો વારસો લે છે.
 (એમ સ્વયંબૂ મનુએ સૃષ્ટિના આરંભમાં કહેલું છે.)

૭. જેમ વિધુરને ફરી લગ્ન કરવાનો અધિકાર છે તેમ વિધવાને પણ (અમુક સ્થિતિમાં) અધિકાર છે. (મનુ સ્મૃતિ ૯-૧૭૬માં લખ્યું છે કે.-

સા ચેદક્ષતાયોનિઃ સ્યાદ ગતપ્રત્યાગતાપિ વા ।

પૌનર્ભવેન મર્ગા સા પુનઃ સંસ્કારમર્હતિ ॥

જો કન્યા અક્ષતયોનિ કુમારી હોય, કે પછી ધણીને ત્યાં જઈને યાછી આવેલી હોય તો પણ વિધવા પુનઃ લગ્ન કરીને બીજા પતિને સંસ્કાર વિધિથી પરણી શકે છે.

૮. પુરુષ અને સ્ત્રીઓને સરખા અધિકાર છે (મનુ સ્મૃતિ ૯-૯૬માં લખ્યું છે કે -

પ્રજનાયં સ્ત્રિયઃ સૃષ્ટાઃ સંતાનાયં ચ માનવાઃ ।

તસ્માત્ સાધારણો ધર્મઃ શ્રુતો પત્ન્યા સહોદિતઃ ॥

સંતાનની ઉત્પત્તિ માટે સ્ત્રીઓને અને સંતાન પેદા કરવા માટે પુરુષોને સરખેલ છે, એટલે જ વેદમાં પુરુષ અને પત્નીને સરખા અધિકારો આપવામાં આવેલ છે.

હિંદમાં તેમજ બીજે સ્થળે સ્ત્રીજાતિની જે અવ-
હથા થઈ છે તેનો ઇતિહાસ શોધવો મુશ્કેલ છે; ખરું
કહીએ તો વૈદિક સંસ્કૃતિનો જેમ જેમ લોપ થતો ગયો
તેમ તેમ આ અવહથા થતી ગઈ હોય એમ માની શકાય
છે. જ્યારે જ્યારે લોકો જંગલી બને છે, ત્યારે ત્યારે
'બળીઆના બે ભાગ'નો કાયદો અમલમાં આવે છે અને
જેઓ શરીરે નિર્જાન હોય છે તે પોતાના હક્ક શુભાવી
બેસે છે. સ્ત્રીઓ કુદરતી રીતે શરીરે નિર્જાન હોવાથી

તેઓને સહન કરવાનો વખત આવે છે. તેઓને પશુમળને તાણે ધર્મ પુરુષના વિષયના લોગ બનવું પડે છે આ નિયમ સમસ્ત સંસારમાં સર્વત્ર લાગુ પડે છે. મહર્ષિ દયાનંદની માન્યતા છે કે જીવનમાં વૈદિક ધોરણનું પુનરુત્થાન થતાંની સાથે જ સ્ત્રીઓ પોતાની માન અને ગૌરવભરેલી સ્થિતિ પુનઃ પ્રાપ્ત કરશે.

હિંદુ સિવાયના બીજા ધર્મવાળાઓએ હિંદુ સ્ત્રીઓની હાલની પદ્ધતિ દયાનો ભારે ગેરલાભ ઉઠાવીને પોતાને ક્ષાપતું મેળવ્યું છે. સામાન્ય રીતે એમ માનવામાં આવે છે કે સ્ત્રીઓની અર્વાચીન સ્વતંત્રતા ખ્રિસ્તી ધર્મને આભારી છે. પરંતુ આપણા ખ્રિસ્તી પ્રચારકો પોતાનાં ભૂતકાળનાં કૃત્યો ભૂલી જાય છે અને જ્યારે જ્યારે વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિને કારણે માનવજાતને કંઈ લાભ મળે છે, ત્યારે તેઓ કુદી પડે છે અને આજકાલ તેમને ભાગ્યવશાત્ જે રાજકીય અનુકૂળતાઓ મળી શકે છે તેની સહાય વડે બધા મથ પોતે મેળવી જવાનો દાવો ધરાવે છે સત્ય હકીકત એ છે કે પ્રાચીન યહુદી ધર્મ કે નવા ખ્રિસ્તી ધર્મે સ્ત્રીઓની સ્થિતિ ઉચ્ચ આણુવા કંઈ કંઈ નથી. ઉલટું એ ધર્મોના મૂળ સિદ્ધાંતો એવા છે કે તેને સુસંગત રહીને સ્ત્રીઓ કદી સમાજમાં પોતાનું સ્થાન ઉંચું હોવાનો દાવો પણ કરી શકે નહિ. જેનેસીસ નામનો ગ્રન્થ તમે વાંચ્યો તો જણાશે કે સ્ત્રીને પ્રથમ પુરુષને માટે ત્યારબાદ પુરુષની પાછળ, અને ત્યાર બાદ પુરુષના શરીર-માંથી જ ઉત્પન્ન કરવામાં આવી છે. આ ત્રણ તત્ત્વો

સ્ત્રીની હલકી સ્થિતિને માટે જવાબદાર છે. જો પુરુષ ન હોત તો સ્ત્રી પણ હોત જ નહિ. તેની શી જરૂર હતી ? સ્ત્રીનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ અને સ્વતંત્ર જન્મ નથી જ. નીચેનો ફકરો જ જુઓ:—

‘ પરંતુ આદમને માટે જોઈએ તેવી સુખસગવડ જોવામાં ન આવી. એટલે મહાન ઈશ્વરે આદમને બર-જાંઘમાં નાખી દીધો અને અને તે ઉઘી ગયો; અને તેના શરીરમાંથી એક પાંસળી ઠાઠી લઈ તેની જગ્યાએ માંસ મૂકી બંધ કરી દીધું, અને મહાન ઈશ્વરે માણસના શરીરમાંથી જે પાંસળી ઠાઠી દીધી હતી, તેમાંથી તેણે સ્ત્રી બનાવી. ’ (જોનેસીસ, પ્રકરણ રજી ૨૦, ૨૩)

ખ્રિસ્તીઓની લાંબા વખતની માન્યતા હતી કે મહાન ઈશ્વરે પોતાની જ પ્રતિકૃતિ પ્રમાણે આદમને બનાવ્યો, ઈવ (હવા) ને નહિ તેણે આદમના શરીરમાં પ્રાણ પૂર્યો, હવાના શરીરમાં નહિ, તેથી જ સ્ત્રીનો દરજ્જો માત્ર ઉતરતો હતો.

‘ કારણ કે પુરુષ સ્ત્રીનો નથી, પણ સ્ત્રી પુરુષના છે. પુરુષને સ્ત્રીને માટે ઉત્પન્ન કર્યો નથી. પણ સ્ત્રીને પુરુષને માટે ઉત્પન્ન કરવામાં આવી છે ’ (૧, કોરીન્થીઅન્સ, પ્રકરણ ૧૧-૮-૬)

કેટલાક ખ્રિસ્તીઓ તો એટલા બધા આગળ ગયા કે સ્ત્રીઓમાં માનવ આત્મા હોવાનો જ ઇન્કાર કરે છે.

પછી તો પુરુષ ઉપર જે જે આપત્તિઓ આવી પડી

છે તે બધી સ્ત્રીના પાપે ઉત્પન્ન થએલ હોવાનું કહેવાય છે. સેતાનની લાલચોમાં પ્રથમ પડનાર ઈવ (હવા) છે, અને આઠમને લોળવીને સ્વર્ગથી વિમુખ રાખનાર સેતાનના દ્વેષ તરીકે હવા કામ કરે છે, તેથી જ મહાન ઈશ્વરે સ્ત્રીને નીચેના શબ્દોમાં શાપ આપ્યો છે.

‘હું તારાં દુઃખ અને તારા ગર્ભધારણમાં ખૂબ વધારો કરીશ; દુઃખમાં જ તું બાળકોને જન્મ આપીશ, અને તારી ઈચ્છા તારો પતિ જ પૂરી કરશે અને તે જ તારા ઉપર સત્તા ચલાવશે.’ (જનેસીસ, પ્રકરણ, ૩-૧૬)

ઈશ્વરનો અને તેના વટહુકમોનો કોણ પ્રતિકાર કરી શકે? ગરીબ બિચારી સ્ત્રીઓને ઈશ્વરે પોતે જ આપેલા શાપોનું કોણ નિવારણ કરી શકે? આ બધી હકીકતોને ધારણે જ, ચુસ્ત ખ્રિસ્તી ધર્મના યાંત્રણાઓ વાસ્તવિક રીતે આમ જ કહે:—

‘તમારી સ્ત્રીઓ દેવળોમાં ચૂપ રહે; કારણ કે તેમને બોલવાની છૂટ નથી; પણ તેઓને તાબેદાર રહેવાનું ફરમાન છે જેમ ધર્મશાસ્ત્ર પણ કહે છે, અને જો તેઓને કાંઈ શીખવાની ઈચ્છા હોય તો ઘેર જઈ તેઓના ધણીને પૂછી જીએ; કારણ કે દેવળમાં બોલવું એ સ્ત્રીઓને માટે ચરમ ભરેલું છે.’ (૧, કોરીન્થીએન્સ, પ્રકરણ ૧૪-૩૪, ૩૫)

‘પત્નીઓ, ઈશ્વરની પેઠે તમારા પતિઓને જ તાબે રહો, કારણ કે જેમ ધર્મનો ઉપરી ઈશુ છે તેમ પત્નીનો ઉપરી ધણી છે, અને તે જ શરીરને રક્ષક છે.’ (એપ્રીશીઅન્સ

(Ephesians) પ્રકરણ ૫, -૨૨, ૨૩) 'શ્રીને શીખવું હોય તો સંપૂર્ણ તાબેદારીથી મૌનપણે શીખે, પરંતુ શ્રીને બણાવીને પુરૂષ ઉપર સત્તા જમાવતી થાય એમ થવા દેવા હું ઈચ્છતો નથી; તે ચૂપ રહે એમ હું માગું છું, કારણ કે આદમને પ્રથમ ઉત્પત્ત કરવામાં આવ્યો છે પછી હવાને, અને આદમ છેતરાયો નહોતો, પણ શ્રી છેતરાઈ જવાથી તેણે હુકમનો અનાદર કર્યો છે.' (૧, ટીમોથી (Timothy) પ્રકરણ બીજું, ૧૧ થી ૧૪)

“એ જ પ્રમાણે હે પત્નીઓ તમારા પતિઓને તાબે રહો, એટલા માટે કે જો કોઈ શ્રી પોતાના પતિનું કહ્યું નહીં માને તો તેવા પતિઓ પણ વચનની અવગણનાના કારણથી બીજી પત્નીઓની વાતચીતથી તેમને વશ થઈ જશે.” (૧, પીટર Peter-પ્રકરણ ૨ જી.)

એક બાણીતી હકીકત છે કે મિલ્ટન નામનો ખ્રિસ્તી ઠવિ જે ખ્રિસ્તિય પંથનો હતો, તેણે પોતાની પુત્રીઓને લેટિન ભાષા શીખવી નહોતી. એટલા માટે કે હિંદુ શ્રીઓને જેમ સંસ્કૃત ન શીખવી શકાય, તેમ ખ્રિસ્તી શ્રીઓને લેટિન જેવી પવિત્ર ભાષા ને જ શીખવી શકાય. સેલિક નામનું (Salique Law) ગ્રામીન ધર્મ-શાસ્ત્ર શ્રીઓને કે શ્રીઓ દ્વારા પુરૂષને વારસો આપવાની મનાઈ કરે છે તે પણ ખ્રિસ્તી ધર્મ શાસ્ત્ર હતું. એથી જ હું કહું છું કે પશ્ચિમની શ્રીઓએ જે સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યું છે, તે ખ્રિસ્તી ધર્મને કારણે નહિ પણ તેથી જુદા

જ ઠારણે; અને જડવાદી પશ્ચિમે સ્ત્રી જાતિને જે મહત્તા આપી છે તે ખરેખરી નહિ પણ ઉપલક્ષ્ય છે. અગાઉ સ્ત્રી એક ધરરખ્યુ દાસી હતી; આજકાલ તે એક અળકતા સમકક્ષ જેવી કે ચાલાક અપળા છે. સૌ વર્ષ પહેલાં સ્ત્રી પુરુષના વિષયનું પાત્ર હતી, તેવી જ આજે પણ છે. સ્વ-રૂપ કૃત્યું હશે, પણ સિદ્ધાંત એ જ છે. તે વખતમાં તેની સ્વતંત્રતા આડે લોખંડનું પિંજર હતું. આજે પુરુષોએ સોનાનાં પિંજરો ખડાં કર્યાં છે, જેમાં સ્ત્રી પોતાની મેળે ફોડી જઈ સ્વાતંત્ર્ય પ્રમાણે બેસે છે હવે એવો વખત આવી ગયો છે કે આગેવાન સ્ત્રીઓ તકનો લાભ લઈને પોતાના લાભાલાભની ગણતરી કરવા લાગી છે.

મહર્ષિ દયાનંદે સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યને વધારે મજબૂત અને ઉદાર સ્થાન આપ્યું છે. સ્ત્રીની ઉત્પત્તિ સંબંધેની બ્રામક માન્યતાઓને તેમણે બચાંકર ફટકો લગાવ્યો છે. વેદ નથી કહેતા કે સ્ત્રીને પુરુષને માટે-પુરુષની પછી અને પુરુષના શરીરમાંથી જ ઉત્પન્ન કરવામાં આવી છે. ઉલટું ઋગ્વેદ, અધ્યાય ૧, ૧૬૪-૮માં લખ્યું છે કે માતા પિતરમૃત આવમાજ। અર્થાત્ “માતા અને પિતા બન્ને વચ્ચે કુદરતે બંધી વસ્તુઓની સમાન મૂર્તિ કરી છે.”

ઋગ્વેદ, અધ્યાય ૧૦, ૫૪-૬માં લખ્યું છે:—

યન્ માતરં ચ પિતરં ચ સાકમજનયથાસ્તન્વઃ સ્વાયાઃ ।

અર્થાત્ જે ઈશ્વરે પોતાના સસ્ત્રમાંથી જ માતા અને પિતાબન્નેને સાથે જ ઉત્પન્ન કર્યાં. ’

સૈકાઓ થયાં બુદ્ધિમાન ગણાતા ખ્રિસ્તી પ્રચારકો જે લાંબા વખતની બ્રમણામાં હતા, તે બ્રમણા ભાંગવા માટે વેદમાં વર્ણવેલું આ સત્ત્વ બસ છે. પુરૂષની પાંસળી-માંથી સ્ત્રીના 'શરીરની' રચના એક લાંબા વખતથી કોયડા-જ રહ્યો છે અને અર્વાચીન પ્રાણ-વૈજ્ઞાનિકને તો આ સાંભળીને હસવું જ આવે. મેક્સમૂલરે આ સંબંધે ખૂબ ખૂબ વિચાર કર્યો અને છેવટે વેદની ચાવીથી આનો ભેદ ખોલ્યો. ધર્મશાસ્ત્ર (Science of Religion) નામના પોતાના પુસ્તકના આશુખમાં પૃષ્ઠ ૪૬માં લખે છે કે, 'અંતર્ગત સત્ત્વ'નો અર્થ 'સમજાવવા માટે 'હાડકું' એ શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હશે.'

વેદની પ્રાચીન ઋચાઓમાં પણ ગાયું છે કે-જેને પોતાને હાડકાં નથી (જે પોતે નિરાકાર છે) તેણે હાડકાવાળા (સાકાર)ને ઉત્પન્ન કર્યો એવા પ્રથમ પુરૂષને કોણે જોયો છે ? એટલે કે જે પ્રથમ આકાર વગરનું હતું, તેણે આકાર ધારણ કર્યો, એમ પણ હાઈ શકે કે જેમાં સત્ત્વ નહોતું તેણે સત્ત્વ ધારણ કર્યું.'

મહર્ષિ દયાનંદની ભૂમિકા આથી વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. હિંદુ પંડિતોના આલસ્ય અને અજ્ઞાનના કારણે હિંદુ સમાજની જે ભારે અવદશા થઈ રહી હતી તેમાંથી તેમણે જ તેનો ઉદ્ધાર કર્યો છે. જ્યારે વેદનો પ્રકાશ વધુ અને વધુ પ્રજ્વલિત થશે, અને માનવજાત વૈદિક સિદ્ધાંતોનું

સહસ્ય સમજતી થશે, તેમ તેમ સીઝનિ સમર્વ પોતાનું
મસ્તક ઉત્તર રાખી ઋગ્વેદના શબ્દોમાં જ કહેશે:-

અહં કેતુરહં મૂર્ધાદ્યુપ્રાવિવાચની ।

હું ધ્વજ છું, હું આગેવાન છું, અને હું જ સત્ય
ન્યાયકારિણી છું.^૧

૧. ઋગ્વેદ અધ્યાય ૧૦. ૧૫૬-૨

પ્રકરણ ૧૨ મું

સંયુક્ત કુટુંબ

એક વિષય જે આજકાલ ખૂબ તિરસ્કૃત બન્યો છે તે હિંદુ કુટુંબના સંયુક્ત પ્રકાર વિષે છે. આ વિષય પરત્વે પણ શ્રેષ્ઠ વિચારકો ભિન્ન ભિન્ન મત ધરાવે છે. શરૂઆતમાં સર્વ કુટુંબો સંયુક્ત હોય છે, બાલ્યાવસ્થામાં બાળકોને જુદાં કરી શકાતાં નથી. પશુઓ પણ અમુક સમય સુધી સંયુક્ત રહે છે. પણ આમ કયાં સુધી ચલાવ્યે જવું એ પ્રશ્ન છે. મારી માન્યતા એવી છે કે ગમે તે કારણે હિંદુસમાજે તેને અતિશયતાથી નાજવી રાખેલ છે. આ વિષય ઉપર હિંદુધર્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો તો ગૂંચવણીમાં તમે આશ્ચર્યચકિત થશો. હિંદુઓના વારસા સંબંધી કેસોનો નિર્ણય કરવો સહેલ નથી. તમે શંખડોના ગમે તે અર્થ ફેરવી ફેરવીને વાપરો છતાં તમે નિષ્ફળ જશો. આ બધું સંયુક્ત કુટુંબની પ્રથાને આભારી છે.

કેટલાકો માને છે કે હિંદુસ્થાન જેવા ખેતીપ્રાધાન્ય દેશમાં સંયુક્ત કુટુંબ હોવું જ નોર્મલ છે. તે જરૂરનું છે, તે વગર ચાલી શકે તેમ નથી. પરંતુ હિંદુસ્થાન પ્રથમથી

જ ખેતીપ્રાધાન્ય હતો કે કેમ, અગર 'આજકાલની કેટલીક સૌથી આગળ વધેલી પ્રજાઓનું' ખાસ લક્ષણ છે એવી ઔદ્યોગિક પ્રગતિનો પ્રાચીન હિંદમાં સદંતર અભાવ હતો કે કેમ તે કહેવું મુશ્કેલ છે. હિંદુસ્થાનમાં 'આ હતું' કે 'તેમ હતું' એમ ઠાકી બેસાડવું એ ઘણું જ એકપક્ષીય અને તેથી ગેરવાજબી છે, એટલું જ નહિ પણ ઘણું જ ખોટું માર્ગે લઈ જનારું છે. ખેતીપ્રાધાન્ય પ્રદેશમાં પણ વધારે સ્વરૂપ નિયમો કરી શકાય અને તેમ કરીને સંયુક્ત કુટુંબના અસ્તિત્વ ધરાવતા દોષોમાંથી પ્રજાને બચાવી શકાય.

જન્મના પાયા ઉપર રચાયેલી જ્ઞાતિપ્રધાની પેઠે સંયુક્ત કુટુંબની પ્રધાને પણ હિંદુસમાજના એક અગત્યના અંગ તરીકે વળગી રહેવામાં આવે છે અને તેમાંથી જરા આઘા ખસ્યા તો લોકો ખૂબ પાડવા લાગે છે કે હિંદુધર્મ ભયમાં છે. પરંતુ મહર્ષિ દયાનંદે વેદોના કરેલા અનુવાદથી અને વૈદિક સાહિત્યથી આ પ્રશ્ન ઉપર તદ્દન નવો પ્રકાશ પડ્યો છે. આ વિષયની ચર્ચા ઠેરતાં આપણે બૂલી જઈએ છીએ કે કુટુંબનું મજબૂતપણું અમુક સમય સુધી કુદરતી છે, અને આગળ જતાં તદ્દન અકુદરતી થઈ જાય છે. માતાની કૃપામાં રહેલો ગર્ભ અવિભાજ્ય રીતે સંયુક્ત હોય છે માનો ખોરાક તે ગર્ભનો ખોરાક છે. પરંતુ એવો પણ વખત આવે છે કે જ્યારે તે ગર્ભ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવે છે. બહારથી પોષણ મેળવવાની

ક્રિયા વિભક્ત થવાના પ્રથમ પગલાંરૂપ છે. બાળક આ સંયુક્તપણું ફેંકી દેવા લાગે છે. માતા એની અસર અનુભવે છે, તેને બેઠક પીડા થાય છે, પરંતુ જરૂરિયાત આગળ બધી ગણતરીઓ નિષ્ફળ જાય છે પછી થોડા વખત બાળક માતાને વળગી રહે છે. બાળક માતાની છાતી આગળથી અળગું થતું નથી, અને જ્યારે અળગું થાય છે ત્યારે બન્નેને અગવડતા ઉભી થાય છે. પરંતુ જો લાંબા વખત સુધી એ સ્થિતિ ચાલે તો બાળકનો વિકાસ રૂંધાઈ જાય છે. એટલે જ સમય જતાં બાળક વધારે સ્વતંત્ર બનતો જાય છે અને માતા તરફનો સ્નેહ ઓછો ને ઓછો થતો જાય છે. જ્યારે તે બાળક મટીને માણસ બને છે અને આગળ વધવાને શક્તિવાન થાય છે ત્યારે એને સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર થવાનો સમય પાકી ચૂક્યો હોય છે. તેને તેમ જ તેના જીવના કુટુંબ માટે પણ એ આવશ્યક છે. સંપૂર્ણ માનવી બનવાથી સંપૂર્ણ માનવી તરીકેનું પોષણ તે માગી લે છે. માબાપ બેવડું પોષણ પુરું પાડી શકે તેમ હોતાં નથી. તેથી જો તે કુટુંબ ઉપર ભાભરૂપ બની પડ્યો રહે તો પરિણામે બન્નેને આક્રમણ બને છે. આમ કુટુંબના મજબૂતારાપણાનો અંત આવવો જ ઘટે છે.

પ્રાચીન આર્યો આ મુદ્દો નહોતા સમજતા એમ નથી. આજે પણ એવો રિવાજ છે કે વરકન્યાના માબાપ લગ્ન વખતે પરિણીત દંપતીને જીવનની શરૂઆત કરવા

માટે કેટલીક જરૂરી સતરા, કપડાંલિતાં, કામવાસણ અને
 પૈસા આપે છે. આનો અર્થ એમ થાય છે કે તે હંપ-
 તીને લવિષ્યમાં સ્વતંત્ર જીવન જીવવાનું છે, એમ કરીને
 માળાપ કહે છે: “ જીઓ, માળાપ તરીકે. આજ સુધી
 અમે અમારી ફરજ બજાવી. અમે તમને ઉછેર્યાં, લણ્યાં,
 મણ્યાં અને તમે તમારા પગ ઉપર ઉભા રહી શકો
 એમ નથી, એમ જાણીને તમને બીજી હાલતે રીતે
 મદદ કરી. હવે તો તમે ખૂબ મોટા થયા, તેથી તમને
 જીવનની એક સુંદર શરૂઆત કરવા માટે કેટલીક તમારી
 જરૂરિયાતો પૂરી પાડીને અમે અમારી છેલ્લી ફરજ
 બજાવીએ છીએ. હવે પછી આ દુનિયામાં તમને જેમ
 હીક લાગે કે તમારાથી ધર્મ થકે તે રીતે તમારું ફાલ
 લેવાની તમારી ફરજ છે. ” લગ્ન વખતની બધી ક્રિયાઓ
 અને વિધિઓ આ હકીકતનું સૂચન કરે છે. આજસુધીના
 કુમાર અને કુમારિકા નવહંપતી રૂપે આજથી પતિ અને
 પત્ની, ગૃહસ્થી અને એક જુદા જ ઘરના માલીક અને
 વ્યસ્થાપક બને છે. *एकोऽहं बहुस्याम् ।* (હું એક છું,
 મને બહુરૂપ થવા દો) એ નિયમ કુટુંબને પણ એટલો
 જ લાગુ પડે છે. કુટુંબ એક જ હતું, હીકરા કે હીકરી-
 નાં લગ્ન તેને વૃદ્ધિંગત બનાવે છે.

અર્વાચીન હિંદુ સમાજમાં સંયુક્ત કુટુંબના જે
 દોષો જોવામાં આવે છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) જીવાન છોકરાઓ પોતાની જવાબદારીઓ

સમજતા નથી. તેઓ પોતાના માળાપ ઉપર અતિશય અને ખૂબ લાંબા વખત સુધી યોગદ્વય રહે છે અને તેમની શક્તિઓ સંપૂર્ણ રીતે મજબૂત નથી. પરિણામી વ્યક્તિઓ કે તેમના કુટુંબોને જ નહિ પણ સમગ્ર રીતે આખી પ્રજાને બારે તુકસાન થાય છે. અનુભવ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે માળાપ વગરનાં છોકરાં માટે ભાગે વધારે મજબૂત બને છે.

(૨) પુત્રો અને પૌત્રો માટે માળાપોને જે ચિંતા રહે છે તેથી તેમના પોતાના વિકાસ ઉપર ઘણી માઠી અસર થાય છે અને તેઓ અકાળે વૃદ્ધ બને છે.

(૩) ઘર-કંકાસો તો આજકાલની ફેશન બની ગયા છે, અને તેમાંથી ગંભીર પરિણામો અને દરદાવાઓ ઉદ્ભવે છે અને ઘણી વાર તો છેવટે કુટુંબની પાયમાલી થાય છે.

(૪) કુટુંબની વૃદ્ધિ અટકી પડે છે અને પ્રજામાં આરિત્રની સ્વતંત્રતા કે સાહસિક ઇચ્છાશક્તિ ખીલી શકતી નથી.

(૫) સંયુક્ત કુટુંબની પ્રથા પ્રજાના સંખ્યાબળ ઉપર પણ વિરૂદ્ધ અસર કરે છે. જેવી રીતે નાના ઝાંઝને નજીક નજીક વાવવાથી પોપણની ખામીને કારણે કરમાઈ જાય છે તેવી જ રીતે ઘણા બાઈઓ એક જ કુટુંબમાં સાથે રહેવાથી શક્તિહીન બને છે. કેટલાક

માણસોને સાત દીકરા હશે પણ કોઈને સાત દીકરાને
 ઘેર સાત સાત દીકરા નહીં હોય. નજીકના સહવાસને
 હીધે ફળદ્રુપતાનો નાશ થાય છે અને તેમ નહિ તો તે
 નિર્બળ બને છે. લોકો ઘણી વાર એમ કહે છે કે સંયુક્ત
 કુટુંબ એ વિધવાઓ અને અનાથ બાળકો માટે વિશ્રામનું
 સ્થાન છે, અને ઘરડાઓને માટે સગવડરૂપ છે અંધકારે
 અસંખ્ય કુટુંબોની બારીક તપાસ કરી, આ વિષય ઉપર-
 ની વિગતવાર માહિતીઓ એકત્ર કરી છે. અંધકારની
 માહિતી ઉપરથી તે કહી શકે છે કે આ વાત તદ્દન
 જૂઠી છે. વાયક વર્ગે જે પડદા પાછળ નજર નાખશે
 તો તેને જણાશે કે કહેવામાં આવે છે તેવી સ્થિતિ નથી.
 જે વિધવાઓ અને માળાપ વગરના બાળકો કમનસીબે
 સંયુક્ત કુટુંબના સભ્યો હોય છે તેઓ મોટે ભાગે ભારે
 દુઃખ અસંતોષ વચ્ચે પોતાનું જીવન ગુજારે છે. સ્નેહના
 બંધ મજબૂત બનાવવાને બદલે સંયુક્ત કુટુંબમાં પ્રેમ
 ઓસરતો જાય છે. દરેક સભ્ય પોતાના હક્કનો જ વિચાર
 કરે છે અને ભાગ્યે જ પોતાની ફરજો સમજે છે.

મને તો એમ દેખાય છે કે ખેતી કે વ્યાપાર જેવા
 વ્યવસાયોમાં જ્યાં સંયુક્ત કુટુંબ આદીર્વાદરૂપ મનાય છે
 ત્યાં જો સંયુક્ત કુટુંબને બદલે સહકારી પ્રથા દાખલ
 કરવામાં આવે તો તેનાં વધારે સુંદર પરિણામો આવે.
 હું માનું છું કે અંગ્રેજોમાં સંયુક્ત કુટુંબની પ્રથા નથી
 અને તેથી જ તેઓ વધારે સાહસિક બને છે. તમને

નવાઈ લાગશે કે છેલ્લાં ચારસો વરસમાં તેઓની સંખ્યા ખૂબ વધી પડી-છે અને ઓસ્ટ્રેલીઆ, આફ્રિકા, અમેરિકા અને બીજા દેશોમાં તેઓનો વિસ્તાર થયો છે. હિંદુઓને માટે હિંદ બહુ મોટો જણાય છે જ્યારે અંગ્રેજોને ઇંગ્લાંડ બહુ નાનો જણાય છે. હિંદની લાક્ષણિકતા વતન-થી અજગા નહીં થવાની છે ઘરની એક તસુ જગ્યા માટે તે સગા બાઈની સાથે તકરાર કરશે, પણ પરદેશ જવાની તેને હરકાર થશે નહિ આ પ્રાચીન આર્યોની નીતિથી ખરેખર વિરુદ્ધ છે પ્રાચીન આર્યોનું તો એ સૂત્ર હતું કે તાતસ્ય ક્ષોડ્યમિતિ બ્રૂવાણા ક્ષારં જલ કપુરુષા પિવન્તિ । “ આ મારા બાપનો કુવો છે એમ કહીને તેનું ખાઈ પાણી પીએ તે ખરેખર બાયલા જ છે. ” જેઓ બહાદુર હોય છે તેઓ પોતાનો સ્વતંત્ર માર્ગ કાઢીને પોતાના જ પગ ઉપર ઊભે છે. એક જ કુટુંબની બે કે ત્રણ શાખાઓ જ્યારે એકબીજાની સમોવડી સ્થિતિમાં આવે છે અને સૌ પોતપોતાના પગ ઉપર ઉભતા થાય છે ત્યારે તેઓ એકબીજા માટે અભિમાન લેતા થાય છે, અને તેઓની વચ્ચે ગ્રેમની એક અદ્દશ્ય પણ ઘણી મજબૂત ગાંઠ બંધાય છે. સંયુક્ત કુટુંબ ત્રણ પગાની એક શરત જેવું છે, જેમાં કોઈ એક સભ્ય પોતાની સંપૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે આગળ વધી શકતો નથી અને તે રમત કોઈ ચોક્કસ હેતુ કે સિદ્ધિ માટે નહિ પણ માત્ર બીજાઓની ગમ્મત અને હાસ્ય માટે ચોક્કસ થી હોય છે.

સંયુક્ત કુટુંબની પ્રથા ખરેખર પૌર્વાત્ય (પૂર્વ દેશની છે અને કેટલીક વાર સ્વદેશાભિમાનથી પ્રેરાઈને આપણે તેના પ્રત્યે પક્ષપાતની નજરથી જોઈએ છીએ. પરંતુ તે પ્રાચીન છે એમ હું માનતો નથી ઉપયોગી તો નથી જ. તેનાથી ઉત્પન્ન થતા ગેરલાભો સ્પષ્ટ છે. તે નાતજાતની પ્રથા જેવી જ છે અને જો તેને તોડવામાં આવે તો નાતજાતની પ્રથાને પણ નબળી પાડી શકાય. તેથી જ, આ બંને પ્રથાઓ બંધ અને તેના બદલે વધારે બુદ્ધિયુક્ત સંસ્થાઓનો માર્ગ મોકળો બને એ જરૂરનું છે.

પ્રકરણ ૧૩ મું

શુદ્ધિની હીલચાલ

મહર્ષિ દયાનંદે અર્વાચીન હિંદુધર્મ ઉપર જે કાંઈ મહાન ઉપકાર કર્યો હોય તો તે શુદ્ધિની હીલચાલ છે. મહર્ષિ દયાનંદના આગમન પહેલાં ખરેખરી શુદ્ધિ શું છે તે કાંઈ હિંદુ જાણતો જ નહોતો. ઉદરિયામાં જેમ અંદર જવાનું બારણું હોય પણ બહારનીકળવાનો રસ્તો ન હોય તેમ ખરું કહીએ તો હિંદુ સમાજમાં બહાર જવાનું બારણું છે, અંદર જવાનું બારણું જ નથી. હિંદુઓએ પોતાની પડતીના દિવસોમાં પોતાની આસપાસ સામાજિક રિવાજો અને ધાર્મિક વહેમોની ઉંચી દિવાલો બાંધી લીધી હતી. એટલે દરેક હિંદુની એવી માન્યતા થઈ ગઈ કે આ દિવાલોની પાછળ આશરો લઈ પડ્યા રહેવામાં જ પોતાની સલામતી છે. બહારની સ્વતંત્ર હવા તેમને માટે બંધ થઈ એટલે સંસારમાં તેઓ પ્રગતિ કરી શક્યા જ નહિ. સમુદ્રપારની મુસાફરી કરવામાં ધાર્મિક પ્રતિબંધ ન હતો, પરદેશીનો સ્પર્શ અગર તેનો ખોરાક એ ધાર્મિક પાપ ગણાતું. હિંદુએ તો હિંદુસ્થાનની સંકુચિત ભૌગોલિક મર્યાદામાં જ રહેવાનું

અને હિંદુ સિવાયના બીજા ધર્મનું પાણી પીવાનું નહિ અને ખોરાક ખાવાનો નહિ. તત્ત્વજ્ઞાનના, માનસશાસ્ત્રના કે ધર્મના સંબંધમાં ભલે તેવા વિચારો હોય, પરંતુ આચારમાં તે સંકુચિત ચીલાથી બહાર નીકળાય જ નહિ. તેનું પરિણામ તો એટલું જ હતું. પરદેશોમાં તો હિંદુ ધર્મના સંબંધમાં ઘણા જ અવળા અર્થ કરવામાં આવ્યા. ત્યાં જઈ તેઓને ખરી વાત કોણ સમજાવે ? ખ્રિસ્તી પાઠરીઓએ તો હિંદુઓ ઘણા જ જંગલી છે, તેમને કોઈ ધર્મ નથી, સંસ્કૃતિ નથી અને કોઈ એક ભાષા પણ નથી એવું ચિત્ર રચી ક્યું. હાલ પણ અમેરિકામાં અને બીજા દેશોમાં એવા લોકો પડ્યા છે કે જેઓ હિંદીઓ વિષે એવા જ વિચારો ધરાવે છે. જ્યારે જેમિની મહેતા હક્ષિણ અમેરિકામાં ગયા હતા ત્યારે સભામાં એક ખ્રિસ્તીએ તેમને કહ્યું કે—“ મહેતાજી, હિંદીઓ તો બધા નાગા જ રહે છે, એમ મેં સાંભળ્યું છે, તમે તો સ્ટીમરમાં બેઠા પછી કપડાં પહેરતા શીખ્યા હોયો. ”

પોતાના જ વતનમાં હિંદુઓ કઠી સલામત રહ્યા નથી. મુસલમાનોએ સહેજે હિંદુઓને વટલાવ્યા. હાલ પણ લાખો હિંદુઓ એવા છે કે જેણે હિંદુ ધર્મને, હિંદુ માન્યતાને કે હિંદુ રિવાજોને પણ તત્ત્વથી નથી. છતાં તેઓને મુસલમાન કે નવા મુસલમાનો કહેવાય છે. શા માટે ? શું તેમને ઇસ્લામ ધર્મ પ્રત્યે પ્રેમ છે ? ઇસ્લામ શું ચીજ છે એ બાણવાની પણ તેમણે દરકાર નહિ રાખી હોય. તેઓનો વાંક ફક્ત એટલો જ કે હાર પામ્યા

પછીના વખતમાં કે લાચાર બન્યા પછી તેમણે તેમના મુસ્લીમ વિજેતાઓ સાથે ખાધું પીધું કે ખાવાપીવાની ફરજ પડી. જસ, હિંદુઓના વાઢામાંથી તેઓને કાઢી મૂકવામાં આવ્યા, અને જ્યારે આવા લોકોના સામાજિક હક્કોનો ઈન્કાર કરવામાં આવ્યો અગર તેઓના જ આત્મ-જનોએ તેમનો તિરસ્કાર કર્યો ત્યારે તેઓ ખુદ્દી રીતે ઈસ્લામનો અંગીકાર ન કરે તો બીજે જાત કયાં ! આ નવા મુસ્લીમોમાંથી ઘણાએ આજીજી કરી માફી માગી, પોતાના પૂર્વજોના ધર્મમાં આવવા દેવા માટે સખતમાં સખત તપશ્ચર્યા કે પ્રાયશ્ચિત કરવાની તૈયારી બતાવી તોપણ એવા ઉડાઉ દીકરાનો કોઈ પશ્ચાતાપ પાપાણુ હૃદય-વાળા પિતાનો પ્રેમ જાગૃત કરવા શક્તિવાન થયો નહિ.

હિંદુધર્મનો ઇતિહાસ બહુ કઠણાન્નક છે સંસારની સપાટી ઉપરના કોઈ બીજા સમાજે આટલી સહેલાઈથી પોતાના સભ્યો કઢી ગુમાવ્યા નથી. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં ખ્રિસ્તી પાઠરીઓએ જઈને ગામના કુવાઓમાં માત્ર પોતાના રોટલાના ટુકડાઓ ફેંકી દઈ અને આવા અસહાયેલા કુવાઓનું પાણી પીવાથી ગામના બધા લોકો વટલાઈ ગયા છે અને હવે ખ્રિસ્તી ધર્મનો અંગીકાર કર્યા સિવાય તેમનો કોઈ આરો નથી એમ બીજે દિવસે જાહેર કરીને ગામનાં ગામોને તેમણે હિંદુમાંથી ખ્રિસ્તી બનાવ્યાં. બિચારા ગામડીઓ ખૂબ રડે અને નિર્દોષ છીએ એમ કહે તો પણ તે સઘળું ફેાગટ. પરંતુ તેમના જ પંડિતો કહે કે જાઓ, તમને હિંદુધર્મમાં ફરીથી

કાબલ કરી ચકાવ જ નહિ. હિંદુ ધર્મનું સાદું સૂત્ર એક જ હતું, ' ગયો તે ગયો જ. ' અને હિંદુ ધર્મમાં બીજી કોઈ નબળાઈઓ ન હોત તો પણ આ એક જ નબળાઈ તેના ભાવિ ઉપર કલંકની મહોર મારી, દુનિયાની સ્પર્ધા ઉપરથી તેનું નિકંદન કાઢવા બસ હતી.

પરંતુ હજી હિંદુ ધર્મનું ભાવિ ઉજ્જવળ છે જે સમાજમાં મહર્ષિ દયાનંદ જેવા પુરુષો પાકી શકે છે તે સમાજના જીવનનો પટો ખરેખર ઘણો લાંબો છે મહર્ષિ દયાનંદે ઉપદેશ કર્યો કે વૈદિક સંસ્કૃતિ એ કોઈ ચોક્કસ અધિકારી વર્ગનો ઈલાકો નથી જન્મ, દેશ કે જાતિના ભેદભાવ વગર દરેક મનુષ્યને વૈદિક જ્ઞાનનો પ્રકાશ મેળવવાનો હક્ક છે અને વૈદિક ધર્મમાં જન્મના પાયા ઉપર રચાયેલી નાતજાત નહિ હોવાથી કોઈ માણસને જ્ઞાતિ બહાર મૂકવાનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી. માત્ર નિષેધ કરેલી વસ્તુઓના કે નિષેધ કરેલી જગાએ ખાન-પાન કરવાથી પાપ લાગે; પરંતુ તે કોઈ રીતે એવા પ્રકારનું પાપ નથી કે જેથી એ પાપ કરનાર સદાને માટે શુનેગાર જ રહે મનુસ્મૃતિ અને બીજાં શાસ્ત્રો અને પવિત્ર ગ્રંથોમાં જુદા જુદા દોષો, અપરાધો કે પાપોની યિદ્દાં કે પ્રાયશ્ચિત્તો બતાવેલાં છે અને તે પણ તેવી બૃહદ્ગણના પ્રમાણસર જ છે નાના કે મોટા કોઈ પાપને માટે કાયમની હદપારી કરવી એ કોઈ રીતે વાસ્તવિક શિક્ષા નથી. આ વાત મધ્યકાલીન પ રિતો બૂલી ગયા હતા. તેમણે તો આંખો મીચીને બધાને એક જ સિદ્ધાંત લાગુ

કર્યો અને તેમણે જે જે કરાવે આપ્યા, તેને અજ્ઞાન
 લોકોએ આપેા મીચીને સ્વીકારી લીધા. હિંદુ પંડિતોની
 આ નબળાઈને મુસ્લીમ રાજ્યકર્તાઓએ ઘણીવાર ઉત્તે-
 જન આપ્યું અને તેનો ઘણો લાભ પણ ઉઠાવ્યો. તેઓના
 મોલવીઓ તાલીમ લઈને ધર્માધ પ્રચારકો બન્યા હતા.
 એક જ માણસને મુસલમાન બનાવવાથી મુક્તિ મળે છે
 એમ તેઓ માનતા. વટલાવવાની રીતોનો કોઈ હિસાબ
 નહોતો. ખુદા પરિણામથી જ અને કેટલાકને વટલાવ્યા
 તેનાથી રાજ થાય છે. તેઓની તો આ કાયમી માન્યતા
 છે અને તે જ પ્રમાણે તેઓ ચાલવાના. આ મોલવીઓ
 હંમેશાં કોઈ ને કોઈ હિંદુ નાનીસુની ભૂલ કરતો હોય
 તેને જોતા રહેતા અને કોઈ નાની ભૂલ થઈ કે તરત જ
 વીજળી વેગે તેનો પ્રચાર કરી મૂકતા અને ભૂલ કરનાર
 બિચારા માણસનું આવી બનતું. આવા મોલવીઓ
 સોદાગર પંડિતોનો આશરો લેતા તેના દાખલાઓ પણ
 આપણને મળી આવે છે. ઘણા જ ધર્મચુસ્ત, ઘણા સફ-
 શુણ્ણી અને પોતાની સામાજિક કે જ્ઞાનપાનાદિની પવિ-
 ત્રતા માટે ઘણા જ ચુસ્ત હોવાથી આવા પંડિતોને એવો
 ખ્યાલ જ ન રહ્યો કે આપણી આવી સંકુચિત ધાર્મિક-
 કતાના કારણે આપણે આપણી જાતિના દુર્ગર્ભો એક
 મોટું છિદ્ર પાડી રહ્યા છીએ અને પરિણામે આપણા
 ધર્મ, ભક્તિ કે પવિત્રતાનો સંપૂર્ણ નાશ અને સમગ્ર
 ઉચ્છેદ કરી રહ્યા છીએ રાષ્ટ્રીય હેતુનો દ્રોહ એ પાપ
 મનાતું નહોતું. એટલે જ આ મોલવીઓ તેમને મોઢથી

જેવાં કરમાન કઢાવવાં હોય તેવાં કરમાન આપવાને હંમેશાં તૈયાર રહેતા આ રીતે મુસ્લીમ મોલવીઓ અને હિંદુ પંડિતો-અલગત, જુદા જુદા હેતુઓથી લેગા થઈ કામ કરવા લાગ્યા અને હિંદુના વાડામાંથી લોકોને ઈસ્લામ તરફ ધકેલવા લાગ્યા.

મહાન શિવાજી જેવા કૌર્મી રાજકીય દૃષ્ટિવાળા વિચારકોએ અગાઉ આ દોષ નિહાળ્યો હતો ખરો. એમ કહેવાય છે કે તેમના ઉપદેશથી કેટલાક મુસલમાનોએ તેમના સમયમાં પણ હિંદુધર્મનો અંગીકાર કર્યો હતો (ખાનજી નિંજલકર અને હેતાજી પાલકર એ બે જાણીતાં દર્શાવે છે.) રામાનંદ નામના એક સ્વામીએ પણ કેટલાકને હિંદુ ધર્મમાં આણ્યા હતા. પરંતુ આ તો માત્ર અપવાદરૂપ છે અને લોકોના જાણવામાં પણ આવેલ નથી તેમજ તેને ક્રિયાત્મક રૂપે ગણાવી શકાય નહિ, આ પ્રશ્નનો પ્રથમ નિશ્ચયાત્મક વિચાર કૌર્મીએ કર્યો હોય તો તે મહર્ષિ દયાનંદ હતા. તેમણે બે વસ્તુઓ બતાવી. સૌથી પ્રથમ તો જેમ સૂર્ય એ ઈશ્વરનો પ્રકાશ છે તેમ વેદ પણ ઈશ્વરી પ્રકાશ છે. જેમ સૂર્યનો લાભ લેવાનો પ્રાણી માત્રને અધિકાર છે તેવી જ રીતે વૈદિક જ્ઞાનનો લાભ મેળવવાનો દરેક વ્યક્તિને અધિકાર છે. બીજી વાત તો એ કે સૂર્યના પ્રકાશનો કે વૈદિક પ્રકાશનો લાભ પોતાના બીજા લાઈ ઓ પાસેથી છીનવી લેવાનો પણ કૌર્મીને અધિકાર નથી. આ દૃષ્ટિએ હિંદુઓ મહાન અપરાધી બન્યા હતા. કારણકે આજ સુધી વૈદિક પ્રકાશનો ઉપયોગ તેઓ કૌર્મીને લેવા

હેતા જ નહોતા તમે કાંઈના ગજવામાંથી રૂપિયો લઈ લો
 તો તમે તેને લૂંટો છો, તમે તેના પ્રાણ લઈ લો તો તમે
 તેનું 'ખૂન' કરો છો, પરંતુ જો તમે તેને કહો કે, 'વૈદિક
 જ્ઞાન તારા માટે સરળાયું નથી,' તો તમે તેને રાષ્ટ્રીય
 રીતે તેમ જ આધ્યાત્મિક રીતે લૂંટો છો અને તેનું ખૂન
 કરો છો. એથી તેની આધ્યાત્મિક પ્રગતિ રૂંધાય જવાથી
 તેને વ્યક્તિગત રીતે આધ્યાત્મિક નુકસાન થાય છે. પરંતુ,
 કોઈ વ્યક્તિ રાષ્ટ્રને અમુક અંશે પણ ઉપયોગી થઈ શકે
 તેની સેવાઓનો લાભ નહિ મળી શકવાથી સમસ્ત રાષ્ટ્રને
 પણ આથી નુકસાન થાય છે. આજના જમાનામાં જ્યારે
 કોઈ એક કામ કે જાતિના રાજકીય હક્કો નક્કી કરવા માટે
 તેની સંખ્યાનું બળ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે અને જ્યારે
 એક જાતિના સામાજિક અને આર્થિક હક્કોનું રક્ષણ રાજ-
 કીય હક્કો મેળવ્યા વગર થઈ શકે તેનું નથી, તે જમાનામાં
 આવી જખમર રાષ્ટ્રીય ખોટનો કોણ ઈન્કાર કરી શકે ?
 'જેની લાકડી તેની લેંસ' એ સાદો સિદ્ધાંત છે

હા, એટલે જ મહર્ષિ દયાનંદે નાતજાત, જન્મ,
 રાષ્ટ્રીયતા કે બીજા કશાનો લેહલાવ નહીં રાખવાનો અને
 વેદધર્મના દરવાજા સૌને માટે ખુલ્લા મુકી દેવાનો પોતાના
 અનુયાયીઓને ઉપદેશ આપ્યો. મહર્ષિ દયાનંદે જાતે એક
 મુસ્લીમને હિંદુ બનાવ્યો હતો તેમના અવસાન પછી
 તેમના અનુયાયીઓએ આ કામ ઉપાડી લીધું. પણ તેમના
 માર્ગમાં જે અંતરાયો હતા. પહેલાં તો મુસ્લીમોને કે

ખ્રિસ્તીઓને વેદધર્મની સમ્બાધની ખાત્રી કરાવી આપ-
 વાનું કામ સહેલું નહોતું. કઈ રીતે તેઓની પાસે જવું ?
 બીજું જે સૌથી કઠિન હતું તે એ કે હિંદુઓ પોતે જ
 આવા પ્રચારકાર્યથી સખત વિરુદ્ધ હતા. શુદ્ધિની ખાતર
 આર્યસમાજીઓને અકથ્ય યાતનાઓ સહન કરવી પડી છે.
 કોઈ વ્યક્તિની શુદ્ધિમાં જેણે ભાગ લીધો હોય કે તેના
 હાથમાંથી પાણીનો ખ્યાલો કે મીઠાઈ પણ લીધી હોય
 તેને કુટુંબની બહાર મુકવામાં આવતો. બહાર કુવામાંથી
 તેને પાણી ભરવા દેવામાં ન આવતું અને હલકા નોકરો
 પણ તેનો બહિષ્કાર કરતા. શુદ્ધિની ખાબતમાં આર્યસમા-
 જીઓને જે ભારેમાં ભારે ઝઘડાનો સામનો કરવા પડ્યો
 તે ઝઘડો મુસ્લીમો સાથે નહોતો, પણ પોતાના જ માણસો-
 હિંદુ પંડિતો અને તેના શ્રદ્ધાળુઓ-ની સાથે હતો. મહર્ષિ
 દયાનંદ પછી, આ વિષયનો સાથી ઉત્સાહી કાર્યકર જે
 કોઈ હોય તો તે પંડિત લેખરામ હતા તેઓ એક
 મુખ્ય સૈનિક અને પથદર્શક હતા. અને તેમણે જે
 જીત મેળવી તેથી મુસ્લીમ સમાજમાં એટલી બધી ધમાલ
 મચી પડી કે ૬ ફી માર્ચ ૧૮૬૭ને દિવસે લાહોર મુકામે,
 ‘મારે હિંદુ થવું છે,’ એમ કહી એક ધૂર્ત મુસ્લીમ આવી
 તેમની છાતીમાં છરી લોંછી તેમના જીવનને અંત આણ્યો.
 પં લેખરામની ચહીદી આર્યસમાજના ઇતિહાસમાં એક
 ઘણું અગત્યના બનાવ તરીકે સદા યોદ રહેશે. ઇતિહાસનું
 પાનું ત્યારથી ફેર્યું. ત્યારથી જ જોકે મુસ્લીમ જનૂન
 વધ્યું છે તોપણ હિંદુઓનો દૃષ્ટિકોણ ઘણો બદલાયો

છે. ૧૮૬૭ માં જે સ્થિતિ હતી અને આજે જે પ્રવર્તે છે તેની સરખામણી કરો તો તમને ઘણું મહત્વનો ફેર જણાયે તે વખતે ઠોઠ મુસ્લીમ કે ગેરહિંદુને હિંદુ બનાવવામાં આવે તે ભાગ્યે જ ઠોઠ હિંદુ સહન કરી શકે તો આજે કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી સુધી અને કલકત્તાથી કચ્છ સુધી તમને એકે એવો હિંદુ નહીં મળે જે મુસ્લી રીતે 'શુદ્ધિ'નો સામનો કરવાની હિંમત કરે જે અગત્યનાં તત્ત્વો આ માટે જવાબદાર છે પહેલું તો, સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ, લાલા લજપતરાય, પં. લોજહત્ત, આર્યમુસાફર અને બીજા અનેક કાર્યકરો કે જેની નામાવલિ અમે અહીં રજૂ કરી શકતા નથી, તેમનું મંકમ અને સચ્ચોટ કાર્ય બીજું, રાજકીય ખટપટના યુગમાં હિંદના મુમત્-માનો આગ્રહપૂર્વક જે ઝનૂન અને માનસિક સંકુચિતતા બતાવી રહ્યા છે તે ૧૯૨૧ માં મલખારમાં મોપલાઓનાં જે તોફાનો થયાં અને આપણી સ્મૃતિ બહાર ગયા નથી એવા બીજા નાનાંમોટા તોફાનો જેમાં મુસ્લીમોએ પરાણે હિંદુઓને વટલાવ્યા છે તેથી હિંદુઓની હવે આખ ઉઘડી છે, અને તેઓને પણ લાગવા માંડ્યું છે કે બીજા ધાર્મિક બાબતોમાં આપણા રૂઢીચુસ્ત પડિતોનો ગમે-તે મત હોય તો પણ, શુદ્ધિની બાબતમાં તો આર્ય-સમાજનો મત એ જ ખરો મત છે આખીસ વર્ષ પહેલાં તો આર્યસમાજીઓ હિંદુ ધર્મમાં મહાન આભડછેટ લાવનાર તરીકે ગણાતા હતા, કારણ કે તેમના મત પ્રમાણે તેઓ બહારથી ઉચ્છિષ્ટ વસ્તુને હિંદુ ધર્મમાં લાવી તેની

પવિત્રતાને અભઠાવતા હતા. આજે તો આર્યસમાજ હિંદુ ધર્મના મહાન રક્ષક ગણાય છે. મહર્ષિ દયાનંદનો આ મહાન વિજય છે અને હિંદુ ધર્મનો તો તે કરતાં પણ મહાન વિજય છે. કારણ કે સૈકાઓની નિદ્રા પછી હિંદુ ધર્મ જાગૃત થયો છે અને જગતના સમરાંગણમાં તે એક માનપ્રદ મોરચો ખડો કરવાને શક્તિમાન થયો છે.

‘શુદ્ધિ’ શબ્દનો અર્થ છે. મહર્ષિ દયાનંદ પહેલાંના લોકો એમ માનતા હતા કે મુસ્લીમો, મ્લેચ્છ છે—આંતરિક રીતે અપવિત્ર, જન્મથી અપવિત્ર છે—એટલા બધા કે આ જન્મમાં તો કોઈ રીતે તેમને શુદ્ધ બનાવી શકાય નહિ ત્યારથી એક કહેવત પડી ગઈ છે કે, ‘ગધેડી ગંગા-જીના પાણીમાં નાહવાથી પવિત્ર થઈ ગાય બની શકે નહિ.’ મહર્ષિ દયાનંદે શીખવ્યું કે સર્વ મનુષ્યો માનવ છે, આંતરિક રીતે સમાન છે. શુદ્ધ ન થઈ શકે એવા કોઈ અધમ નથી અને વેદનો ઉપદેશ એક એવો અસર-કારક સાબુ છે કે તેનાથી સૌનાં પાપ ધોઈ શકાય છે. તેમણે એમ પણ જણાવ્યું કે મ્લેચ્છ, યવન કે એવા બીજા શબ્દો જે બીજાઓના તિસ્કાર રૂપે વપરાય છે તેનો ઉપયોગ એકદમ બંધ થવો જોઈએ, કારણકે તેવા શબ્દો સંકુચિત દોષીવાદ વધારે છે. મૂળ તો શ્રીકૃષ્ણે યવન કહેતા અને જેના સંસ્કૃત શબ્દોના ઉચ્ચાર અશુદ્ધ હોય તેને ‘મ્લેચ્છ’ કહેતા. પરંતુ જેમ જેમ વખત બદલાતો ગયો તેમ તેમ એકબીજાની દુશ્મનીના કારણથી આ શબ્દોના અર્થ ખરાબ થતા ગયા. મહર્ષિ દયાનંદે એક વધારે અગત્યની બૂલ પણ સુધારી. તેમણે કહ્યું છે કે હિંદના મુસ્લીમોને વિદેશી કે પરદેશી ગણવા ન જોઈએ. તેઓ હાલના હિંદુઓના જેવા જ ખરેખરા હિંદુ પૂર્વજોના સંતાનો છે અને તેથી જ તેઓ આપણા ભાઈઓ છે. હિંદુઓની માન્યતાના આ ફેરફારનો યશ સોચે સો ટકા મહર્ષિ દયાનંદને ફાળે જાય છે, અને એ કારણથી મુસ્લી-

પવિત્રતાને અભરાવતા હતા. આજે તો આર્યસમાજ હિંદુ ધર્મના મહાન રક્ષક ગણાય છે. મહર્ષિ દયાનંદનો આ મહાન વિજય છે અને હિંદુ ધર્મનો તો તે કરતાં પણ મહાન વિજય છે. કારણ કે સૈકાઓની નિદ્રા પછી હિંદુ ધર્મ જાગૃત થયો છે અને જગતના સમરાંગણમાં તે એક માનપ્રદ મોરચો ખડો કરવાને શક્તિમાન થયો છે.

એક બીજો અગત્યનો વિષય પણ છે, અને તેની સમીક્ષા અહીં કર્યા વગર અમે રહી શકતા નથી. તે સુશ્લીભાના દષ્ટિબિંદુથી છે. તેમણે શુદ્ધિની સામે એક મહાન પંટોળા બાંધી દર્શાવ્યો છે અને તેઓ મહર્ષિ દયાનંદને અને તેના અનુયાયીઓને જેમ કહે તેમ ગાળો બાંહે છે. સૌથી પ્રથમ, તેઓ ભૂલી જાય છે કે જે બીજા કોઈના વાઠામાંથી કોઈ માણસને લઈ જઈ તેનું ધર્માત્મક કરાવવું એ જે પાપ હોય તો તેઓ સંકાય મહાન અપરાધી બનતા આવ્યા છે અને આજે પણ છે, અને બીજું તેમને એટલો પણ વિચાર આવતો નથી કે સુસલમાનમાંથી હિંદુ બનવાનો જે અધિકાર આજ સુધી તેમને હોગવવા દેવામાં આવતો નહોતો તેવો હક્ક શુદ્ધિની હીલચોલથી મળી જાય છે. પરાણે વટલાવવાની વાત એક ક્ષણભર કોઈ કબૂલ નહિ રાખે શુદ્ધિની હીલચોલ પણ તેને સંમતિ આપતી નથી. વ્યક્તિગત અંતરાત્માને દરેક માન આપવું જોઈએ. જેઓ ખરેખરી સમજણથી ધર્માત્મક કરવા માગતો હોય તેમની જ શુદ્ધિ થઈ શકે એ.

‘શુદ્ધિ’ શબ્દનો અર્થ છે. મહર્ષિ દયાનંદ પહેલાંના લોકો એમ માનતા હતા કે મુસ્લીમો, મ્લેચ્છ છે—આંતરિક રીતે અપવિત્ર, જન્મથી અપવિત્ર છે—એટલા બધા કે આ જન્મમાં તો કોઈ રીતે તેમને શુદ્ધ બનાવી શકાય નહિ ત્યારથી એક કહેવત પડી ગઈ છે કે, ‘ગધેડી ગંગા-જીના પાણીમાં નાહવાથી પવિત્ર થઈ ગાય બની શકે નહિ.’ મહર્ષિ દયાનંદે શીખવ્યું કે સર્વ મનુષ્યો માનવ છે, આંતરિક રીતે સમાન છે. શુદ્ધ ન થઈ શકે એવા કોઈ અધમ નથી અને વેદનો ઉપદેશ એક એવો અસર-કારક સાબુ છે કે તેનાથી સૌનાં પાપ ધોઈ શકાય છે. તેમણે એમ પણ જણાવ્યું કે મ્લેચ્છ, યવન કે એવા બીજા શબ્દો જે બીજાઓના તિરસ્કાર રૂપે વપરાય છે તેનો ઉપયોગ એકદમ બંધ થવો જોઈએ, કારણકે તેવા શબ્દો સંકુચિત કોમીવાદ વધારે છે મૂળ તો શ્રીકૃષ્ણે યવન કહેતા અને જેના સંસ્કૃત શબ્દોના ઉચ્ચાર અશુદ્ધ હોય તેને ‘મ્લેચ્છ’ કહેતા. પરંતુ જેમ જેમ વખત બદલાતો ગયો તેમ તેમ એકબીજાની દુશ્મનીના કારણથી આ શબ્દોના અર્થ ખરાબ થતા ગયા. મહર્ષિ દયાનંદે એક વધારે અગત્યની બૂલ પણ સુધારી. તેમણે કહ્યું છે કે હિંદના મુસ્લીમોને વિદેશી કે પરદેશી ગણવા ન જોઈએ. તેઓ હાલના હિંદુઓના જેવા જ ખરેખરા હિંદુ પૂર્વજોના સંતાનો છે અને તેથી જ તેઓ આપણા બાઈઓ છે. હિંદુઓની માન્યતાના આ ફેરફારનો યથા સોએ સો ટકા મહર્ષિ દયાનંદને ફાળે જાય છે, અને એ કારણથી મુસ્લી-

મોઝે તેઓનો આભાર માનવો. ભોઈએ અત્યારે તો તેમને આ વસ્તુ કદાચ નહીં સમજાય. સાંકઠા સ્વાર્થથી દોરવાઈ જઈને તેઓ પોતાના રાજકીય ઉદ્ધાર માટે ધરાન, અરબસ્તાન અને તુર્કી તરફ નજર રાખે છે પરંતુ મને ખાતરી છે કે તેમાંથી પણ કંઈ મહાન પુરુષો જાગશે અને પરિણામે એક દિવસ તેમના માનસમાં પલટો આવશે, અને જેમ હિંદુઓની આંખ ઉઘડી છે તેમ કોઈ રાજ્ય-ક્રાંતિ તેમની આંખ ઉઘાડશે, પ્રશ્ન ફક્ત સમયનો છે.

પ્રકરણ ૧૪ મું

હિંદી ભાષા

ભાષાનો પ્રશ્ન એ સૌથી મહત્વનો પ્રશ્ન છે. કોઈ પણ પ્રજાના અસ્પૃહ્યની સાથે તેને નિકટનો સંબંધ છે. પ્રજાની ભાષા એ કોઈ ઉપવસ્ત્ર જેવી વસ્તુ નથી કે તેને મરણ પ્રમાણે બદલી શકાય. જેમ જન્મની સાથે ત્વચાનો જન્મ થાય છે અને શરીરના વિકાસ સાથે તેનો વિકાસ થાય છે તે જ પ્રમાણે ભાષાનું પણ સમજવું. વળી ત્વચા એ માત્ર બહારનું ઢાંકણ નથી; ટાઢતડકાના કે ઘીળાં નુકસાન કે ઇલાજોના હુમલાઓ સામે તે માત્ર શરીરનું રક્ષણ કરે છે એટલું જ નથી, પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે શરીરના અંતર્ગત વિભાગો સાથે તેનો સંબંધ છે અને તેને તે વિભાગોના વિકાસમાં તે મદદ કરે છે. ભાષાનો વિકાસ એ તે ભાષા બોલનારી પ્રજાનો વિકાસ છે. પ્રજાની વિચાર-શ્રેણી વ્યક્તિગત કે સમૂહગત રીતે જે યુગોમાંથી આગળ વધી હોય તે બધા યુગોના ઇતિહાસનું નિવાસસ્થાન એ તેની ભાષા છે. યજ્ઞો, વાક્યો, ઉપવાક્યો અને પ્રત્યયો અને ઉપસર્ગો એ ખરું કહીએ તો પ્રજાની ભૂતકાલીન પ્રવૃત્તિઓના અહેવાલનું રક્ષણ કરનાર એક દફતર જેવા

છે. રિવાજ અને રીતભાત, ટેવો અને ખાસિયતો, માન્યતાઓ અને વહેમો, ધ્યેય અને મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ, સિદ્ધિઓ અને નિષ્ફળતાઓ-જે સર્વથી આપણે ભૂતકાળ બન્યો હોય છે અને જે આપણું ભાવિ ઘડવામાં સહાયરૂપ બને છે-તે સર્વને ભાષામાં અંકિત થએલાં આપણું જોઈએ છીએ. માના ધાવણની સાથે માનવી ભાષાજ્ઞાન પીવા લાગે છે અને મરણની ઘડી લગી પીધા કરે છે એટલે સુધી કે તે પિપાસા કદી ઓછી થતી નથી. એટલા જ માટે ઠાણાંઈલે કહ્યું છે કે બ્રિટીશ સામ્રાજ્યના મુક્તકો જતા હોય તો ભલે જાય પરંતુ શેકસપીઅર કે મિલ્ટનનું સાહિત્ય શુભાવવાનું મને ન પાલવે.

ભાષાનેા પ્રશ્ન એટલો બધો અગત્યનો હોવાથી, સ્વભાવિક રીતે જ મહર્ષિ દયાનંદે તે વિષય સંબંધમાં શ્રેષ્ઠ વિચારસરણી રજૂ કરી છે. તેમણે જોયું કે બીજી બાબતોની પેઠે ભાષાના સંબંધમાં પણ હિંદુઓમાં ઘણું ભતમતાંતર છે. બાઈબલમાં એક વાત છે કે માણસોને એબીલોનનો મિનારો ચણતાં રોકવા માટે ઈશ્વરે ઈર્ષ્યાથી પ્રેરાઈને તેઓની વચ્ચે અનેક ભાષાઓ ફેંટી હતી એ હંતકથા હિંદુજાતિને અક્ષરશઃ લાગુ પડે છે. કયા ઈર્ષ્યાળુ દેવે ક્યારે અને કેવી રીતે હિંદુસ્થાનમાં આવી, ભાષાઓમાં ભંગાણ પાડ્યું અને રાષ્ટ્રીય મિનારાનું ચણતર બયમાં નાખ્યું તે ઈશ્વર જાણે છે. હિંદુઓને ફરી એકત્ર કરવા માટે હિંદુસ્થાનમાં એક જ ભાષા બોલાતી અને

સમજાતી થાય એ જરૂરનું હતું. અંગ્રેજોએ હિંદનો કબજો લીધો ત્યારે આવી અગત્ય તેમને જણાઈ હતી. સેંકડો ભાષા બોલનારા દેશ ઉપર રાજ્ય ચલાવવું એ બારે કામ હતું અને તેથી જ તેમણે શોધી કાઢ્યું કે સર્વ પરસ્પર અથડાતાં તત્ત્વોનો સુમેળ સાધવા માટે તેમજ અયોગ્ય સ્પર્ધાનો પ્રતિકાર કરવા માટે લોકોને અંગ્રેજી ભાષાનો લાભ આપવો જોઈએ. એ તેમને માટે સરળ તેમજ સ્વાભાવિક હતું. તેમની પોતાની ભાષા અંગ્રેજી હતી. તેઓ તે જાણતા હોવાથી તેમને શીખવા જવી પડે તેમ નહતું. અધુરામાં પુરું તે રાજભાષા હોવાથી તેના ઉપર કુદરતી મોહ થાય જ, જેવો વિચાર થયો તેવો જ તેના અમલ થયો. અંગ્રેજી નિયાળો ખુલી, અને તે નિયાળો રૂપી કારખાનાંઓમાંથી ઘડાઈને અંગ્રેજી કારકુનો નીકળવા માંડ્યા, અને છેવટે સરકારી કચેરીઓ ચીકાર થઈ. આથી સરકારનું કામ સરળ બન્યું. કોઈપણ જાતની તૈયારી વગરના ઈંગ્લાંડથી તાજા આવતા ગોરા સાહેબોએ કામ ઉપાડી લીધું. રાજવહીવટનું સંચાલક શાંતિથી ચાલવા લાગ્યું. પરિણામે એકીકરણ પણ થયું. તામિલ કે તેલુગુ બોલનાર મદ્રાસી અમલદાર અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા સીમલામાં સરળતાથી કામ કરી શકે

પરંતુ અત્રે યાદ રાખવું જોઈએ કે અંગ્રેજી ભાષા એક વિલાયતી વસ્તુ જ છે અને ત્વચા તરીકે તેના ઉપયોગ થઈ શકે નહિ. ગમે તેટલી સુંદર, ગમે તેટલી જીજ્ઞાસુ,

કોઈ વખતે ગમે તેવી રક્ષક હોવા છતાં પણ, ગમે તેમ
 તોપણ તે માત્ર ખારનાં ઢાંકણ જેવી જ હતી. રૂવાંટીવાળા
 ચામડાનો કોટ ઠંડીથી આપણને બચાવે ખરો. પણ
 ઘેટાંના શરીર ઉપર તે જ ચામડું જે ક્રિયાઓ અને ઉપ-
 ક્રિયાઓ કરે છે તેવું કામ કદી આપી શકતું નથી.
 છેલ્લાં દોઢસો વર્ષનો અને ખાસ કરીને મેકેલેથી માંડીને
 આજસુધીના સમયનો આપણા શિક્ષણનો ઇતિહાસ તમે
 ખારીકીથી તપાસ્યો તો જણાશે કે અંગ્રેજી ભાષાએ
 આપણા ઉપર જે ઉપકાર કર્યો છે અને ભવિષ્યમાં કરશે,
 તે છતાંયે રૂવાંટીવાળા ચામડાના કોટ કરતાં તેની જરાયે
 વધારે કિંમત નથી. અંગ્રેજી ભાષા મેગવરા માટે આપણે
 ખૂબ ધન અને શક્તિનો વ્યય કર્યો છતાંય સંસારની સપાટી
 ઉપરની બધી પ્રજાઓથી આપણે સૌથી વધારે અભણ
 રહ્યા છીએ. આપણા સ્ત્રીપુરુષોમાંથી એક ટકાની પ્રજા
 પણ અંગ્રેજી જાણતી નથી. અને મજા તો એ છે કે
 આપણી રાષ્ટ્રીય ભાષા ગૂંગળાઈ ગઈ. આપણે આ રૂવાંટી-
 વાળા ચામડાના કોટનાં નકામાં વખાણ કરીએ છીએ અને
 એ કોટ નીચેની આપણી ચામડી કરમાવા લાગી છે.

મહર્ષિ દયાનંદે આ પરિસ્થિતિને એક દૃષ્ટાંતી અદાથી
 નિહાળી. બીજાઓ ન જોઈ શક્યા તે તેમણે જોયું. અંગ્રેજી
 શિક્ષણનો ચળકાટ જોઈને તેમને સૂઝ ચડી. જો હિંદુ
 સંગઠનને ફરી પ્રાપ્ત કરવું જ હોય તો એક ભાષા હોવાની
 ઘણી જ જરૂર છે એમ તેમને લાગ્યું.

આ પ્રશ્ન કોઈ રીતે સહેલો નહોતો. હિંદ મહાન દેશ છે તેમાં અનેક ઈલાકાઓ અને પ્રાંતો છે, કે જેની દરેકની ભાષાઓ પશુ જુદી જુદી છે. કંઈ ભાષા પસંદ કરવી અને કંઈ ભાષા પસંદ ન કરવી ! બંગાળી લોકો બંગાળી ભાષા છોડે નહિ. શા માટે છોડે ? એમાં દેશાભિમાન ન હોય ? શું સ્વમાનવાળા મરાઠાઓ મરાઠી વગર ચલાવે ? તે કેમ બને ? ત્યારે શું ગુજરાતીઓ પોતાની ભાષા છોડે ? અથકય, આ અલુઉકેલ ગૂંચ કેમ ઉકેલવી ? જેટલી તે બચંકર હતી તેટલી જ તેની તાત્કાલિક જરૂર હતી અને જોવાની મજા એ છે કે બંગાળીનું દેશાભિમાન, મરાઠાનું સ્વમાન અને ગુજરાતીનું ચાતુર્ય એ બધાં અંગ્રેજ આગળ લાચાર બન્યાં, ત્યારે હિંદની એક ભાષાની પસંદગી માટે એક નાનો સરખો લોગ આપવાને કોઈ તૈયાર નહોતું. કોઈએક ભાષા પોતાની જ બીજી સમ્મતીય ભાષાનું શ્રેષ્ઠપણ સહન કરવા તૈયાર ન હતી અંદરોઅંદર તડઝોડ કરવાને બદલે તેઓ પરદેશી ધુંસરીને તાબે થવા તૈયાર હતા. મહર્ષિ દયાનંદની માતૃભાષા ગુજરાતી હતી. અંગ્રેજી તો તેમને આવડતું જ ન હતું, સંસ્કૃતમાં જ તેમણે શિક્ષણ મેળવ્યું હતું, તેમના છવનનો મોટો ભાગ સંસ્કૃતના અધ્યયનમાં ગયો હતો. માતૃભાષાની સરળતા અને છટાથી તેઓ સંસ્કૃત જોલી શકતા. વૈદિક સાહિત્યનો અણમોલ ખજાનો ખુલ્લો મુકવાની ચાવી તેમને સંસ્કૃતમાથી જ સાંપડી હતી. વેદોએ જ તેના અર્થાત આત્માને આરામ આપ્યો હતો, અને તેમની

‘પાછી માન્યતા હતી કે વેદ ધર્મ તમામ માનવદુઃખોને માટે એક જ રામબાણ ઇલાજ છે. આટલા જ કારણસર ઘણાં વર્ષો સુધી તેમણે સંસ્કૃતમાં જ બોલવાનું પ્રત લીધું હતું.

પરંતુ સંસ્કૃત આમપ્રજની ભાષા બની શકે એમ નહતું. એટલું ખરું કે તે મૃતભાષા તો નહોતી જ, એ તો ફક્ત મરતી પ્રજની ભાષા હતી. સંસ્કૃત જાણનારા પંડિતો દરેક સ્થળે મળી આવતા હતા, એટલે મહર્ષિ દયાનંદ સંસ્કૃત દ્વારા હિંદના સર્વ દૂર દૂરના ભાગોમાં રહેતા પંડિતો સાથે વિચાર વિનિમય કરી શકતા પરંતુ સંસ્કૃત દ્વારા આમ જનતાનો સંપર્ક સાધવો અશક્ય હતો. આ માટે આપણે બાબુ કેશવચંદ્રસેનના ઋણી છીએ. મહર્ષિ દયાનંદ જ્યારે બંગાળમાં ગયા ત્યારે તેઓ સંસ્કૃતમાં જ બોલતા હતા પોતે મૂર્તિપૂજનો વિરોધ કરતા અને પંડિતો તે સહન નહિ કરી શકતા હોવાથી તેઓ ઘણીવાર લોકોને મહર્ષિના વિચારોનો જાણી જોઈને ખોટો અર્થ સમજાવતા એથી તેમને કડવો અનુભવ થયો હતો. બાબુ કેશવચંદ્રસેને મહર્ષિ દયાનંદને સમજાવ્યું કે જો લોકોને આપના વિચારથી જાણીતા કરવા હોય તો આપે લોકોની જ ભાષા વાપરવી જોઈએ. મહર્ષિ દયાનંદ તરત જ તે સૂચનાનું રહસ્ય સમજી ગયા અને તેનો અમલ પણ તરત જ કરવા લાગ્યા.

પરંતુ હિંદની કઈ ભાષા ગ્રહણ કરવી એ જ પ્રશ્ન હતો. ગુજરાતી પ્રત્યે તેમનું સ્વાભાવિક વલણ હોય જ,

કેમકે તે તેમની માતૃભાષા હતી. પણ તેથી શું ? વિચાળ હિતો તેમની રૂઢિ સમીપ હતાં ત્યાં પ્રાંતીય સંક્રુચિતતા ચાલે નહિ. ખરા સ્વદેશાભિમાનનું સર્વ એક જ છે કે સ્વદેશાભિમાન હંમેશાં સ્વાર્થથી પર હોય છે જેમાં વિચાળ માનવતાનાં હિતોમાં પોતાનાં હિતો અને પોતાની ખાસિયતો એકરૂપ બને છે. મહર્ષિ દયાનંદે જોયું કે હિંદની બધી ભાષાઓમાં હિંદી એક એવી ભાષા છે કે જેને સમસ્ત હિંદની ભાષા સહેલાઈથી બનાવી શકાય એમ છે. તે વખતે પણ મોટા ભાગના હિંદીઓ એ ભાષા બોલતા હતા, અને દેશના જુદા જુદા ભાગમાં બોલાતી ઘણીખરી ભાષાઓ સહેલાઈથી એક બીજાને અનુકૂળ થઈ શકે એવી હતી.

તેથી જ તેમણે હિંદી ભાષા ચક્રણ કરી અને એ જ ભાષામાં પોતાના ગ્રન્થો લખ્યા આર્યસમાજીઓ માટે તેમણે એક નિયમ એ પણ બાંધ્યો છે કે તેના દરેક સભ્યે હિંદી શીખવી જોઈએ અને તેને આર્યભાષા કહી. અર્વાચીન હિંદી ભાષાના પ્રથમ ઘડવૈયા તરીકે મહર્ષિ દયાનંદને ગણવામાં આવે છે. તેનો પ્રચાર કરવા માટે તેમના અનુયાયીઓએ પોતાથી બનતું કર્યું છે જ્યાં જ્યાં આર્યસમાજ ત્યાં ત્યાં તેની ભાષા હિંદી. દૂરના સરહદ પ્રાંત-પેથાવર, રાવલપીંડી, અને કોહાટમાં તમે જાઓ તો જ્યાં પચાસ વર્ષ પહેલાં હિંદીને કોઈ જાણતું નહોતું અને જ્યાં પંજાબી શીખ લોકો ગુરુમુખી બોલી બોલતા

અને પંબળી મુસલમાનો ઉર્દુ સિવાય બીજી કોઈ ભાષી
 બોલાતી સાંખી ન શકતા ત્યાં તમ જોશો કે આર્યસમા-
 જીઓ પોતાના રાજના વહેવારમાં હિંદીને ઉપયોગ કરે
 છે એટલું જ નહિ પરંતુ તે ભાષાદ્વારા શિક્ષણ મેળવી
 રહ્યા છે. ચાલીસ વર્ષ પહેલાં સ્વામી શ્રદ્ધાનંદે (જે તે
 વખતે લાલ મુન્શીરામ તરીકે ઓળખાતા હતા) તેમણે
 બલંધરમાં ‘ સદ્ભૂ પ્રચારક ’ નામનું પત્ર શરૂ કર્યું
 હતું. તે વખતે પંબળમાં કોઈ હિંદી વાંચી શકતું નહિ.
 તેથી તે પત્ર ઉર્દુમાં કાઢવું પડતું. પણ ધીમે ધીમે
 એટલે ફેરફાર થતો ગયો કે આજ તો હિંદી સાહિત્ય
 ખૂબ લોકપ્રિય થઈ પડ્યું છે અને પંબળમાં પ્રકટ થતાં
 કે વંચતાં હિન્દી પુસ્તકોની સંખ્યા પણ કોઈ રીતે
 ઓછી નથી. મહર્ષિ દયાનંદે કરેલું આ કાર્ય આજકાલ
 બીજાઓએ ઉપાડી લીધું છે. મહાત્મા ગાંધીજીના નામથી
 ઓળખાતા સુવિખ્યાત બનેલા એક બીજા ગુજરાતી એ
 હિંદી ભાષાના નવા સમર્થક બન્યા—જેણે અનેક સુંદર
 કાર્યકરોના સહકારથી હિંદીને એક ઘણું મહત્વનું સ્થાન
 આપ્યું છે. ઠેક દક્ષિણમાં જ્યાં બીજી હતી કે તેલુગુ કે
 તામીલ બોલનારા મદ્રાસીઓ હિંદીને એક તરુ જેટલો
 પણ ‘ માર્ગ ’ નહિ આપે ત્યાં મહકમ વિચારના રાજગોપા-
 લાચાર્ય હિંદી પ્રચારિણી હિલચાલના સર્જક બન્યા છે.
 હિંદી શીખવા માટે સેંકડો મદ્રાસીઓ પ્રતિવર્ષ અદ્દા-
 બાદ અને હિંદી શિક્ષણના બીજાં ઉત્તરનાં સ્થળોએ આવે
 છે. પ્રયાગ (અદ્દાબાદ)ના હિંદી સાહિત્ય સંમેલનની

સાથે સમસ્ત હિંદમાંથી નાનીમોટી અનેક સંસ્થાઓ
જોડાએલી છે, અને તેનું મુખ્ય કાર્ય હિંદી ભાષાને હિંદુ-
સ્થાનની સાર્વદેશીય ભાષા બનાવવાનું છે. આર્યસમા-
જના પ્રચારકો દેશને ખૂણે ખૂણે પહોંચ્યા છે અને હિંદી
ભાષામાં તેઓ જે ભાષણો કરે છે તે થોડાંઝાઝાં બધે સૌ
ઠાઈ સમજી શકે છે. હિંદુસ્થાનની એક સામાન્ય ભાષાની
જરૂરિયાત તમામ પ્રાંતોના નેતાઓ સમજ્યા છે એટલે
સર્વ સ્થળે હિંદી ભાષાને ખૂબ આવકાર મળી રહ્યો છે.

હિંદમાં જ નહિ, પણ દુનિયાના બીજા ભાગોમાં
પણ આર્યસમાજે અને આર્ય પ્રતિનિધિ સભા છે, એવી
જ રીતે આફ્રિકામાં પણ છે. ગ્રીજી, મોરિશિયસ અને
દક્ષિણ અમેરિકાના દૂરના ભાગો અને ખાસ કરીને
ડચગાયનામાં પણ આર્યસમાજે છે. ટ્રિનિડાડ (દક્ષિણ
અમેરિકાનો સૌથી દક્ષિણનો એક ટાપુ) તો આજકાલ
આર્યસમાજની પ્રવૃત્તિઓનું ધામ બનતું જાય છે આ
બધા દૂર દૂરના દેશોમાં આર્યો પોતાની ભાષા એટલે
આર્ય ભાષા કે હિંદીને પોતાની સાથે લઈ ગયા છે. હિંદી
ભાષામાં લખાયેલાં ધાર્મિક પુસ્તકો અને પુસ્તિકાઓ
આજકાલ હોંસથી સર્વ સ્થળે વંચાય છે. યુ. પી.ની
ધારાસભાના હાલના પ્રમુખ (સ્પીકર) બાબુ પુરુષોત્તમ-
દાસ ટંકનના શબ્દોમાં કહીએ તો માત્ર હિંદુસ્થાનમાં જ
નહિ, પરંતુ દુનિયા ભરની તમામ ભાષાઓ કરતાં હિંદી
બોલનારાઓની સંખ્યા કદાચ સૌથી વધારે હશે. અમે

આશા રાખીએ છીએ કે હિંદીની પરિણામે હિંદુઓની રાજકીય સુક્તિ—જે હવે આપણે નજર આગળનો જ બનાવ છે, ત્યારે હિંદની બધી ભાષાઓની એકતા જલદી થશે અને તેમાંથી હિંદી ભાષાનું એક નવું અને વધારે સ્પષ્ટ સ્વરૂપ વિકાસ પામશે અને તેના ઘડતરમાં બધા પ્રાંતો પોતાનો ફાળો આપશે. આ વસ્તુ સિદ્ધ થશે, તે માટેનો દિવસ હવે દૂર નથી; અને મહર્ષિ દયાનંદે આરંભેલું આ સુશ્કેલ કાર્ય સંપૂર્ણ બનશે. રેલવે એન્જિન માટે જ્યોર્જ સ્ટીવન્સને જે કાર્ય કર્યું છે તેવું કાર્ય મહર્ષિ દયાનંદે હિંદી માટે કર્યું છે. અને હિંદી ભાષાના પહેલા ઘડવૈયા તેમને પેઢી દર પેઢી યાદ કરશે. હિંદુ સંગઠન માટે મહર્ષિ દયાનંદે આ મહાન ફાળો આપ્યો છે.

પ્રકરણ ૧૫ મું

ઉર્દુ-હિંદીનો અઘડો

પ્રસ્તુત વિષયની સાથે બરાબર સંબંધ નહિ હોવા છતાં, હિંદી ભાષાની સ્થિતિનો ચોખ્ખો ઠરવા માટે ઉર્દુ હિંદીના અઘડા બાબત થોડા શબ્દો કહેવાની જરૂર છે. આ અઘડો તાજો છે અને હાલની રાજકીય ડોળાડોળતું પરિણામ છે. હિંદના કેટલાક મુસલમાનો હિંદની હરિફ ભાષા તરીકે ઉર્દુને ઉભી કરી નકામી ધાધલ કરી રહ્યા છે.

હું માનું છું કે કોઈ ગેરસમજ અને ગેરસમજીતીથી ઉત્પન્ન થએલી પ્રેરણાને પરિણામે આ અઘડો ઉભો થયો છે. હિંદી અને ઉર્દુ એ બંને જુની જુની ભાષાઓ નથી. એક જ ભાષાની જુની જ લિપિ એ ઉર્દુ છે, અને જો કોઈ તકરાર હોય તો નવી જ છે.

એમ કહેવાય છે કે મહાન મોગલ અકબરના પૌત્ર શાહજહાનના સમયમાં ઉર્દુ ભાષા અસ્તિત્વમાં આવી: કહે છે કે ઉર્દુનો અર્થ ‘છાવણી’ થાય છે. અને શાહજહાનના લશ્કરની છાવણીમાં જે ભાષા બોલાતી હતી તેને લોકો ઉર્દુ કહેવા લાગ્યા.

ઉર્દુનો અર્થ છાવણી થાય છે તેની હું ના કહેતો.

નથી. પરંતુ શાહજહાન પહેલાં ઉર્દુ કે હિંદી ભાષા તરીકે જેને ઝોળખાવવામાં આવે છે તેવી કોઈ ભાષા હતી જ નહિ એ કહેવું ખરું નથી. તે ભાષાને ઉર્દુનું નામ કોણે આપ્યું તે વિષયના ઉંડાણમાં ઉતરવાનું કામ સહેલું નથી, અને તેની ચર્ચા આ નાના પુસ્તકમાં થઈ શકે તેમ નથી. પરંતુ શાહજહાન પહેલાં દેટલાક સૈદ્ધાંતિકો આ ભાષા બોલાતી હતી એમાં તો ચંકાને જરાય સ્થાન નથી.

પ્રથમ તો હું કહીશ કે ઉર્દુ અને હિંદી એ બે જુદી જુદી ભાષાઓ નથી. હિંદી એ ભાષા છે, લિપિ નથી. આજ કાલ હિંદી નાગરી લિપિમાં લખાય છે, આ નાગરી લિપિનો મરાઠી ભાષામાં પણ ઉપયોગ થયો છે અગાઉ મરાઠી ભાષા મૂઠી લિપિમાં લખાતી હતી આ મૂઠી લિપિ હજી સદંતર નાબુદ થઈ નથી અને આજ પણ કોઈને કોઈ સ્વરૂપમાં તે પ્રચલિત છે. પરંતુ મરાઠીની સ્થાપિત લિપિ તો હવે નાગરી છે. જેમ યુરોપની દેટલીક તદ્દન જુદી ભાષાઓ એક જ રોમન લિપિમાં લખાય છે તેમ હિંદી મરાઠી એ બંને ભાષાઓ એક જ નાગરી લિપિમાં લખાય છે. ભાષાને લિપિની સાથે જોળવી દેવી એ મોટી બૃદ છે અને તેમાંથી નકામી માથાકૂટ ઉત્પન્ન થાય છે.

હવે ઉર્દુ લિપિ માટે બે શબ્દ કહું તે કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ ? હિંદમાં જેમ રોમન લિપિ આવી તેવી જ રીતે ઉર્દુલિપિ આવી હતી. હિંદના મોગલ રાજકર્તાઓની ભાષા ફારસી (પર્સી) હતી. તેઓ મુસલમાન હતા અને કુરાનમાંથી તેઓ પ્રેરણા મેળવતા હોવાથી તેમની ફારસી

ભાષામાં અરબી ભાષાની છાંટ વધારે હતી. પરંતુ આ ભાષા હિંદની આમજનતા સમજતી નહિ. તે માત્ર કચેરીઓ પૂરતી મર્યાદિત રહી. હિંદુઓએ ફારસી ભાષાનો અભ્યાસ કરવાની કોશિષ ન હોતી કરી એમ પણ નથી. તે વખતમાં પણ ફારસી અને અરબી ભાષાઓના હિંદુ વિદ્વાનો અનેક હતા પરંતુ ખંડ તરીકે ગણાતા આ વિશાળ દેશની સંખ્યાના પ્રમાણમાં તેવા વિદ્વાનોની સંખ્યા બહુ જ અલ્પ ગણાય. આ દેશનો કારભાર ચલાવવામાં મોગલ રાજ્યકર્તાઓને ભારે મુશ્કેલીઓ નહીં હશે જ્યાં સુધી રાજા અને પ્રજા એક બીજાને સમજી ન શકે ત્યાં સુધી રાજ્ય વહીવટ ચલાવવો અશક્ય બને બેશક, તે વખતના સંલોગો આજના સંલોગો કરતા જુદા હતા. હાલનો અંગ્રેજી વહીવટ ઘણો જ મધ્યસ્થ અને સીધો છે એમાં દરેક વ્યક્તિનો સંબંધ મધ્યસ્થ સરકારની સાથે છે આગળ જમાનામાં એક બીજા સાથે બહુ જ ઓછો સંબંધ હતો અને નાના સુખાઓ મારફત સરકારનો વહીવટ ચાલતો, તે વખતે પણ એક સામાન્ય ભાષાની જરૂર જણાઈ હતી.

બીજો પણ એક તકાવત હતો. આપણા અંગ્રેજી હાકેમો બધા આજ સુધી ઉડતા પંખેડે જેવા રહ્યા છે. તેમણે હિંદને કદી પોતાનું વતન બનાવ્યું નથી. વિજ્ઞાનની નવી શોધખોળોને પરિણામે મુસાફરીની સગવડો વધતી ગઈ અને તેમના આવાં વલણને વધુ ટેકો મળ્યો. હિંદમાં આવતો અંગ્રેજ પોતાને એંગ્લો—ઈન્ડીઅન કહેવડાવે છે અને ઇંગ્લાંડને પોતાનું વતન કહે છે. હિંદમાં

તે રહે છે પણ પરદેશની સફર તરીકે. મિલનો મજૂર જેમ મિલમાં કામ કરે છે તેની માફક તે અહીં કામ કરે છે એ મિલ તેનું વતન નથી, સાંજ પડે એટલે તે તે મિલ છોડીને ચાલ્યો બાંધે છે. મુસ્લીમ હાકેમોએ એમ નહોતું ક્યું. તેમણે તો હિંદમાં કાયમી વસવાટ કર્યો હતો અને હિંદના પ્રશ્નો તેના પોતાના પ્રશ્નો બન્યા હતા. બેથક, ધાર્મિક અનૂન હતું અને ઘણીવાર તેનું માહું પરિણામ પણ આવતું હતું. પરંતુ કેટલાક મોગલ રાજ્યકર્તાઓ ડાહ્યા હતા. અને આ દોષ હલકો કરવા માટે તેમણે કેટલાક પ્રયત્નો પણ કર્યા હતા.

આવે જ સમયે અને આવા જ કારણે ઉર્દુ લિપિનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો. હું તેને લિપિ કહું છું કારણ કે મૂળ તો તે લિપિ જ હતી. રાજ્યકર્તાઓએ તો એટલું જ ક્યું કે તેઓ આમ જનતાની ભાષાને ફારસી ભાષા જે લિપિમાં લખાતી હતી તે લિપિમાં લખવા માંડ્યા. તેમાં તેમને સરળતા સાંપડી. તે લિપિથી તેઓ માહીતગાર હતા. હરકત માત્ર ભાષાની હતી. આમજનતાની બોલી ફારસી લિપિમાં લખાવા માંડી અને વખત જતાં આ લિપિ ને લોકો ઉર્દુ કહેવા લાગ્યા.

આ સમજવા માટે કલ્પનાને જરાય દોડાવવાની જરૂર પડી નથી. ભાષાનું ઘડતર આ વાત દીવા જેવી સ્પષ્ટ કરે છે. હિંદનાં બહારમાં જે ભાષા બોલાય છે તેને મુસલમાનો ઉર્દુ કહે છે અને હિંદુઓ હિંદી કહે છે. તેમાં લવલેશ ફેર નથી. હિંદુ અને મુસલમાન બન્ને

શાક મારકીટમાં જઈ કહે છે કે 'હમકો આહુ ચાહીએ' -
 (મારે ખટોટાં જોઈએ છે) બેથક, સાહિત્યના પુસ્તકો-
 માં કાંઈક તફાવત છે. પરંતુ મારી કહીલ તો એ છે કે
 તેમાં પણ ભાષાનો તફાવત માત્ર સર્વનામ અને ક્રિયા-
 પદના ઉચ્ચારમાં છે. 'નામ'ની તો હંમેશાં દેતી
 દેતી થઈ શકે છે. કોઈ ભાષામાં 'નામ' એ ભાષાનો
 સ્વયં ભેદ બતાવનાર વસ્તુ નથી. કદાંતથી એ વાત વધારે
 સમજાશે. 'The chaprasi wants bakshish' એ
 અંગ્રેજી વાક્ય છે. એટલા જ માટે 'ચપરાશી' અને
 'બક્ષિસ' એ અંગ્રેજી શબ્દો નથી જ. ત્યારે તેમાં એવું
 શું છે કે તેને અંગ્રેજી વાક્ય કહો છો? માત્ર want
 ક્રિયાપદ. 'મુઝે નિસ્કીટ્સકા પેકટ ચહીએ' એ હિંદી
 વાક્ય છે એટલા જ માટે કે 'મુઝે' સર્વનામ અને
 'ચહીએ' ક્રિયાપદ હિંદી છે. જો તમે હિંદી અને
 ઉર્દુને એ જ કસોટીએ મૂકશો તો તમને જણાશે કે એક
 પણ અપવાદ વગર તેનાં બધાં સર્વનામ અને ક્રિયાપદ
 એક જ છે. એટલે હું કહું છું કે ઉર્દુ અને હિંદી એ બે
 જુદી ભાષાઓ નથી. બેથક, મુસલમાનો વધારે ફારસી અને
 અરબી નામોનો ઉપયોગ કરે છે અને હિંદુઓ સંસ્કૃત
 નામોનો ઉપયોગ કરે છે. પરંતુ મેં ઉપર જણાવ્યું તેમ
 નામોની દેતી દેતી તો સહેલાઈથી થઈ શકે છે. ભાષાની વિધિ
 ફેરવ્યા વગર આ સોદો સહેલાઈથી પતાવી શકાય છે. એક
 વિશેષ વાત કહેવાની જરૂર છે. મોગલ રાજ્યકર્તાઓ
 જ્યારે આમ જનતાની ભાષા હિંદી લખવા માંડ્યા અને

તેને ઉર્દુ કહેવા લાગ્યા ત્યારે પણ તેમાં અરબી ફારસી શબ્દો ભર્યા નહોતા. તેમનો હેતુ તે દ્વારા આમજનતાને સમજાવવાનો હતો અને નહિ કે તે પ્રજા ઉપર નવી ભાષા લાદવાનો. જો તેમણે ફારસી અને અરબી ભાષાનાં અસામાન્ય શબ્દોથી ભાષાને ભરચક કરી હોત તો તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ માર્યો જાત. અહીં કે તહીં, એક એ ફારસી શબ્દોથી કોઈ ફેર પડે તેમ નહોતું. બધી ભાષાઓમાં એ ચાલી શકે છે. વસ્તુતઃ તેને ઉછીની લીધેલી ભાષા ન કહેવાય. એ તો ફક્ત અનુકૂળતા કહેવાય. ઉછીનું લેનારની જેટલી શક્તિ હોય તેના પ્રમાણમાં ઉછીનું લઈ શકાય. જે ઉછીનું લેવાથી નાદાર થવાય અને અંતે તેનો નાશ થાય તે ઉછીનું લીધું ન કહેવાય.

એ જ રીતે તે વખતમાં હિંદમાં પણ અસામાન્ય સંસ્કૃત શબ્દો લેવાતા નહોતા. હિંદી આમજનતાની ભાષા હતી અને લોકોની હિંદી ભાષામાં અને ચોઠાક સંસ્કૃત બાલુનાર પાંડિતોની ભાષામાં પણ ભેદ હતો; પણ લખવાની લિપિ તો એક જ--નાગરી હતી પરંતુ હિંદી ભાષા કંઈક જુદી હતી. હિંદી સંસ્કૃતમાંથી ઊતરી આવેલી છે. પહેલાં તો તે પ્રાકૃત હતી અને વખત જતાં તે હિંદી બની. હિંદી અને ઉર્દુ બન્ને ભાષામાં વપરાતાં ક્રિયાપદો અને સર્વનામો એક જ છે, અને તે ફારસી કે અરબી-માંથી આવેલ નથી પણ સંસ્કૃતમાંથી જ આવેલ છે. 'આના, બના, ખાના, સોના, ઉઠના, જોઠના, ચલના, પીના'--એ બધા બાળ્યતા શબ્દો સંસ્કૃત ક્રિયાપદમાંથી અનેલાં છે. 'મૈ, તુમ, જો' વગેરે બધાં સર્વનામો

સંસ્કૃત સર્વનામોના રૂપાંતર છે. ઉર્દુ ભાષાનો ઠાઈ હિમાયતી એમ નહિ કહી શકે કે મારાં ઉર્દુ ક્રિયાપદ કે સર્વનામ ફારસી કે અરબી ભાષાનાં છે. આ રીતે, હિંદી જે સંસ્કૃતમાંથી ઉતરી આવેલી છે, અને ઉર્દુ ઠાઈ જુદી ભાષા નહિ હોવાથી (પછી ભલે તેને ફારસી લિપિ કહો) તે હિંદી. ભાષા જે લિપિમાં લખાય છે તે એક જુદી ભાષાની લિપિ માત્ર છે. તેથી ઉર્દુ અને હિંદી એ બંને જુદી ભાષા છે એવી તકરારમાં કંઈ વજુદ નથી, અને તે તરફ ઠશું ધ્યાન દેવાની જરૂર નથી. એ ભાષાને સંસ્કૃતમય કે ફારસીમય બનાવવી કે કેમ તે વિષયમાં મારો મત છે કે બેમાંથી એકેય વાત સાચી નથી; કારણ કે તેથી આમજનતા તે ભાષા સમજી શકે નહિ આપણા મુસલમાન ભાઈઓ કે જેણે ફારસી અને અરબી ભાષાના શબ્દોથી તે ભાષાને લાદી છે તેનું માનસ તેમના વડવાઓના માનસ કરતાં જુદું છે. તેમના વડવાઓ લોકોને સમજવા માટે ઉર્દુ લિપિ વાપરતા હતા અને નહિ કે તેમાંથી અલગ રહેવા માટે.

એક વાત યાદ રાખવી ઘટે છે આપણે મુસલમાનોને પણ ન્યાય આપવો જોઈએ, આપણે જે ભાષાને હિંદી કહીએ છીએ (પછી તમે તેને ઉર્દુ કહો તોપણ ભલે) અને જે હિંદુસ્થાનમાં બોલાય છે તે ભાષા ન તો મહમદ, અબુબકર કે મુસ્લીમ ખલિફાઓની છે અને ન તો રામ, કૃષ્ણ, ઠપિલ કે વ્યાસ જેવા હિંદુ મહાપુરુષોની છે. હિંદુ અને મુસલમાન બંનેના સંયુક્ત પ્રયત્નોને પરિણામે

તે હસ્તીમાં આવી છે. તુલસીદાસ, સુરદાસ; ઈન્દ્રશાહ અને મિરના સંયુક્ત પ્રયત્નોનું તે પરિણામ છે. એટલે જ ઉર્દુ અને હિંદી વચ્ચેની તકરાર જવી જ જોઈએ. હિંદુ અને મુસલમાન બંનેએ સમજવું જોઈએ કે તેઓ હિંદમાં જે ભાષા બોલે છે તે બંને વચ્ચે એક સાંકળરૂપ બનવી જોઈએ. નહિ કે તેમની વચ્ચે વિઘ્નરૂપ. બંને લોકોનું હિત તેમાં સમાયેલું છે. જો મુસલમાનોને ફારસી અને અરબી શબ્દો તરફ વધારે પ્રેમ હોય અને હિંદુઓને સંસ્કૃત શબ્દો તરફ વધારે પ્રેમ હોય તો પછી સૌથી સારો માર્ગ તો એ છે કે મુસલમાનોએ કુરાનની ભાષા અપનાવી લેવી અને હિંદુઓએ વેદની ભાષા અપનાવી લેવી. પરંતુ તે કાઈ રીતે સંભવિત કે શક્ય છે ? નહિ જ. તો પછી જ્યાં ભેદ જ નથી ત્યાં શા માટે ભાષાનો ભેદ ઉભો કરાય છે ? :જ્યારે મહર્ષિ દયાનંદે સંસ્કૃત ઉપરથી પોતાની કૃપા હિંદી ઉપર ઉતારી ત્યારે તેમનો હેતુ લોકોની ભાષા વાપરવાનો હતો અને તેથી જ તેમણે બધે સામાન્ય હિંદી શબ્દોનો જ ઉપયોગ કર્યો છે. તેમનો મત છે કે હિંદી ભાષા હિંદુઓના જ જુદા જુદા વર્ગોને જ નહિ પણ હિંદમાં વસતી જુદી જુદી કોમો અને ધર્મોને એક બીજાની નજીક લાવે છે.

હવે વ્હો ઉર્દુ અને નાગરી લિપિનો પ્રશ્ન. ઉર્દુ કરતાં નાગરી લિપિમાં બે ફાયદા રહેલા છે. પ્રથમ તો તેના મૂળાક્ષર સંપૂર્ણ સ્વરવાચક છે અને હિંદમાં વપરાતી બધી લિપિઓમાં તે વપરાય છે દાખલા તરીકે

બંગાળી, ઉરીયા, કાનડી, મરાઠી અને ગુરુમુખી. બીજું, અક્ષરોના ઘાટ પણ ખૂબ મળતા છે. હિંદીમાંથી ઉર્દુ બનાવનાર ફારસી ભાષામાં જે મોટી ખામી છે, તેના મૂળાક્ષર બિલકુલ સ્વરવાચક નથી અને તેથી નાનાં બાળકોને માટે મુશ્કેલી નડે છે. બીજું, હિંદની મુખ્ય ત્રણ-ચાર લિપિઓ તે એટલી બધી જુદી પડે છે કે એક બીજાની સાથે સુમેળ સાધી શકતી નથી. જે નાગરી લિપિને ઉપયોગ કરવામાં આવે તો નિરક્ષરતા ટાળવાની જે હિલચાલ આજકાલ હિંદના દરેક દેશાસિમાની માણસને મુખ્ય વિષય બની રહી છે તેને પણ બારે વેગ મળે. પરંતુ આપણે લિપિની બાળતમાં મુસલમાનો સાથે લડવા માગતા નથી. જે તેઓ જ ચેતાની પ્રગતિને રોકવા માગતા હોય અને ઉર્દુ લિપિને જ આગ્રહ રાખી વિદેશી લિપિને બાર લાઠવા માગતા હોય તો તેમની ઈચ્છાની વાત છે. આપણો મુદ્દો તો એ છે કે નાગરી હિંદની સામાન્ય લિપિ થઈ શકે એવી વિશેષ તક છે અને જેઓ સત્ય સ્વરૂપમાં આ વાત સમજી શકે તેમણે એને ટેકો આપવો જોઈએ હાલમાં હિંદના મુસ્લીમો પરદેશી મુત્સદ્દીઓના હાથમાં રમી રહ્યા છે અને રાજકીય કારણે હિંદની એકતા રૂપી વાંસળીના સૂરમાં બંગાળ ઉત્પન્ન કરે છે પરંતુ જે આપણે મક્કમપણે આગળ વધશું તો હવે વખત એટલો નજીક આવી ગયો છે કે હિંદીઓની તમામ કોમો, ભાષાઓ અને લિપિઓની એકતાની જિંમત સમજશે અને મત લેદો બૂંસાઈ જશે.

પ્રકરણ ૧૬ મું

અપ્રમાણિક સાહિત્ય

એક ઘણું જ મુશ્કેલ અને ઘણું જ અગત્યનું છતાં, સ્વાર્થરહિત જો કોઈ કાર્ય મહર્ષિ દયાનંદે કિંદુ સમાજ માટે કર્યું હોય તો તે અપ્રમાણિક સાહિત્યની જાટકણી ઠાઠી તેને તિલાંજલિ આપવાનું છે વિધવા-વિવાહ, સ્ત્રીશિક્ષણ, અને અસ્પૃશ્યતાનિવારણ જેવા સામાજિક મુદ્દાઓ માટે લોકોએ તેમની યોગ્ય પ્રશંસા કરી છે. તેમના મૂર્તિપૂજા વિરોધી કાર્યને માટે પણ કેટલાકે તેમનો આભાર માન્યો છે. પરંતુ તેમણે અપ્રમાણિક સાહિત્યની જે જાટકણી ઠાઠી છે તે કાર્યને માટે તેમના પોતાના અનુયાયીઓ સિવાય બીજા કોઈએ તેમની કદર કરી નથી. શસ્ત્રક્રિયાના ઉપચાર કરતાં હોમીઓપેથિકની ટીકડીઓ લોકોને વધારે ગમે છે પરંતુ હું તો મહર્ષિનો અનુયાયી હોવાથી તેમના આ કાર્યને સૌથી ઉચી કક્ષાએ મૂકું છું. જો મહર્ષિએ કર્યું છે તે કરતાં દશ ગણ વધારે કાર્ય કર્યું હોત અને આ એક જ કાર્ય ન કર્યું હોત તો તેનું પરિણામ શૂન્ય જ હતું. હું હોમિયોપેથિક રીતિઓની ઓછી કિંમત કરું છું એમ નથી. તેના સ્થાને

તે પણ સારી છે. પણ ફેટલાક રોગો એવા છે કે જેમાં શસ્ત્રક્રિયા કરનાર ડોક્ટરની છરીની વધારે તાકીદે જરૂર હોય છે. મહર્ષિએ એક સર્જનની કુશળતાપૂર્વક અને હિંમતપૂર્વક પોતાની છરી ચલાવી છે તે હકીકત તો મારે માટે મારે આત્મસંતોષની વાત છે. રોગોને ઉપશ્વિત કરવા ઈલાજોથી દબાવી દેવાનું કામ સહેલું છે. પરંતુ આખા સમાજરૂપી દેહને રોગક ઈલાજોથી સાફ કરી તેમાંથી મળ કાઢી દેહને સ્વસ્થ અને નિરોગી બનાવવામાં મારે કુશળતાની જરૂર છે.

હિંદુઓ ઘણી જ પ્રાચીન પ્રજા છે. ઇતિહાસ પહેલાંનો એ તેમનો ઇતિહાસ છે. તેમના જીવનમાં મારે ચડતી-પડતીના પલટાઓ આવી ગયા છે. ગંગોત્રી આગળ ગંગા તદ્દન નિર્મળ છે. પરંતુ હાવરા સુધીની લાંબી મજલ કરતાં તેમાં એટલી બધી નાની નદીઓ મળે છે કે હુગલી (કલકત્તા પાસેની ગંગા નદી)નું પાણી હાવરાના પૂલ પછી પી પણ શકાતું નથી. કારણકે તેમાં ખૂબ મળ એકઠો થયો હોય છે. દરેક ઘરનો એકવાડ ત્યાં જાય છે.

વૈદિક સાહિત્યનું પણ એમ જ થયું છે. વેદોનું ગંગોત્રી શિખર જીનાં જૂતકાળનાં ઉંચાં ઉંચાં શૃંગો વચ્ચે કયાંક અદૃશ્ય રહ્યું છે. અત્યારે આપણે ઈશુની વીસમી સદીના એ હાવરા પૂલ ઉપર ઉભા છીએ. તે પહેલાંની ફેટલી સદીઓ ગઈ અને જૂલાઈ ગઈ તે ઈશ્વર જાણે છે. હાવરાના લોકોને મન તો હુગલી એક ગંગા

છે અને તેનું મેલું પાણી પવિત્ર ગંગાજળ છે એ જ રીતે આપણે મન વીસમી સદીનો હિંદુ ધર્મ છે. કારણ કે તે સિવાય બીજો કોઈ હિંદુ ધર્મ છે કે કેમ તેની આપણને ખબર નથી. ગટર મુકાદમ મિસ મેયોની પેલી નામચીન ચોપડી ‘મધર ઈન્ડિઆ’ની શરૂઆત હુગલી નદીના અનુભવોથી જ કરવામાં આવી છે. તેથી ઉંચે જવાની તેની શક્તિ નહોતી.

મહર્ષિ દયાનંદને એક એવો શોખ હતો કે નદીઓ દયાંથી નીકળે છે તેનાં મૂળ શોધવા. હુંગરાળ પ્રદેશોમાં ઘણી યાત્રાઓનું કરેલું વર્ણન તેમના જીવનમાં તમે જોઈ શકશો. કોઈવાર અલ્લકનંદાનું મૂળ શોધવા માટે તે આગળ વધે છે; અને કોઈ વાર નર્મદા નદીનાં જંગલોમાં ચર્ચ તેઓ પગદંડી પકડે છે, અને ઠેક અમરકંટક સુધી જઈ પહોંચે છે. આ ભૌગોલિક યાત્રાઓ જો કે પ્રાસંગિક હતી, પરંતુ વૈદિક સાહિત્યનાં મૂળની શોધ કરવાની તાલાવેલી, મહર્ષિ દયાનંદમાં, તેના છેવટના શિખરે પહોંચી હતી. આ વિષયમાં તેમણે કરેલું કામ ખરેખર અમલકારિષ્ઠ છે. તેઓ હુગલીનું પાણી લે છે અને તેને સ્પર્શ કરે છે, પરંતુ ત્યાં જે કચરો અને એકવાડ છે તેને તેઓ ચાહતા નથી. તે પાણીને ગાળી ને સ્વચ્છ કર્યા વગર તેઓ તેને હોઠે લગાડતા નથી. બીજા ઘણા લોકોની પેઠે તે પવિત્ર યથે જ નહિ એમ માની તેને ફેંકી દેતા નથી. તેમાં ગંગોત્રીનું પાણી તો છે જ, ત્યારે તેને તરછોડાય કેમ? તેને તો મળ જ કાઢવો હતો અને મળ કાઢવા વાસ્તે સફાઈના સાધનની જરૂર પડી.

જ્યારે આપણે અપ્રમાણિક હિંદુ સાહિત્ય વિષે બોલીએ છીએ ત્યારે તેનો અર્થ વેદ વિરૂદ્ધના અન્યોએમ નથી કહેવા માગતા. બૌદ્ધ લોકોએ કે જૈન લોકોએ કે ગેર હિંદુ અથવા હિંદુ વિરોધી પ્રચારકોએ લખેલાં પુસ્તકોને અપ્રમાણિક કહી શકાય નહિ દરેક મનુષ્યને પોતાના વિચારોને વ્યક્ત કરવાનો અધિકાર છે. જોર્ડનનું પાણી ગંગાજળથી જુદું હોય છે, દરેક જણ તે સમજી શકે છે અને તેની પસંદગી કરવાનો અધિકાર છે, પરંતુ જ્યારે ગંગાજળ બાણીને તેનો સ્વીકાર કરે છે ત્યારે તો ઘણું નુકસાનકારક છે. જો બૌદ્ધ લોકોએ વેદ વિરૂદ્ધ કંઈ લખ્યું હોત તો તેની કિંમત બહુ ઓછી હતી પરંતુ હિંદુ સાહિત્યની મુશ્કેલી તો એ છે કે ખરાની સાથે ઘણું તદ્દન ખોટું લોકોએ ભેળવી દીધું છે.

અપ્રમાણિક હિંદુ સાહિત્ય બે રીતે ઉત્પન્ન થયું. પ્રથમ તો પ્રાચીન ઋષિઓએ લખેલા વૈદિક અન્યોમાં દોષક લખાણો ભેળવી દેવામાં આવ્યા. બીજું, વૈદિક સિદ્ધાંતોથી તદ્દન વિરોધી એવા સ્વતંત્ર અન્યો ઋષિઓના નામથી લખી દેવામાં આવ્યા કે જેથી તે અન્યો વૈદિક સાહિત્ય તરીકે પ્રચાર પામે. આવા અન્યો ખૂબ નુકસાનકારક નીવડ્યા છે. તેનાથી લોકો ખૂબ ઠમાતા રહ્યા છે. પ્રાચીન વૈદિક સિદ્ધાંતો બૂલાઈ ગયા અને ખોટા ખ્યાલો આવ્યા જેમ જેમ સંસ્કૃત શિક્ષણ ઓછું અને ઓછું થતું ગયું અને અજ્ઞાન વધતું ચાલ્યું, તેમ તેમ લોકો પોતાના ગુરુઓ ઉપર બેહદ આધાર રાખતા થયા, અને આવા પ્રાણલો

સ્વાર્થને લીધે અને ઘણી વાર અજ્ઞાનને લીધે પોતા ઉપર વિશ્વાસ રાખનારાઓને સાચે રસ્તે દોરવાને બદલે ખોટું રસ્તે લઈ જવા લાગ્યા.

મહર્ષિ દયાનંદે શોધી કાઢ્યું કે પુરાણો એ આવા અપ્રામાણિક સાહિત્યનો એક નામચીન અન્યસમૂહ છે. ધાર્મિક મંડળોમાં તો તેની ખાસ ગણના છે. એમ કહેવાય છે કે વેદ તો સતયુગને માટે જ છે. કળિયુગમાં તો તેઓ અદૃશ્ય થઈ ગયા છે. વેદોની ચાવી ગૂંમ થઈ છે. સામાન્ય લોકો ઉપર દયાથી પ્રેરણાને ઋષિઓએ પુરાણો લખ્યાં છે. પુરાણો અંદાર છે એમ તે કહે છે, જો કે બીજા પણ અન્યો છે જેને ઉપપુરાણો કહે છે, અને તેની સંખ્યા પણ તેનાથી બમણી હશે. તે અન્યો ખૂબ મોટા છે, અને તેમાંના કેટલાક તો એટલા બધા છે કે વાંચતાં છાંદગી પૂરી થઈ જાય. એટલે ભાગવત પુરાણ કે બીજાં એક બે સિવાય બીજા પુરાણો વંચાતાં પણ નથી મોટા પંડિતોને પણ તેમનાં ખર્ચાં નામ ભાગ્યે જ યાદ હશે.

મહર્ષિ દયાનંદે તેમને અપ્રામાણિક કહ્યા છે કારણકે તેમાં જ્યાં ત્યાં નિગમ અને આગમના નામથી વેદોના વખાણ હોવા છતાં વૈદિક સિદ્ધાંતોથી તેઓ તદ્દન વિરુદ્ધ જાય છે. કેટલાંક પુરાણોમાં અને દાખલા તરીકે, વિષ્ણુ પુરાણમાં કેટલી ઐતિહાસિક બાબત પણ છે. અને તેમાં કેટલાક પ્રાચીન વંશોની વંશાવલિઓ પણ ગણાવી છે તોપણ આ ઐતિહાસિક વસ્તુને એટલી બધી ગૂઢ અને લેહભરમોવાળી અકટલ

વગરનો વાતોથી ગૂંચવી નાખી છે કે તેની ગમે તેવી ઐતિહાસિક કિંમત હોય તોપણ તે વસ્તુ સંપૂર્ણપણે ધ્યાન બહાર ચાલી જાય છે. સત્યાર્થપ્રકાશમાં એક પ્રશ્ન છે, ‘પુરાણોમાં કાંઈ સાચું નથી ? તેમની સાથે કિંમત કેમ ઠાઠી નાખો છો ?’—તે પ્રશ્નના જવાબમાં મહર્ષિ જવાબ આપે છે, ‘તેમાં કિંમતી હોય એવી પણ ઘણી વસ્તુ છે એમ હું કબૂલ કરું છું, પરંતુ જેમ એક ઝેરના કણથી કેટલાય રતલ ખોરાક બગડી જાય છે તેવી જ રીતે આ પુરાણોની વાર્તાના ઝેરે બધાં પુરાણોના સાહિત્યને બગાડી મૂક્યું છે.’ હિંદુ-ધર્મને નામે ચાલતી કેટલીક બાબતો ખરું જોતાં તો વેદવિરોધી હોય છે. અને પુરાણોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે. દ્વાપત તરીકે, ઇશ્વરના ‘એક સ્વરૂપ’નો સિદ્ધાંત એ ખરેખર વૈદિક સિદ્ધાંત છે. અગ્નેહ કહે છે કે:-

एकं सद् विमा बहुधा वदन्ति ।

ઇશ્વર એક છે, લોકો તેને ઘણા નામથી ઓળખે છે. અહીં વેદ ઇશ્વરની એકતાનો ઉપદેશ આપે છે, અને તેનાં નામોનું બહુપણું બતાવે છે. અનેક વેદમંત્રો આ મુદ્દાનું સમર્થન કરે છે. પરંતુ પુરાણો અનેક ઇશ્વર-વાદ શીખવે છે. તેઓ ઇશ્વરની સંખ્યા ત્રણથી શરૂ કરે છે—બ્રહ્મા કે કર્તા, વિષ્ણુ કે રક્ષણકર્તા, અને શિવ (મહેશ) કે નાશકર્તા. વેદાન્ત તો સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાનું, રક્ષણ કરવાનું અને નાશ કરવાનું એ ત્રણેય કાર્યોને એક જ ઇશ્વરના કાર્ય તરીકે ઓળખાવે છે:-

जन्माद्यस्य यतः । (वेदान्त १. १-३).

પરંતુ પુરાણો તો ઉપર જણાવ્યું તેમ ત્રણ જુદા જુદા પુરૂષો ગણે છે. પુરાણોમાં તો દરેક નાનીમોટી બાબતોમાં એક ઈષ્ટ દેવ હોય છે. તેમાં તો એક નદીનો દેવ, એક પર્વતનો દેવ, એક આકાશનો દેવ અને એક વરસાદનો દેવ હોય છે. પવિત્ર પીપળાના ઝાડને પાંદડે પાંદડે જુદા જુદા, દેવનો વાસ માનવામાં આવે છે અને એવા દેવોની સંખ્યા લાખો અને કરોડો સુધી પહોંચે છે દેવોની આ ફ્રેજ-જેટલા રેતીના કણ એટલા દેવ,— કેટલીક વાર સંપીને પણ ઘણી વાર તો પરસ્પર ઝઘડા ચલાવી, માનવીના બાવિ ઉપર સત્તા ચલાવતા હોય એમ ખતાવવામાં આવ્યું છે.

વેદો કહે છે કે ઈશ્વર નિર્વિકાર છે, અને સમય અને સ્થળના ભેદથી તે પર છે. પુરાણો કહે છે કે ઈશ્વર અવતરે છે એટલે કે જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે છે ત્યારે અવતાર રૂપે શરીરનાં જુદાં જુદાં રૂપો ધારણ કરે છે. કોઈ સ્થળે દશ અવતારો ગણાવ્યા છે; તો કોઈ સ્થળે ચોવીશ ગણાવ્યા છે જેમાં વેદવિરોધી બૌદ્ધ ધર્મના સ્થાપક ગૌતમ બુદ્ધનો તેમ જ હવે જે આવવાનો એવા નિષ્કલંકીનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

તેવી જ રીતે જન્મના પાયા ઉપર રચાયેલી નાત-જાતની પ્રથા, મરેલા ધણીની સાથે વિધવાને બાળી દેવાની સતીની પ્રથા, વિધવાના પુનર્લગ્નનો પ્રતિબંધ, અને

જોવી અનેક કુપ્રયાઓ જેને માટે આજે હિંદુધર્મ -
આંજળીચીઘ જન્યો છે, તે બધી કુપ્રયાઓને પુરાણોમાં
અનુમતિ આપવામાં આવેલી છે.

આવાં પુરાણોની સંપૂર્ણ અવગણના કરવા સિવાય
મહર્ષિ દયાનંદનો છૂટકો નહોતો. કારણ કે જ્યાં સુધી
તેમને ધાર્મિક ગ્રંથો ગણવામાં આવે ત્યાં સુધી તેઓ
લોકોનું સન્માન પામતા રહેશે અને તેમાંથી ઉત્પન્ન
થતા ખૂરા સિદ્ધાંતોનો કદી લોપ થશે નહિ. પરીકથાઓ
તરીકે તે બધે સારા હોય, શોધખોળ કરનારાઓ માટે
પણ તેઓ બધે ઉપયોગી વસ્તુ પૂરી પાડતા હોય;
પરંતુ ધાર્મિક ગ્રંથો તરીકે તેમને તિલાંજલિ આપ્યે
જ છૂટકો છે.

આ ઘણું જ હિંમતપૂર્વકનું પગલું મહર્ષિ દયા-
નંદે લીધું છે. તેમની પહેલાંના ઘણા સુધારકો એટલી
હલ સુધી જતાં અચકાયા હતા, એટલે તેઓનાં અધૂરાં
કાર્યોનું કાંઈ પરિણામ આવ્યું નહિ. મહાત્મ શંકરાચાર્યે
તેમની પોતાની જ ભૂમિકા ઉપર સામનો કરવાનો
પ્રયત્ન કર્યો હતો; અને પુરાણોનો સ્પર્શ પણ કર્યો
ન હતો. પરંતુ તેમનું કાર્ય રામાનુજે ખૂબ જગાડ્યું.
કારણ કે રામાનુજનું ચલાવેલું તત્ત્વજ્ઞાન ટુંક વખતમાં
હલકું પડ્યું અને તેમાંથી ચોકખી લિંગપૂજા ઉત્પન્ન થઈ.
આનાં કારણે પુરાણો હતાં. આજના જમાનામાં પણ
રાજા રામમોહનરાયનું ઉમઠા કાર્ય કાંઈ કાયમનું પરિણામ

- હાવી શક્યું નહિ. તેનું માત્ર કારણ એ હતું કે તેમણે પુરાણોનો સ્પર્શ કર્યો નહોતો, તેમણે મૂર્તિપૂજનો વિરોધ કર્યો હોત તો આ પ્રશ્ન કાયમને માટે ઉકલી ગયો હોત.

અંથોની બીજી જાતની અપ્રમાણિકતા તેની ક્ષેપકતા છે. દાખલા તરીકે:—

इमा नारीरविधवाः सुपत्नीरास्त्रनने सर्पिषा सं विशन्तु ।
अनश्रवोऽनमावीः सुरत्ना आ रोहन्तु जनयो योनिमग्ने ॥
(ऋग्वेद ૧૦।૧૮।૭)

ઉપરના ઋગ્વેદના મંત્રનો છેલ્લો શબ્દ ‘ અગ્ને ’ (આગલા ભાગમાં) છે તે એક જ શબ્દનો ફેરફાર કરીને ‘ અગ્ને ’ (હે, અગ્નિ) કરી દેવામાં આવ્યો અને તેથી લોકો માનતા થયા કે સતીનો બચાંકર ચાલ ઋગ્વેદમાં પણ મંજુર રાખવામાં આવ્યો છે—આ હકીકતની શોધ સૌ પહેલાં શ્રી. રામેશચંદ્ર દત્તે કરી હતી.

આ મંત્રનો અનુવાદ અક્ષરેઅક્ષર કરતાં નીચે પ્રમાણે થાય:—

‘ આ અવિધવા (સૌભાગ્યવતી) સ્ત્રીઓ અને સુશીલ પત્નીઓ અંજન અને લેપથી સુશોભિત બને, આંખમાં આંસુ વગરની, રોગ વગરની અને સુંદર રત્નોથી વિભૂષિત બનેલી આવી સ્ત્રીઓ ગૃહના આગલા ભાગમાં પોતાનું સ્થાન લે ’ દેખીતી રીતે, આ મંત્ર સ્ત્રીઓને ઉચું સ્થાન આપે છે. જો ‘ અગ્ને ’ (આગલા ભાગમાં) એ શબ્દો ફેરવી ‘ અગ્ને ’ (હે, અગ્નિ) કરવામાં આવે

તો તેનો અર્થ મારી મચકીને સતીની ચાલને બંધ-
 બેસતો કરી શકાય. એમ કરતાં પણ તે અર્થ ઘણો જ
 વિચિત્ર છે કારણ કે તે મંત્રમાં સ્ત્રીઓ માટે જે વિશેષણો
 વાપરવામાં આવ્યાં છે તે ધણી વગરની વિધવાઓને બિલ-
 કુલ લાગુ ન થઈ શકે તેવાં છે ‘અવિધવાઃ’ એટલે
 ધણી વગરની ન હોય તેવી સ્ત્રીઓ ‘સુપત્નીઃ’ એટલે જે
 સ્ત્રીઓ હંમેશાં પોતાના ધણીને વફાદાર રહેતી હોય તેવી
 પત્નીઓ, ‘યોનિમ્’ એટલે ગૃહ કે કુટુંબ, ‘અગ્ને’
 શબ્દની સાથે જોડવામાં આવે તો પણ તેનો અર્થ ચિતા
 કે સ્મશાન થઈ શકે નહિ ‘અમે રોહન્તુ’નો સ્પષ્ટ
 અર્થ એ થાય છે કે ‘આગલા ભાગનું’ સ્થાન ગ્રહણ કરે’
 અર્થાત્ કુટુંબમાં શ્રેષ્ઠ સ્થાન મેળવે. સારે નસીબ વેદોમાં
 આ ‘ન’ અક્ષર જે ક્ષેપક હતો તે કાયમ ન રહ્યો પણ
 આ નાની બૂલનું સીધું બયંકર પરિણામ એ આખું કે
 તેને લીધે હજારોની જિંદગીનો ભોગ અપાર્જિત ગયો. -
 શતપથ, પ્રાણશુ, ગૃહ સૂત્રો, મનુસ્મૃતિ વગેરે ગ્રંથો અને
 સ્મૃતિમાં જે લેખસેખ દાખલ થઈ ગઈ છે તે કાંઈ રીતે
 નશ્તી નથી. અને ઘણા અંધશ્રદ્ધાળુ લોકો જે કાંઈ રીતે
 સુધારાને નમતું આપે એવા હોતા નથી, તેઓ હજી પણ
 તેમાંથી પ્રેરણા મેળવી રહ્યા છે. વળી તેને લઈને બહારના
 લોકોએ હિંદુધર્મની ખુલ્લો ટીકાઓ કરી છે. આવાં છિદ્રોનો
 ગેરલાભ ઉઠાવવામાં તેમણે કાંઈ કચાશ રાખી નથી.

આવાં ક્ષેપક (બનાવટી ઘુસાડી દીધેલાં લખાણ) જેવી રીતે દાખલ થઈ ગયાં તેનો ઇતિહાસ લાંબો છે,

કાપે છે. (અર્થાત્ કામવાસનાનું દમન કરે છે) અને સર્વને વશ કરે છે. તદ્દન સ્પષ્ટ છે કે સંપૂર્ણપણે વિકાસ પામેલ પુરુષ જ પોતાની ઇદ્રિયોનો નિગ્રહ કરી શકે છે.

યજ્ઞવેદના પ્રકરણ ર૩ના શ્લોક ૧૯-૨૨ નો મહી-ધર અને ઉન્વટે જે અનુવાદ કર્યો છે તેનું વર્ણન પણ ન થઈ શકે એટલો એ બિભત્સ છે. ગ્રિક્ષિત તો તેનો અંગ્રેજી તરજુમો પણ કરતાં અચકાયો છે અને કહે છે કે આ મંત્રોમાં જે અર્થ સમાજેલો છે તે વ્યક્ત કરવા માટે એવા બિભત્સ શબ્દો પણ અંગ્રેજી ભાષામાં જડતા નથી. આવાં વાંધાભર્યાં લખાણથી આ પુસ્તકનાં પાનાં કલંકિત કરવાનું હું પણ ચોખ્ખા ધારતો નથી. જે વાચક મહર્ષિ દયાનંદનું ભાષ્ય જોઈ જવાની તસ્દી લેશે તો તેમાં કેટલો બેહદ તકાવત છે તે જોઈને તે સાનંદાશ્ચર્ય અનુભવશે. અને ત્યારે તે આ વિષયમા મહર્ષિ દયાનંદના અદ્ભુત કાર્યની કદર કરશે.

પુરાણો પ્રકટ કરવાનું કાર્ય એ જોટી ધાર્મિકતાનું છેલ્લું કક્ષાંત છે બૌદ્ધો અને જૈનો પોતાના તીર્થંકરો અને મહાપુરુષોનાં રસપ્રદ ચરિત્રો લખતા હતા એમ હિંદુઓએ જોયું ત્યારે તેમની અસરમાંથી આમ જનતાને પાછી ખેંચવાને માટે હિંદુ-ધર્મના મતાવલંબીઓએ પણ એવા જ ગ્રન્થો રચી તેને પુરાણોને નામે ઓળખાવવાનો વિચાર કર્યો. તે વખતે તેમને ખ્યાલ સરખો પણ નહોતો કે આ પુરાણોથી હિંદુઓની હાંસી થશે અને તેમની

પ્રગતિ રૂંધાઈ જશે. જો પુરાણો કે પુરાણિક વિચારો હિંદુઓમાં ન હોત તો ખ્રિસ્તી અને મુસલમાનો તેમની વિરુદ્ધ એક હરફ પણ ન ઉચ્ચારી શકત અને હિંદુઓને આટલી સહેલાઈથી ન વટલાવી શકત. પુરાણોએ જ મૂર્તિપૂજને ટકાવી રાખી અને હિંદુધર્મના વિનાશનું બીજ રોપ્યું.

પુરાણોમાંની ઘણીખરી વસ્તુ તો આ દેશના વિદેશી રાજ્યકર્તાઓએ ઉભી કરાવેલ હોય એમ દેખાય છે. દાખલા તરીકે, ભવિષ્યપુરાણમાં મુસલમાન અને ખ્રિદિશ રાજ્યનો અસ્પષ્ટ અહેવાલ ભવિષ્યવાણી રૂપે આપવામાં આવેલ છે. તેનો બુદ્ધિપૂર્વકનો ખુલાસો એક જ થઈ શકે કે કોઈ મુસલમાન રાજાઓએ લોકોનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવા માટે હિંદુ પંડિતોને લાલચો આપી હિંદુઓનાં ધર્મપુસ્તકોમાં પોતાનાં નામ દાખલ કરાવ્યાં હોવાં જોઈએ. હું જ્યારે બાળક હતો ત્યારે મેં એવી વાર્તા સાંભળેલી કે તે વખતે જે વિક્ટોરિયા રાણીનું રાજ હતું તે રામાયણમાં આવતી, મેઘનાદ (ઈંદ્રજિત)ની સ્ત્રી મુલોચનાનો અવતાર છે, કારણ કે રામચંદ્રજી તેના ઉપર એટલા બધા પ્રસન્ન થયા હતા કે કલિયુગમાં તેને હિંદુનું રાજ્ય આપવાનું વરદાન આપ્યું હતું. આવી બાબતો ઉપર ઉપરથી તો નંજીવી લાગશે પરંતુ આમ જનતાનું માનસ ઘણું જ વિચિત્ર હોય છે; ઇતિહાસ કહે છે કે આવા વિચારો ઘણી વાર જનતાના મનમાં ઘર કરી બેસે છે. આ પુસ્તક હું લખી રહ્યો છું ત્યારે પણ હૈદરાબાદ રાજ્યમાં એક સિદ્ધિક દીનાર

નામનો મુસલમાન છે તે કહે કે હું લિંગાયત લોકોના સંત વિજ્ઞાનેશ્વરનો અવતાર છું અને એમ કહીને લિંગાયતો અને બીજા હિંદુઓને પોતાની ધર્મ નીચે આવી ઈસ્લામનો અંગીકાર કરાવે છે. અજ્ઞાન ગિયારા લોકો તેનું કહેવું સાચું માની લે છે. અવતારનો સિદ્ધાંત જ ઈસ્લામ ધર્મથી વિરુદ્ધ છે એમ તેને કોઈ પૂછતું નથી. ધર્મોના ઇતિહાસમાં આવાં છળકપટ સામાન્ય હોય છે અને તેનો મોટો ભાગ હિંદુધર્મને ફાળે જાય છે.

ખોટાં (ક્ષેપક) લખાણો ઉમાં કરનારની ક્ષુદ્ર સ્વાર્થ-વૃત્તિએ વારસાના નિયમો વિષેના ગ્રંથોના નિર્માણમાં ખૂબ ભાગ લખ્યો છે. આવો એક ગ્રંથ દત્તક મીમાંસા છે. ખ્રિષ્ટિય અમલની શરૂઆતમાં તે ગ્રંથનો અંગ્રેજી તરજુમો કરાવવાની જરૂર પડી, અને એ વારસાની બાબતમાં તે પ્રમાણભૂત ગ્રંથ ગણાવા લાગ્યો. પરંતુ આગળ જતાં, તે વિષે સંશય પેદા થયો અને સર જહોન એડ્જના પ્રમુખપદે ભરાયેલી અદલાબાદ હાઈકોર્ટના બધા ન્યાયમૂર્તિઓએ તે ગ્રંથને અપ્રમાણિક ઠરાવ્યો. એમ કહેવાય છે કે એક દૌહિત્ર (પુત્રીના પુત્ર)ને વારસા હક્કમાંથી બાતલ કરવા માટે એ ગ્રંથ નંદ પંડિતે લખ્યો હતો.

એવી જ રીતે મિ. કોલ્બ્રૂકના એક સહાધ્યાયી અને સમવયસ્ક રઘુમણિએ એક દત્તક પુત્રને બારે મોટા વારસો મેળવી. દેવા માટે દત્તકચંદ્રિકા નામનો ગ્રંથ લખ્યો હતો. સદ્ભાગ્યે પક્ષકારો અંદરોઅંદર સમજી ગયા અને મુકદ્દમા

આગળ ચાલ્યો નહિ. પરંતુ કોઈ વિદ્વાન તે ગ્રંથની અપ્રમાણિકતા વિશે શંકા ધરાવતો નથી.

સરકાર શાસ્ત્રીના 'હિંદુ લો' (ધર્મશાસ્ત્ર) માં એક બીજા ખોટા લેખનું દર્શાવ આપવામાં આવ્યું છે. સને ૧૮૭૨ના અરસામાં જૈનોનો એક ઠેસ આવ્યો. વારસા હક્કના કાયદામાં કલકત્તાની સંસ્કૃત કોલેજ (પાઠશાળા)ના પંડિતો પ્રમાણભૂત ગણાતા હતા. એક પક્ષકારની લાલચને વશ થઈને તેમણે એક પુસ્તક લખી કાઢ્યું અને પાઠશાળાના પુસ્તકાલયની યાદીમાં તેનું નામ પણ દાખલ કરી દીધું. ડૉ. એચ. એચ. વિલ્સન જે તે વખતે તે કોલેજના સેક્રેટરી હતા તેને ગમે ત્યાંથી તે મેલી રમતની ગંધ આવી અને તેણે તે કપટ પકડી પાડ્યું. આ અપકૃત્ય કરનારને પોતાનો ગુનો દબુલ કરવો પડ્યો અને ત્યારથી આવા વારસાહક્કના ચુકાદા આપવાનો તે પંડિતોનો જે હક્ક હતો તે હક્ક કાયમને માટે તેમની પાસેથી ખૂંચવી લેવામાં આવ્યો. (બુલેટ સરકાર શાસ્ત્રીનો હિંદુ લો, પૃષ્ઠ ૧૮૭)

હિંદુઓના અપ્રમાણિક સાહિત્યનો આવો ઇતિહાસ છે. એક રીતે તે કુદરતી છે. ઘણીજ પ્રાચીન પ્રજાને વાસ્તે આવા દુઃખદ બનાવો પણ શક્ય છે, પરંતુ વખતો-વખત જો તેની સ્ફાર્થ ન થાય તો પ્રજા પોતાની સંસ્કાર ન બાળવી શકે. હિંદુધર્મમાં તેની મૂળ પવિત્રતાઓ લાવવા માટે જ હિંદુ સાહિત્યમાંથી આવો કચરો સાફ કરી નાખવાની જરૂર હતી. આ મુશ્કેલ કાર્યનો યથા મહર્ષિ દયાનંદને ઘટે છે.

પ્રકરણ ૧૭ મું

જીવનની માન્યતા

કોઈ પ્રભની ઘણીખરી પ્રવૃત્તિઓનો આધાર તેની જીવન સંબંધી શી માન્યતા છે, તેના ઉપર રાખે છે. છેવટે તો આ પ્રશ્ન તત્ત્વજ્ઞાનનો છે એટલે તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયની ખારીકીઓની ભૂલભૂલામણીમાં હું વાચકને ખેચી જવા માગતો નથી; વળી હું માનું છું કે સામાન્ય જનતામાં તત્ત્વજ્ઞાનનું માનસિક વલણ પણ હોતું નથી. ખરે તત્ત્વચિંતક 'પણ નિરંતર અને પ્રત્યેક સંજોગોમાં તત્ત્વચિંતક રહી શકે જ નહિ; તેમજ પોતાની દિનચર્યામાં પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનને અનુકૂળ રહેવાનું ઘણાને માટે શક્ય પણ બનતું નથી, પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાન મનુષ્યના જીવનને અસર કરે છે. વિચારકો અને જ્ઞાનીઓ-જ્ઞાનના સિદ્ધાંત રચનારાઓ હોય છે-એવા સિદ્ધાંતોના શિષ્ટાચારનું બંધે કડક પાલન કરનાર ચિંથો તેમજ કોઈની પરવા કર્યા વગર પોતાને રસ્તે ચાલનાર મનુષ્યોનાં જીવનને તો ખાસ અસર કરે છે. ખાવું, પીવું અને માણવું એવી વૃત્તિવાળા આમલોકોના ઘર નીચે પણ એક લગભગ અદૃશ્ય તાર્ત્વિક પ્રવાહ તમને જણાશે કે જે પ્રવાહ તેમનાં જીવન ઉપર અસર કરે છે. તત્ત્વ-

જ્ઞાનના સિદ્ધાંતો રચનાર મહાપુરુષો એક એવો વારસો મૂકી જાય છે કે જે આંતરિક યરોમાંથી ધરણીની પેઠે વહીને સમાજના ઉંડાણ સુધી પહોંચે છે. હિંદુધર્મ મહાન ફિલસુફીઓનું નિવાસસ્થાન છે. પશ્ચિમના લોકો તો કહે છે કે હિંદુ પરંપરાથી ફિલસુફ (તત્ત્વજ્ઞાની) છે. એક અઢનો ઘાસ કાપનાર પણ થોડીઘણી ફિલસુફી બાણુતો હશે, અને નાજીવી બાબતો ઉપર વાઢવિવાઢ કરી શકે છે. અહીં અમે એમ બતાવવા માગીએ છીએ કે અમુક ફિલસુફીઓ એવી છે કે તેણે હિંદુઓના વ્યવહારિક જીવનને હાનિ પહોંચાડી છે.

હિંદુ માનસમાં જે મુખ્ય ખામી છે. એક તો બાહ્ય જગતનો સ્વપ્ન જેવો મિથ્યાવાઢ અને બીજી ખામી પોતાના જ માનસની બ્રામકતા. હિંદુ માને છે કે આ જગત એક ખાલી સ્વપ્ન જેવું છે. અને આ માન્યતાના સતત ઢબાણથી તે ખરેખર સ્વપ્નસેવી બની જાય છે. તે ખાય છે, પીએ છે અને ઉઘે છે એટલા જ માટે કે તે વગર તે ચલાવી શકતો નથી. ગમે તેમ કરીને જીવનયાત્રા કરવી જ રહી, પછી શું કરે? પરંતુ બાહ્ય જગતને એક વખત ઝાકળ જેવું સ્વપ્ન માની લીધા પછી પરિશ્રમ કરવાની અને પ્રતિકાર કરવાની વૃત્તિ જ ચાલી જાય છે. પત્યરના સિંહથી ઢોઈ બાળક બીતું નથી, અને સ્વપ્નમાં જ જોએલા દુશ્મનની સામે પોતાનાં લશ્કરને વ્યૂહ રચવાનું ઢોઈ રાજા પસંદ કરશે નહિ. બીજી વાત એ છે કે આપણા તત્ત્વવેત્તાઓએ એક કે બીજી રીતે આપણા પોતાના જ જ્ઞાન વિષે આપણા પોતાના જ મનમાં એક

જામ પેદા કર્યો છે, તેઓ કહે છે કે માનવી સ્વાભાવિક રીતે જ તત્ત્વ સમજવાને લાયક નથી. ‘મારી નજર આગળ પુસ્તકનું પૃષ્ઠ છે’—આ હકીકત સત્ય છે? સાચું ય હોય અને જોડું ય હોય. ‘હું મારી ઠલમથી લખું છું’—આ કથન ખરું જ છે એમ કેમ કહેવાય? હું સ્વપ્નાવસ્થામાં છું કે ખરેખર લખું છું? ‘હિંદ ઉપર વિદેશીઓ રાજ કરે છે અને તેમના હાથમાં આપણે ગુલામો છીએ’—આ ખરું છે અને તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ સંત્ય હકીકત છે કે માત્ર આપણા સ્વપ્નાવસ્થા મનની માત્ર કલ્પના છે? કવેદા અને ખિદારના મહાન ભૂકંપો જેણે સમસ્ત હિંદમાં ખળભળાટ મચાવી દીધો હતો—તે ખરેખર બન્યા હતા કે માત્ર સ્વપ્નની કલ્પના હતી? આ અને આવા પ્રશ્નો હિંદમાં માનસને અનિશ્ચયાત્મક બતાવે છે અને પરિણામે આલસ્ય અને પ્રમાદને ઉત્પન્ન કરી ચોક્કસ વિનાશને પંથે લઈ જાય છે. ‘કે ‘સંશયાત્મા વિનશ્યતિ ।’ સંશય-વાળો માણસ વિનાશ પામે છે. આપણે સંશયથી બરપૂર છીએ માટે જ આપણો વિનાશ થઈ રહ્યો છે. સાધુઓ અને ફકીરોની એક કરોડની ફૈજ એવી પડી છે કે ગૃહ-સ્ત્રીઓ પાસે જઈ જીવન મિથ્યા અને અસત્ય છે એમ તેમને સમજાવવાનું જ તેમના જીવનનું ધ્યેય છે આ જગતમાં કંઈ નથી, એક દિવસ તો આ જગતને છોડીને આપણે ચાલ્યા જવાનું છે માટે વહેલામાં વહેલા આ જગતનો ત્યાગ કરવો એ જ સારામાં સારી વાત છે એમ પ્રત્યેક પળે આપણા ઠાનમાં સૂર સંભળાવવામાં આવે છે.

આ સર્વનું પરિણામ એ આવે છે કે નિરાશાવાદનું સામ્રાજ્ય સ્થપાય છે. આસપાસ બધે દુઃખ દેખાવા લાગે છે, અને બાંહે ઉદાસીનતાના પંખામાં સપડાઈ જઈએ છીએ. પછી, જીવનની કૂંચમાં આપણે બીબ્બની પાછળ રહી જઈએ એમાં નવાઈ સી ? કુરુક્ષેત્રના સમરાંગણમાં અર્જુનનો આત્મા જેમ વિષાદ (ઉદાસીનતા) થી ઘેરાઈ ગયો હતો તેવી રીતે જ આપણે પણ ઘેરાઈ રહ્યા છીએ. તે ઉદાસીનતા દૂર કરાવનાર શ્રી કૃષ્ણ તે વખતે હતા. અત્યારે ગીતા તો છે, પણ ગીતાના વાંચનારાઓ તો તે નહિ વાચનાર કરતાંય વધારે ઉદાસીન છે. ગીતાનાં અસંખ્ય ભાષ્યોએ આપણને માત્ર વધારે નિરાશાવાદી બનાવ્યા છે.

મહર્ષિ દયાનંદના ઉપદેશો આ દર્દના મહાન ઈલાજ રૂપ છે. તેમણે આપણને ઈશ્વર-બ્રહ્મના સત્યની મનુષ્ય-આત્માના સત્યની અને જે વિશ્વમા મનુષ્યને કામ કરવાનું છે તે વિશ્વમાં સત્યોની સ્પષ્ટ દ્વિતીયુક્તિ આપી છે. મહર્ષિ દયાનંદ જગતને દુઃખ કે વિષાદથી ભરપૂર જોતા નથી. તેઓ તો ઋગ્વેદના મંત્રમાં ગાય છે કે:-

अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिमूरसि । स इहे वेषु गच्छति

“હે અગ્નિ સમાન પ્રકાશમય પરમાત્મા, તું એક મહાન દુઃખથી વિમુક્ત એવી પ્રવૃત્તિને આવરી રહ્યો છે, માત્ર મહાત્માઓ તે બાંછી શકે છે” (ઋગ્વેદ ૧-૧-૪).

‘સત્યાર્થ-પ્રકાશ’માં-‘ઈશ્વરે આવી દુઃખમય દુનિયા

શા માટે પેદા કરી ? ’-એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં તેઓ જણાવે છે કે આ જગતમાં હુઃખ ઠરતાં સુખ વધારે છે. (જુઓ સત્યાર્થ પ્રકાશ સમુદ્દાસ ૮ માં-પ્રશ્ન-જો ન બનાવત તો આનંદમાં રહેત અને જીવોને પણ સુખ હુઃખ પ્રાપ્ત ન થાત.

ઉત્તર-એ કામ આજસુ અને હરિદ્ર લોકોનું છે. પુરુષાર્થનું નથી. પ્રલયમાં જીવોનો સુખ કે હુઃખ હોય છે ? જો સૃષ્ટિનાં સુખ હુઃખની તુલના કરવામાં આવે તો તો સુખ અનેક ગણ વધી જાય અને ઘણા પવિત્ર આત્માના જીવો મોક્ષનાં સાધનો મેળવી મોક્ષના આનંદને પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે).

ઈશ્વર જેનું તત્ત્વ આનંદમય છે. તેણે આ હુઃખી દુનિયાને, પેદા કરી છે, એમ કહેવુંએ ઈશ્વરનું અપમાન કયા ખરાબર છે. મહર્ષિ દયાનંદ નીચેની માન્યતાઓનું ખંડન કરે છે:

૧. જગત કેદખાનું છે અને આપણે કેદીઓ છીએ.

૨. જગત મિથ્યા છે, આપણે માત્ર સ્વમાવસ્થામાં છીએ.

૩. જીવન એ મહાસાગરની સપાટી ઉપરના બુદ્ધ-બુદ્ધ (પરપોટા) જેવું છે તેને પાણીમાં બળી જતાં કંઈ વાર લાગતી નથી.

કેદીનું માનસ એ શુભાંમનું માનસ છે. કેદીની દૃષ્ટિથી જગતને જોનાર જગતને કદી સુધારી શકે નહિ, તેમ જ તે સ્વતાંત્ર જીવન જીવી શકે નહિ. જગતનો કયો

કેદી કેદખાનાને સુધારવા ચાહશે ? તેવી રીતે જ મનુષ્ય જગતની ૥ ક્ષણિકતાનો જ સતતપણે વિચાર કરે છે, તે મહાન કાર્ય લાગ્યે જ ઉપાડી શકશે. જો તમે જંગલમાં માત્ર સહેલ કરવા નીકળશો તો તમે ચોક્કસ ત્યાં કિલ્લો નહિ પાધો. જેને જગતમાં કોઈ સ્થાયી રસ નથી તે જગતનાં દુઃખોને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન પણ નહિ કરે

ધણા તત્ત્વચિંતક લોકો માને છે કે મહર્ષિ દયાનંદે જીવ (આત્મા) અને શિવ (ઈશ્વર) ને જુદા માનવાનો આગ્રહ રાખી મહાન બૂલ કરી છે. તે લોકો એમ માને છે કે આ અનેક વિચારશ્રેણીઓને એકરૂપ બનાવવી એ બધી ફિલસુફીઓનું કાર્ય છે મહર્ષિ દયાનંદ કોઈ એક પરંપરાગત માન્યતાને ગુલામીથી વળગી રહેવાનું પસંદ કરતા નથી. તે કહે છે કે બધી ફિલસુફીઓનું અત્કાર્ય એક જ છે કે સત્યજ્ઞાન મેળવવું સંસારની સર્વ પ્રગતિને જરૂરી છે એવી વિચારની એકરાગતા, ફરજિયાત કે પરાણે લાવેલી એકતા કદી ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ. જોતે જ સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા છે અને સૂર્ય, ચંદ્ર ચાલ પોતાના જ ણનાવેલા છે એવી કલ્પના પલંગ ઉપર પડ્યાં કરવી બહુ સહેલી છે, પણ પલંગનો પાયો લાગે અને સુતાર આવી તે પાયો દુરસ્ત કરે તેની શક્ય જોવી પડે ત્યારે તમારી એ મીઠી કલ્પના ઝાકળની પેઠે ઉડી જશે બીજા દોષોમાં આવી ફિલસુફીઓની ગમે તેવી કિંમત હોય પણ તેનાગી વ્યાવહારિક બાહ્ય જીવન

અને અંતરના વિચારો વચ્ચે સુમેળ સાધી શકાશે નહિ. જ્યાં સુધી બાહ્ય જગત વિષે આવા શૂન્યવાદી વિચારો પશ્ચિ-
મમાં હતા ત્યાં સુધી ન તો વિજ્ઞાન કાર્મ પ્રગતિ કરી શક્યું
અને ન તો વૈજ્ઞાનિક શોધખોળ શક્ય બની. હિંદમાં તો
અમુક માણસ ધાર્મિક છે કે નહિ તેની કસોટી ઘણા
સેકાઓ થયાં એ જ રહી છે કે તે માણસને પોતાના
શરીર અને વ્યવહારની વસ્તુઓનું જ્ઞાન કેટલું છે. આજે
પણ એક ગંઢો, રાખ ચોળેલા અને કિવાના દેખાતા
દુબળા દેહવાળા માણસને કાર્મ જુએ તો જાણે તે
અધ્યાત્મમાં આગળ વધેલો અને પરમાત્મા સાથે સીધા
સંપર્કમાં જ છે એમ માનવામાં આવે છે. મહર્ષિ હયાનંદ
આ વિચારને હસી ઠાકે છે વેદો ઠકે છે કે:-

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे (ऋग्वेद)

‘ ઈશ્વરની કૃતિઓ તરફ નજર કરો અને તમારાં
વ્રતોને તેમાંથી પ્રેરણા આપો. ’

પરમાત્મા કર્તા છે અને તેની આજ્ઞાઓને અનુ-
સરવાનો એક માર્ગ એ છે કે, તમારે ક્રિયાત્મક બનવું.
પરમાત્મા સર્વ પ્રત્યે હયાજી છે અને તેની સેવા કરવાનો
ખરો માર્ગ માનવજાતની સેવાનો છે. સ્વાર્થત્યાગ એ
ખરો ત્યાગ નથી પણ બીજા માટે સહન કરવામાં ખરો
ત્યાગ સમાજેલો છે. જ્યાં સુધી આપણા માનવબંધુઓ
પ્રત્યેની આપણી ફરજ ન બળવીએ ત્યાં સુધી ઈશ્વરને

આપણે પ્રસન્ન કરી શકીએ નહિ. મહર્ષિ હયાનંદની માન્યતા એવી છે કે મનુષ્યની મુક્તિ બીજાએ પ્રત્યે બેઠરકાર રહેવામાં સમાજેલી નથી પણ સર્વની મુક્તિ સાધવાનો પ્રયત્ન કરવામાં પોતાની મુક્તિ રહેલી છે. મહર્ષિ હયાનંદ આ જગતને એક મહાન શાળા જેવું માને છે કે જેમાં માણસે પોતાની શક્તિઓનો વિકાસ પરિશ્રમ અને પ્રેમથી સાધવાનો હોય છે તેમની ક્ષિત્તિ સુધી પ્રખર કાર્યની છે. નકામી કલ્પનાની નથી એક અગ્રેજી કવિના શબ્દોનું જાણે કે તેઓ અનુકરણ કરે છે:—“મને ઉંઘ આવી અને સ્વભાવસ્થામાં જોયું કે જાણે જીવન એ સૌંદર્ય છે; જાગીને જોયું તો લાગ્યું કે જીવન એ દુરજ છે.”

પ્રકરણ ૧૮ મું

ઉપસંહાર

મહર્ષિ દયાનંદના જીવન અને ઉપદેશોથી કયાં બળે ઉત્પન્ન થયાં અને તેમની શી અસર હિંદુ સંઘન ઉપર ચર્ચ રહી છે તેની અમે દુંક્રી મીમાંસા આગળનાં પ્રકરણોમાં કરી ચૂક્યા છીએ. હિંદુ નેતાઓએ એ વાતનો સ્વીકાર કરી તે મહાન આત્માને સન્માનભરી અંજલિઓ અર્પણ કરી છે તે સંતોષની વાત છે. (જુઓ પરિચિત)

આ પૃથો સખવામાં મેં જારે દોષ વહોરી લીધો છે અને ક્ષમાયાચના રૂપે બે શબ્દો કહેવા જોઈએ. મહર્ષિ દયાનંદના શિષ્યો માને છે કે તેમનાં વચનામૃતો નાતજાત, સંપ્રદાય કે જાતિના લેહ વગર સમસ્ત જગતને માટે છે અને હિંદુઓને માટે જ તેની મર્યાદા બાંધી રાખવી એ અસદ્ધ અને સંકુચિત ઠામીવાદ છે. આ મતના પહેલાં ભાગની સાથે હું સંમત છું બીજા ભાગનો હું ઈન્કાર કરું છું. હું મહર્ષિ દયાનંદનો અનુયાયી હોવાથી અને મારા સહુધર્મીઓના ત્રિચારો સાથે સહમત થતો હોવાથી, હું વેદોની કે મહર્ષિના કાર્યની મર્યાદા સંકુચિત કરવા કદી માગતો નથી. દયાનંદનો હિંદુધર્મ એ ઈર્ષ

સંક્રુચિત ક્ષેત્ર નથી. તેનો મેળ વિશ્વની સાથે છે. ગમે તેદેશ
 કે જાતિનાં—સર્વ મનુષ્યોનો તેની અંદર સમાવેશ થાય છે.
 મહર્ષિ દયાનંદે જેનું સમર્થન કર્યું છે અને જે મૂળભૂત
 રીતે શુદ્ધ વેદધર્મ સિવાય બીજું કશું નથી, તે હિંદુધર્મ
 ભૌગોલિક રીતે કે પ્રજા તરીકે કોઈ સંક્રુચિત કામનો
 હોય એમ કહી માનવામાં આવ્યું નથી જે મૂળ નિયમો
 ઉપર હિંદુ સંસ્કૃતિ ઘડવામાં આવી છે તેની કોઈ સંક્રુચિત
 મર્યાદા છે જ નહિ. જે મનુષ્યકૃત હિવાલોએ હિંદુધર્મના
 ભાગલા પાડી આટલા બધા તિરસ્કૃત વાડાઓ ઉભા
 કર્યા છે તે બહુ જ થોડા વખત પહેલાંના છે અને તે
 હિવાલોને જમીનદોસ્ત કરી દેવી જોઈએ જે લોકો વેદોને
 ઈશ્વરપ્રણીત કે પ્રમાણભૂત નથી માનતા અને મહર્ષિ
 દયાનંદથી આ વિષયમાં વિભિન્ન મત ધરાવે છે, તે લોકોની
 સંસ્કૃતિ પણ વસ્તુતઃ એક જ છે. આપણે રેખાઓ જોવાની
 છે, વિગતો નહિ.

કેટલીક વાર એવો પ્રશ્ન કરવામાં આવે છે કે—
 ‘હિંદી પહેલાં, અને પછી હિંદુ, કે હિંદુ પહેલાં અને
 પછી હિંદી ?’ આ પ્રશ્નને હું તો અક્ષલવગરનો અને
 અસુઠ રીતે વિઘાતક કહું છું, હું પહેલાં બે પગવાળો,
 પછી માણસ કે પહેલાં માણસ અને પછી બે પગવાળો ?
 જરા પણ જવાબદારી જેમાં હશે તે માણસ સારી રીતે
 જાણે છે અને ખુદી રીતે કહેશે કે હું હિંદુ પણ છું
 અને હિંદી પણ છું—પહેલાં, પછી કંઈ નહિ. સાચા હિંદુ

તરીકે તેનામાં સ્વદેશાભિમાન હોવું જ જોઈએ, અને સાચા દેશભક્ત તરીકે તેણે હિંદુ પશુ હોવું જ જોઈએ. પોતાના દેશને એકઠોર મૂકી દઈ જે પોતાના દેહને સ્વાર્થી રીતે સ્થૂળ બનાવવામાં જ મચ્યો રહે છે તે સાચો હિંદુ નથી. એમ હોય તો તેનામાં હિંદુત્વનું ખમીર નથી. અને જે દેશભક્ત પોતાના દેશને તથા દેશના વતનીઓને વહાલા ગણે છે તે જે દેશની સંસ્કૃતિને પોતે માને છે તેને નજર આગળ રાખવી જ જોઈએ. સ્વદેશપ્રેમ એ માત્ર તે દેશની ટેકરીઓ, સરોવરો કે ખાણોના પ્રેમમાં સમાઈ જતો નથી. દરેક પરદેશી જે દેશને તાબે કરવા અને તેના ઉપર અમલ ચલાવવા માગે છે તે તેનાં સરોવર અને ખાણોને એટલાં બધાં વહાલાં ગણે છે કે તેમાંથી એક તણુ પણ તે રાજપુશીથી છોડવા માગતો નથી. આવા પરદેશીને તમે દેશભક્ત કહી શકો નહિ ખરો દેશપ્રેમ જુદો વસ્તુ છે. એ જ રીતે ખરી ધાર્મિકતા બધાનાં હિતો નજર આગળ રાખે છે, કાંઈનાં હિતોની અવગણના ન કરે, માનવીના જ્ઞાનભંડારમાં મહર્ષિ દયાનંદ જે સુખ્ય કાળો આપ્યો છે તે માત્ર વિવિધ હિતોને એકત્ર કરી એક સમષ્ટિરૂપે માનવજીવનને ગણવા માટે જ.

પરિશિષ્ટ

મહર્ષિ દયાનંદને પુષ્પાંજલિ

૧

‘મહર્ષિ દયાનંદ એ ખરેખર, અર્વાચીન હિંદુનું ઘડતર કરનાર અને તેના નૈતિક ઉત્થાન અને ધાર્મિક પુનર્જીવન માટે જવાબદાર એવી મહાન શક્તિશાળી વિભૂતિઓ થઈ તેમાંના એક છે તેમની સમાજ-આર્યસમાજ એ હિંદુ હિંદના પુનર્નિર્માણ, પુનઃ સુધારણા અને નવજીવન માટે સંપૂર્ણ ચેતનપૂર્ણ વેગ આપનાર બળ છે’
જુઓ વૈદિક મેગેઝિન ડિસેમ્બર ૧૯૨૨)] સુભાષચંદ્ર બોઝ

૨

‘સ્વામી દયાનંદ-અર્વાચીન હિંદના મહાન યુગસૂત્રાને હું સન્માનપૂર્વક મારી શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરું છું:-જેમણે, મતમતારો અને રૂઢિઓની આપણા દેશના પડંતીના દિવસોના ગાઢ વિનાશની-મુંઝવણભરી શુંચોમાંથી, ધૃત્યર-ભક્તિ અને માનવસેવામાં સરળ અને બુદ્ધિયુક્ત જીવન તથા હિંદુઓને લઈ જવા માટેનો એક સીધો માર્ગ સાફ કરી દીધો. સત્યની સ્પષ્ટ દૃષ્ટિથી અને દૃઢનિશ્ચયથી હિંમતથી..’

અવાચીન યુગના પ્રગતિમાન જુસ્સા - સાથે આપણા
સ્વમાનનો તેમજ મનની પ્રબળ જાગૃતિનો સુમેળ સાધી
શકાય તે માટે તેમણે ઉપદેશ અને કાર્ય કર્યાં, અને
સાથેસાથ આધ્યાત્મિક સિદ્ધિની વિશુદ્ધ જ્યોતિને જોયે,
ભારતના ભવ્ય ભૂતકાળે જે સમયે વિચાર અને કર્તાવ્યના
સ્વાતંત્ર્ય માટે ઝુઝતી વિભૂતિઓ વ્યક્ત કરી હતી તે ભૂત-
કાળની સાથે સંપૂર્ણ નિકટનો સંબંધ જાળવી રાખ્યો હતો.

ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

ઋષિ દયાનંદના અર્ધશતાબ્દ મહોત્સવ પ્રસંગે
આપેલો સંદેશ જુઓ સમર્થાંજલિ અન્ય પૃષ્ઠ ૩]

૩

મહર્ષિ દયાનંદ ઈશ્વરી જ્ઞાનના ખરા સૈનિક, ઈશ્વરના
જગતના યોદ્ધા, માનવી અને સંસ્થાઓના શિક્ષી, અને
ચેતન આડે જડ પ્રકૃતિ જે મુશ્કેલીઓ ઉભી કરે છે તેનાં
એક બહાદુર ખડતલ વિજેતા હતા, અને આ સર્વ સફ-
શુષ્ણેને સમગ્ર રીતે ધ્યાનમાં લેતાં મારી નજર આગળ
એક આધ્યાત્મિક આદર્શનું ભવ્ય પ્રતિબિંબ રજુ થાય છે
વૈદિક મેગેઝિન]

અરવિંદ ધોષ

૪

જ્યારે સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ ધાર્મિક અને
સામાજિક સુધારક તરીકે હિંદમાં પોતાના પ્રયત્નો શરૂ
કર્યા ત્યારે ખ્રિસ્તી પાઠરીઓના વ્યવસ્થિત પ્રચારનો

ઠકવો સામનો તેમને કરવો પડ્યો હતો. તે સમયે ખ્રિસ્તી પાઠરીઓને રોકનાર કે સામે થનાર લગભગ કાંઈ ન હોવાથી, હિંદુ જીવનના અસ્તિત્વને જ તે પાઠરીઓએ ભયમાં મૂક્યું અને હિંદુધર્મનો વિશ્વંસ કરવાના દંઢ નિશ્ચયની તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. બહુ જ ટુંક વખતમાં હિંદુધર્મ ઠકડબૂસ કરીને બેસી જવાનો છે એમ કેટલાક ખ્રિસ્તી ધર્મીઓ ભાખી પણ ચૂક્યા હતા. પરંતુ સ્વામી હયાનંદ સરસ્વતીએ ખ્રિસ્તી પ્રચારકોના આ પડકારને ઉપાડી ઝીલી લીધો, અને તેણે સનાતન ધર્મનું જળકેતું બાવિષ્ય પ્રદર્શિત કર્યું. તેના કાર્યના ઘણાં મુંઠર પરિણામો આવ્યા છે,

સ્મરણાંજલિ ગ્રન્થ,

પૃષ્ઠ ૧૦૪]

ડૉ. મુધીન્દ્ર બોઝ,

એમ. એ. પી એચ. ડી.

અમેરિકાની આયોવાની યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર

૫

સ્વામી હયાનંદ આપણે માટે જે ઘણા અમૂલ્ય વારસાઓ મૂકતા ગયા છે તેમાં તેમણે અસ્પૃશ્યતા સામે પોતાનો ઘણો જ સમ્બોટ રદીઓ આપ્યો છે તે પણ બેશક એક કિંમતી વારસો છે.

સ્મરણાંજલિ ગ્રન્થ, પૃષ્ઠ ૬]

મહાત્મા ગાંધી

હું એટલું જણાવવા માગું છું કે હિંદુ સમાજના પુનરુત્થાનના કાર્યમાં ઋષિ દયાનંદનો ફાળો એટલો બધો મહાન છે કે તેઓને ઓગણીસમી સદીના સૌથી મહાન હિંદુ ગણવા જોઈએ, હિંદુ સમાજના પુનર્જીવન માટે આર્યસમાજે એક ઘણી મહાન સેવા બજાવી છે.

સ્મરણાન્વિત ગ્રન્થ,
પૃષ્ઠ ૧૦૪]

તારુનાથદાસ
એમ. એ પી એચ ડી
મ્યુનિષ (જર્મની)ના પ્રોફેસર

૭

અર્વાચીન સમયમાં હિંદુ સંગઠનના પ્રથમ સ્તંભ હોવાનું માન આર્યસમાજની હિલચાલના સુપ્રસિદ્ધ-સંસ્થાપક સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીને જ ધટે છે.

શ્રી વીર વિનાયક દામોદર સાવરકર
હિંદુ મહાસભા અને હિંદુ સંગઠનની હિલચાલના
ઇતિહાસ અને કાર્યના ગ્રન્થાવસોક્તમાથી, પૃષ્ઠ ૧૭]

૮

આર્યસમાજે હિંદુ પ્રજાની જે સેવાઓ બજાવેલી છે, તે એટલી બધી સુવિખ્યાત છે કે તેનો નિર્દેશ આ

બાવણુમાં કરવાની જરૂર રહેતી નથી. કેટલાક લેખકો, આર્યસમાજને વૈદિક ધર્મના પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ જેવો જાહેર છે. આર્યસમાજનો લગે છે કે મહર્ષિ દયાનંદ સસ્વતીએ સ્થાપેલા આર્યસમાજનું મુખ્ય કર્તવ્ય એ છે કે હિંદુધર્મની જે સાદાર્થ, પવિત્રતા અને ઉચ્ચતાની બાજુ સ્થિતિ જે વેદાભાષી વર્ણવેલી પોતે જુએ અને સમજે છે તેવી હિંદુધર્મની સ્થિતિ ફરીથી લાવવી એક નાના વાક્યમાં મહાન હીલચાલોની વ્યાખ્યાઓ બાધવાની કેશિષ, કોઈ ભેરહાર અને અનેક કાર્ય કરતી સંસ્થાની નિવેશ બાજુઓનો સાચો અને સંપૂર્ણ ખ્યાલ આપવામાં બહુ લાગ્યે જ સફળ નીવડે ઉપર જણાવેલ બેમાંથી કદેચ વ્યાખ્યા આર્ય સમાજની હિલચાલનાં સૌથી અગત્યનાં કેટલાંક કાર્યો ઉપર બાર મુકે છે, પહેલી વ્યાખ્યા આ નવીન ધર્મપ્રણાલિના આદ્ય સંસ્થાપક અને પ્રથમ ગુરુએ સત્યાર્થ પ્રકાશમાં જે સુધારક વિચારો અને વિવાદની વસ્તુતઃ બુદ્ધિયુક્ત અને તુલનાત્મક રીત અખત્યાર કરી છે તે તરફ અંગુલિ નિર્દેશ છે, જ્યારે બીજી વ્યાખ્યા આર્યસમાજના ઉપદેશમાં વેદોનું કેવું પ્રાધાન્ય અને અક્ષર સ્થાન છે તે સ્પષ્ટપણે સિદ્ધ કરે છે તર્કની કસોટીમાંથી પાર ઉતરે તેવા, વૈદિક ઋષિઓના ઉપદેશો આર્યસમાજની પ્રવૃત્તિઓ ઉપર અંકુશ ધરાવે છે. પરંતુ મારા મત પ્રમાણે આ વ્યાખ્યા યથાર્થ અને સ્વતઃ સ્વત્ય હોવા છતાં અધુરી જ રહે છે. એક વિશેષ લાક્ષણિકતાથી તેની પૂર્તિ કરવાની રહે છે તર્કની કસોટીથી પાર ઉતરે

